

Predgovor

Knjiga koju čitalac sada ima pred sobom plod je autorovih višegodišnjih interesovanja za mesto koje semantička kategorija prostora ima u jeziku (pre svega u srpskom i u drugim slovenskim jezicima), za uticaj koji kategorija prostora izvan jezika ima na strukturiranje i funkcionisanje jezičkih kategorija, i za mogućnost da se utvrde i objasne opštiji semantički principi (sa kognitivnom osnovom) koji povezuju različite semantičke kategorije, a najrazvijeniji izraz imaju u kategoriji prostora. Krug pitanja ovlaš ocrtanih prethodnom rečenicom toliko je širok da bi običan radni vek posvećen samo takvim istraživanjima bio kratak da se ti problemi potpuno ispituju, a teorijski rezultati i provere u iscrpnom opisu srpskog ili nekog drugog jezika. Autor ove knjižice nije, srećom, ni prvi ni poslednji koji pokušava da da svoj prilog *teoriji semantičkih lokalizacija*, razrađivanoj u raznim naučnim sredinama i školama. Zaključivši, ipak, da se on kod nas, makar i dosta usamljeno, teorijski bavio time, izgleda, nešto duže od drugih i, što je važnije, da rezultati pojedinih njegovih istraživanja (delom već saopštavanih na naučnim skupovima i objavljenih) pokrivaju više važnih tačaka te problematike, odlučio je da ih izloži na jednom mestu. To čini sa pomešanim osećanjima, svestan, s jedne strane, da je u dosadašnjim istraživanjima obrađivao samo deo važnijih pitanja odnosa između jezika i prostora, a da obim knjige omogućuje da se samo

deo rezultata saopšti na stranicama koje slede, ali, sa druge strane, ne bez izvesnog osećanja zadovoljstva (uprkos svesti o mogućnim nesavršenostima) koje čovek ima povezujući naizgled zasebne delove jednog problemskog kruga tako da bi se u tome mogao nazreti oblik celine.

Uz drugo izdanje

Objavljivanje drugog izdanja *Jezika i prostora* omogućilo je da se pojedini delovi knjige poboljšaju i prošire kao i da se knjiga opremi indeksom važnijih pojmova i jezika. Mišljenja koja je autor imao prilike da pročita ili čuje o teoriji semantičkih lokalizacija, kao teorijskom jezgru knjige *Jezik i prostor*, i o knjizi u celini, najzad njegova novija istraživanja u toj oblasti, delimično uključena u drugo izdanje, kao i iskustvo u nastavi na postdiplomskim studijama na Filološkom fakultetu u Beogradu, kojim je bila obuhvaćena i teorija semantičkih lokalizacija, svakako su bili korisni prilikom pripremanja drugog izdanja ove knjige. S posebnom pažnjom primljene su ocene lingvista koji su svoje mišljenje o *Jeziku i prostoru* iskazali u formi prikaza – S. Tanasića (*Slavistika*, 1997, 1), D. Vojvodića (*Južnoslovenski filolog*, 1998, LIV), I. Antonić (*Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 1998, XLI/1), S. Kordić (*Studia slavica savariensia*, 2000, 1), J. Horeckog (*Jazykovedný časopis*, 2000, 1), kao i onih koji su pišući o sličnim pitanjima uzimali u obzir poglede izložene u *Jeziku i prostoru*. Svima njima pripada autorova zahvalnost za iskazanu podršku i korisne sugestije, a njemu odgovornost za sve nesavršenosti koje su u knjizi mogle ostati.

**TEORIJSKI OKVIRI
PROUČAVANJA PROSTORNIH
METAFORA U JEZIKU**

Jezik u prostoru i prostor u jeziku

1. Teza o uslovljenosti tipa jezičke strukture životnim prostorom govornih predstavnika datog jezika nije nova. Vrlo eksplicitno ta teza je izložena, na primer, u radu Z. G. Gunajeva (1977), gde se pored ostalog iznosi zanimljiv podatak da je za razliku od mnogih drugih jezika u čijim je zameničkim sistemima relevantna opozicija *proksimalnost / distalnost* u zameničkim sistemima nekih dagestanskih jezika relevantno lociranje po vertikali: *u nivou govornika / iznad ili ispod njegovog nivoa*, što se dovodi u vezu sa činjenicom da Dagestanci odvajkada žive na strmim padinama planina, gde su takve prostorne relacije u svakodnevnom životu vrlo bitne.¹ Slični primeri, sa jačim ili slabijim intenzitetom naglašavanja uticaja prirode životnog prostora na jezik naroda koji u tom prostoru obitava, sreću se u mnogim opisima neindoevropskih jezika, pogotovu kada se takve pojave, u sklopu širih antropoloških istraživanja, posmatraju očima lingvista koji kao maternji govore neki indoevropski jezik, ali se, naravno, mnogo primera uticaja konfiguracije životnog prostora nekog govornog kolektiva na strukturu njegovog jezika može naći i u indoevropskim jezicima.

¹ Leontjev (1974: 73) konstatuje relevantnost istog kriterijuma lociranja po vertikali i u zameničkim sistemima u papuaskim jezicima *veri* i *keva*, ali to ne dovodi u vezu sa bilo kakvim ekstralingvističkim faktorima.

Na primer, ruski filolog A. F. Giljferding putovao je 1857. godine kroz Bosnu, Hercegovinu i Staru Srbiju i ostavio sa tog putovanja i jedno zanimljivo zapažanje o glagolima kretanja. U svim slovenskim jezicima postoje glagoli sa značenjem "ići", "hodati" koji vode poreklo od praslovenskih glagola **iti*, **hoditi*, i glagoli sa značenjem "puziti" ili "penetrati se", koji vode poreklo od praslovenskih glagola **ležti*, **laziti*. Giljferding (1972: 47) ukazuje na to da je u jeziku slovenskog življa u krajevima kroz koje je prolazio došlo do ekspanzije ovih drugih glagola na račun prvih i daje sledeće objašnjenje "... tamo <se> čovjek, išao pješke ili na konju, ne može kretati normalno, bez veranja s brda na brdo i pentranja s kamena na kamen", ističući da su tom ekspanzijom obuhvaćena ne samo konkretno-prostorna značenja datih glagola, vezana za kretanja ljudi ili životinja, nego i njihova mnogobrojna transponovana značenja (*dolaziti*, na primer može vetar, vest, san itd.), i zaključujući: "Tako je veliki uticaj prirode na jezik".

Taj uticaj se, izgleda, proteže čak na fonološke pojave. Na primer, prema eksperimentalnom istraživanju J. Obradovića (1983) postoji efekat nadmorske visine na akustičke parametre vokala stanovnika koji od rođenja i stalno žive na nadmorskoj visini od 1600 metara (ili višoj). On se manifestuje u delimičnim izmenama spektralne strukture vokala, njihovog intenziteta i trajanja u poređenju sa izgovorom ljudi koji žive na 400 metara nadmorske visine,² što je uslovljeno razlikom u atmosferskom pritisku i količinom kiseonika u vazduhu, dakle ima fiziološko objašnjenje.

Moja je namera ovde da problem odnosa između jezika i prostora pokušam da osvetlim iz drugog ugla. Oslanjajući se u

² Obe grupe su sa istog dijalekatskog područja (planina Golija), slične starosne i polne strukture. Ispitanici koji žive na 400 m. nadmorske visine činili su kontrolnu grupu.

ovom poglavlju, uglavnom na već registrovana fakta, koncentrišu se na formulisanje nekoliko pitanja iz problematike odnosa između jezika i prostora, koji, čini se, zaslužuje više pažnje nego što mu je do sada posvećivano, i na pokušaj da bar okvirno izložim gledište o putevima koji u traženju odgovora na ta pitanja izgledaju najprihvatljiviji, zadržavajući se posebno na tri problema. To je, prvo, problem pojmovno-terminološkog određivanja onog pravca u nauci o jeziku ili onog kruga predmetom tešnje ili labavije povezanih istraživanja za koja je karakteristično stavljanje u centar pažnje odnosa između prostornih i neprostornih značenja; drugo, problem empirijske zasnovanosti teze da su prostorni kriterijumi u osnovi nekih (ili – mnogih, ili čak – svih) neprostornih semantičkih podsistema i njihovog funkcionisanja (tu pored lingvističkih u užem smislu treba imati u vidu i neurolingvističke, psiholingvističke i sociolingvističke činjenice); i treće, problem invarijantnih struktura zajedničkih prostornim i neprostornim semantičkim sferama: inventarizacija takvih invarijanata, analiza njihove prirode i njihovih varijantnih oblika.

2. Problem prirode odnosa između jezika i prostora deo je problematike odnosa između čoveka i prostora. Poznato je da kategorija prostora ima važno mesto ne samo u kategorijalnim sistemima prirodnih nauka nego i u humanističkim naukama, ako prihvatamo takvu unekoliko uslovnu podelu nauka. Tumačenja odnosa između čoveka i prostora su, prirodno, manje ili više različita, ali ipak ne izgleda da je tu u pitanju samo manifestacija kategorijalnog pluralizma nauka nego pre da je to rezultat nedovoljne i, u celini posmatrano, uglavnom teorijski neusklađene pa zato i neujednačene istraženosti odnosa između čoveka i prostora.

Fakta govore da je u mnogim jezicima, nezavisno od stepena njihove genetske, arealne ili tipološke bliskosti, semantička kategorija prostora jedna od najrazvijenijih. Sama po sebi ta

konstatacija je, razume se, vrlo načelna, ali postoje mnogobrojni lingvistički opisi koje je potvrđuju. U sistemima mnogih, ako ne i svih prirodnih jezika postoje jezički podsistemi, često prilično složeni, čije se jedinice upotrebljavaju za denotiranje prostornih odnosa. To mogu biti, na primer, predlozi, poslelozi, prilozi, pridevi, imenice (npr. *nomina loci*), glagoli, zamenice ili, ređe, neka druga od tradicionalnih vrsta reči. Čak i brojevi (redni) mogu upućivati na prostorne odnose (npr. *Prvi je stajao ispred ulaza, a deseti tri metra dalje*). Posmatrano u drugoj ravni, sa stanovišta jezičkih nivoa, prostorna značenja nalazimo i kod strukturno tako jednostavnih jedinica kao što su morfeme (npr. prefiksi ili sufiksi), ali i u komplikovanim gramatičkim strukturama (npr. proste rečenice sa adverbijalima mesta i pravca, složene rečenice sa zavisnim klauzama mesta i pravca itd.). I površno poređenje dvaju ili više jezika, pogotovu ako su ti jezici srodni, pokazuje da od veoma raznovrsnih formalnih mogućnosti iskazivanja prostora određeni jezici preferiraju jedne mogućnosti, dok se na druge mogućnosti manje oslanjaju ili ih uopšte ne poznaju, ili da se jezičke jedinice sa prostornim značenjima koje pripadaju istom jezičkom nivou u dva ili više jezika organizuju na manje ili više različite načine. Na primer, čak i u porodici jezika sa visokim stepenom tipološke sličnosti, kakvi su slovenski jezici, jedni među njima, npr. ruski ili poljski, imaju specijalan semantički podsistem tzv. određenih i neodređenih glagola kretanja (tipa ruskog *idti / hoditx, letetx / letatx* i sl.), a drugi, npr. srpski ili makedonski, takav sistem nemaju; u jednom jeziku, npr. makedonskom ili srpskom, postoji mogućnost trostepene zameničke lokalizacije po distanci (tipa makedonskog *ovoj, moj, ohoj*) koje u nekom drugom jeziku iste porodice (npr. češkom) nema; u jednom jeziku, npr. poljskom ili srpskom, postoji širi krug sredstava kojima se izražava kategorijalno značenje "linija kretanja" (tipa srpskog *ovuda, tuda, onuda*) koji ne retko nemaju kore-

spondentne oblike u nekom drugom slovenskom jeziku, npr. u slovenačkom, itd.

Te činjenice su u lingvistici odavno uočene i stalno se ponovo potvrđuju na starom ili novom jezičkom materijalu. Pored niza usputnih zapažanja o rasprostranjenosti, frekventnosti ili razvijenosti jezičkih jedinica kojima se denotiraju prostorni odnosi i, pogotovu, o sličnosti organizacije prostornih i neprostornih jezičkih podsistema, već se dugo čine sve uspješniji pokušaji da se ideji o "spacijalizaciji" (lat. *spatium* – prostor) ili spacijalnoj prirodi neprostornih jezičkih sfera da što adekvatniji teorijski oblik. Oni su najrazvijeniji izraz dobili u lokalističkoj teoriji padeža, koja je u modernoj lingvistici predstavljena nekim verzijama. Jedna od najšire razrađenih izložena je u radovima Dž. M. Andersona (1971, 1973, 1977. i dr.), koji je dao i osvrt na razvoj lokalističke koncepcije padeža (1971), a jezgroviti prikaz lokalizma dao je i Dž. Lajons (1977: 718-725).³ Ako prihvatimo naziv *lokalizam* kao terminološku oznaku za sve teorije semantičkih lokalizacija, odnosno za interpretacije jezičkih pojava kao takvih koje su u osnovi prostorne prirode i/ili kao takvih koje je najcelishodnije tumačiti u terminima prostornih metafora, onda treba, pre svega, konstatovati razuđenost pojma označenog tim terminom.

U najužem smislu lokalizam, kao teorija semantičkih lokalizacija, jeste jedna varijanta teorije padeža, koja ima i u razvojnom

³ Danas se u literaturi težište stavlja na radove autora engleskog i, ređe, francuskog govornog područja. Lokalistički ili paralokalistički pristupi jeziku dobili su raznovrsne (i prema predmetu, i prema metodi) i u celini manje formalizovane oblike i u radovima Civjan (1973), Šaumjana (1974), Milera (1974), Mihailović (1977), Rugaleve (1977), Kempfa (1978), Flajšmana (1983), Pipera (1983, 1989 i dr.), Toporova (1984), Menovščikova (1986), Klikovac (1992, 2000), Aleksijeve (1993), Okonjove (1994), Jakovljeve (1994), Rasulić (1994) i drugih lingvista.

toku i u savremenom trenutku različite pojavne oblike i po metodu kojim se izlaže i po smeru u kojem se osnovna ideja razvija (upor. u tom pogledu različite verzije lokalizma u radovima Andersona /1970/ i Kempfa /1978/, Langakera /1987/).

U nešto širem smislu ta teorija se naslanja na antropocentrične koncepcije jezika. Tipični su u tom pogledu radovi Kuriloviča (1971, 1973), ali i Fridriha (1969, 1970), koji je, nezavisno od teorije padeža, analizirajući sufiksalni sistem u jeziku taraskana (južozapadni Meksiko) upečatljivo pokazao kako prostorna konfiguracija čovekovog tela, dakle njegov oblik, služi kao prototip osmišljavanja niza konkretnih i apstraktnih pojava i dobija u jeziku gramatički izraz.⁴

Izvan toga postoji niz antropocentričnih tumačenja različitih jezičkih pojava koje se ne mogu dovesti u neposrednu vezu sa teorijom semantičkih lokalizacija, ili je ta veza zaklonjena nekim drugim stranama predmeta istraživanja koje se stavljaju u prvi plan (v. na primer, Benvenist 1975: 192-206).

U jednom drugom pogledu istraživanja u okviru lokalističkog pristupa jeziku (u širem ili užem smislu) razlikuju se prema tome da li je analiza usmerena prevashodno na sintagmatski jezički

⁴ Iako se Fridrih ne izjašnjava o teorijama gramatičkih lokalizacija, ovde ga pominjem polazeći od teze da oblička značenja treba tretirati kao vid prostornih značenja – kao značenja unutrašnjeg prostora nasuprot lokalizaciji vezanoj za spoljašnji prostor (Piper 1983: 131). Korišćenje oblika ljudskog tela kao prototipa jezičkog osmišljavanja različitih neprostornih odnosa karakteristično je i za druge jezike (v. Kasirer 1953: 207). Jezik *taraskana* izdvaja se izrazitom gramatikalizacijom odgovarajućih značenja. U drugim jezicima gramatikalizacija značenja delova tela ili je slabija (npr. u *nganasanskom* jeziku izražava se sistemom posleloga semantički sličnih sufiksima u jeziku taraskana, v. Terščenko 1979: 304), ili je nema, kao što je slučaj u slovenskim jezicima, v. npr. za srpske toponime Mihajlović (1970), za bugarski jezik Legurska (1985).

plan (npr. Anderson 1971, Kolindž 1980, Langaker 1982, 1987), ili je težište na paradigmatiskim odnosima (npr. Kurilović 1973, Kempf 1978, Piper 1983). U ovom drugom slučaju ponekad se dati problemi razmatraju i sa dijahronijskog i sa sinhronijskog stanovišta.

U lingvistici opisi i tumačenja jezičkih pojava koji se manjim ili većim delom zasnivaju na lokalističkim premisama predstavljaju prilično difuzan pravac koji nema ni čvrsto pojmovno-terminološko određenje. Prihvatanje relativno češćeg od drugih termina *lokalizam* (koji pri prvoj upotrebi obično neadekvatno asocira sa nečim lokalnim kao posebnim, specifičnim, regionalnim) ne uklanja potrebu da se naglasi da se on odnosi na sve vidove interpretacije jezičkih fakata kao primarno prostornih i/ili formulisanih u terminima prostornih metafora nezavisno od toga da li je reč o određenoj teoriji, hipotezi, parcijalnoj deskripciji bez pretenzija na teorijska uopštavanja ili prosto o lokalistički formulisanom usputnom zapažanju. *Lokalizam* nije najsrećnije terminološko rešenje za teorije semantičkih lokalizacija pre svega zato što je u njihovoj osnovi ideja prostora (lat. *spatium*), a ne mesta (lat. *locus*), kao i zbog toga što mogu da ga prate neterminološke konotacije o *lokalnom*, kao nečem periferenom, sporednom, ograničenom. Alternativni termini (npr. spacijalna gramatika, v. Langaker 1982) koji bi, budući u jednom pogledu precizniji, bili i po drugim kriterijumima upotrebljiviji za sada se nisu učvrstili. Najbliži pojmovnom sadržaju koji danas pokriva termin "lokalizam" bio bi terminološki izraz *teorija semantičkih lokalizacija*, koji ću dalje upotrebljavati kao sinonim termina *lokalizam*.

Pošto se, kao što je rečeno, ono što je ovde ukratko izloženo kao moguće pojmovno jezgro teorije semantičkih lokalizacija može razvijati se i razvija se na različite načine i u raznim pravcima, da metalingvističke neusklađenosti ne bi otežavale identifikovanje jezičke stvarnosti, jedan od glavnih zadataka teorije

semantičkih lokalizacija je intenzivnije proučavanje njenih kategorijalnih pojmova i stvaranje, koliko je moguće, kompaktnijeg pojmovno-terminološkog sistema. Ali pre nego što se to pitanje podrobnije razmotri (v. poglavlje "Lokalizacija kao princip strukturiranja i funkcionisanja semantičkih kategorija"), neophodno je zadržati se na problemu argumentacije lokalističkih viđenja jezika.

3. Razuđenost lokalističkih pristupa jeziku prirodno je praćena razuđenošću argumentacije na kojoj se zasnivaju pojedini aspekti teorije semantičkih lokalizacija i koji u ovom ili onom stepenu i obliku podupiru njegov glavni stub – tezu da se prostorna značenja i oblici njihovog izražavanja reflektuju na druge sfere semantike i sintakse prirodnog jezika i/ili da suština ovih drugih najadekvantnije može biti eksplicirana u terminima prostornih metafora. U zavisnosti od toga kakav smisao pridajemo rečima "druge sfere", tj. u zavisnosti od toga da li se radi o jačoj ili slabijoj verziji lokalizma, u smislu koji ovoj distinkciji daje Lajons (1977:718), razlikovaće se i kvalitet i obim argumentacije na koju se takva, ovde samo načelno formulisana koncepcija, naslanja. Prikupljanje argumentacije koja bi joj išla u prilog ili bi je opovrgavala, predmet je posebnih istraživanja, odnosno posebnih radova u kojima se njihovi rezultati iznose. Umesto toga na ovom mestu usmerimo pažnju na pitanje gde bi odgovarajuću argumentaciju trebalo tražiti. Najopštiji odgovor bi svakako bio: u jezičkim činjenicama i zaključcima koji proističu iz njihove analize. Sa stanovišta autonomnosti lingvistike u sistemu nauka o čoveku takvom odgovoru se ne bi moglo ništa bitnije prigovoriti osim da je suviše načelan. Postoji, ipak, komplementarno stanovište: poznato je, naime, da sve ono što nalazimo u jeziku ne pripada samo jeziku i da se zato pojedine zakonitosti njegovog funkcionisanja mogu posmatrati kao manifestacije opštijih zakonitosti u čovekovom univerzumu. U kojoj bi se me-

ri i na koji način to moglo odnositi na teoriju semantičkih lokalizacija tek bi trebalo utvrditi idući tragom njegovih mogućnih vanjezičkih osnova i paralela. Iako njihovo eventualno postojanje samo po sebi nije dokaz da nešto slično mora postojati i u jeziku, ono osnažuje odgovarajuće lingvističke opservacije i može da obogati njihova tumačenja.

Čovekova potreba za lokalizovanošću i, pre svega, autolokalizovanošću evidentna je već u činjenici da ona ima poseban fiziološki izraz u senzornom sistemu za ravnotežu (koja je jedan od osnovnih vidova prostorne orijentacije). Za mnoge savremene ljude prvi ispit u životu je ispit iz fizičke autolokalizovanosti, koji čovek polaže kao novorođenče. Kada se naglo povuče prostrirka na kojoj dete leži, ono, ako je zdravo, reaguje strahom (što je posledica izgubljene autolokalizovanosti) i pokretom hvatanja (što je instinktivni pokušaj da se ona zadrži ili povrati). Gubitak prostorno-vremenske, a pogotovu prostorne lokalizovanosti izaziva anksioznost i kod odraslog normalnog čoveka (npr. prilikom zemljotresa), a postojanje pomenutog fenomena kod tek rođene dece ukazuje na njegov prediskustveni karakter. Ipak, prema rezultatima mnogih eksperimentalnih istraživanja ne bi trebalo precenjivati značaj centra za ravnotežu u percepciji prostora. Od dve koncepcije neurofiziološke osnove percepcije prostora – jedne, prema kojoj se kao najvažnija vidi uloga specijalnog analizatora sa perifernim delom u ušnom lavirintu; i druge, prema kojoj percepciju prostora obezbeđuje složena struktura nervnih veza, koja objedinjuje više analizatora (vestibularni, vremenski, kinestetički, vizuelni i dr.) u jedinstven funkcionalni sistem, danas se prihvatljivijom smatra ova druga (Kovalenko 1989: 12).

Rezultati nekih istraživanja u neurofiziologiji i neurolingvistici mogu u tom smislu biti interesantni za razvijanje lokalistički orijentisanih hipoteza i teorija. Takav je, na primer, rad Ivanova (1980) posvećen binarnosti u vezi sa asimetrijom mozga i

znakovnih sistema, koji, polazeći od u drugim istraživanjima eksperimentalno dosta dobro potvrđene pretpostavke o postojanju dvaju neuroloških mehanizama, od kojih je u nadležnosti jednog prvenstveno spoljašnji, konkretno-prostorni svet, a u nadležnosti drugog pre svega unutrašnji, logički svet, na zanimljiv način povezuje odgovarajuća saznanja do kojih se došlo u neurologiji sa semiotikom (preko neurolingvistike i kibernetike). Još su dalje od lingvistike, ali ne bez značaja za mogućnost šireg teorijskog utemeljenja istraživanja Pribrama (1975) i njegova koncepcija dvoprocesnog rada mozga, koja je prema mišljenju tog autora korespondentna sa topološkim modelom jezika (Tom 1970), u kojem se sintaksa i gramatika shvataju kao uslovni vektori u topološkom semantičkom prostoru (Pribram 1975: 421). Ipak se ne sme gubiti iz vida da se do ovakvih zapažanja i zaključaka došlo u istraživanjima sa svojim posebnim ciljevima i metodologijom, što nije sasvim bez značaja za njihovu upotrebljivost u drukčijoj, lingvističkoj ravni.

Bliže lingvistici, mnogo inspirativnih zapažanja i ideja o odnosu čoveka prema prostoru izrečeno je u psihologiji, gde su za lokalistički pristup jeziku posebno zanimljivi radovi o strukturi mišljenja i prirodi percepcije, na šta je u literaturi o lokalizmu već ukazivano, (u obliku napomene npr. Lajons 1977: 718). To se pokazuje podsticajnim za lingvistička istraživanja; kao u psiholingvistici, posebno razvojnoj, gde je ne jednom konstatovano da konkretno-prostorna značenja i oblici njihovog izražavanja prethode (i strukturno uslovljavaju) mnoge apstraktnije jezičke sadržaje i njihove oblike; i u kognitivnoj lingvistici, u kojoj su pitanja analize metafora i prostornosnih konfiguracija u semantici i sintaksi jedna od centralnih tema. (Kognitivni aspekti lokalizma na srpskim primerima osvetljavaju se u Piper 1984, a u teorijskim okvirima američkih autora u radovima Klikovac 1992, 2000; Rasulić 1994; radove sa engleskog govornog područja najbolje

reprezentuju Kolindž 1980, Lejkof i Džonson 1982, Langaker 1982, 1987, Čenki 1995).

I istraživanja u slovenskoj etnolingvistici i etnologiji pokazuju izrazitu važnost prostornih kriterijuma ("unutra" / "spolja", "gore" / "dole", "levo" / "desno", "blizu" / "daleko" itd.) prema kojima su u mnogim jezicima uređeni različiti semantički podsystemi jedinica sa prostornim značenjem (v. npr. Civjan 1973, Toporov 1983, Tolstoj 1987, Radenković 1996 i mnogi drugi, a u okviru prevashodno semiotičkog pristupa srpskoj epici: Detečić 1992; u proučavanju književnog teksta Popović Ljud. 1994 i dr.)

Pored toga, evidentna je činjenica da čovek kao socijalno biće ima stalnu potrebu da se autolokalizuje u određenoj ljudskoj zajednici (porodičnoj, verskoj, etničkoj itd.) kao njen pripadnik, tj. da ima potrebu da fiksira svoje socijalne koordinate. Gubitak ili odsustvo socijalne lokalizovanosti uporedivo je sa gubitkom fizičke ravnoteže (izopštenje je, kao što je poznato, oblik najteže kazne u mnogim kulturama). Ali kada govorimo o tome na ovakav način, onda očigledno ne govorimo o konkretnom nego o apstraktno shvaćenom (socijalnom) prostoru, što ilustruje i izvan jezika i lingvističkog metajezika dosta eksploatisanu mogućnost prostornosne interpretacije različitih aspekata čovekovog univerzuma. Sa tog stanovišta korisna bi bila iscrpna analiza pojmovno-terminoloških aparata pravaca, škola i posebnih teorija ne samo u lingvistici nego i u drugim naukama.

Socijalna dimenzija odnosa "čovek – prostor" ima i širu semiotičku vrednost, na čiji je značaj, na glavne oblike ispoljavanja u različitim kulturama i moguće pravce njihovog dalje proučavanja vrlo eksplicitno ukazao E. Hol (1968). Kao što Hol umesno smatra da je za proučavanje datog aspekta odnosa između čoveka i prostora (za koji on koristi termin *proksemika*) potrebno imati u vidu i mesto kategorije prostora u jeziku (Hol se ograničio osvrtom na zastupljenost leksema sa prostornim značenjem u engle-

skom jeziku), tako i teorija semantičkih lokalizacija, kao pravac lingvističkih istraživanja ima u proksemici dosta komplementarnih elemenata. Uostalom izvan proksemike "jezik prostora" je ključni pojam i u semiotičkom pravcu postmoderne arhitekture (Dženks 1985: 73-121 i drugde).

Pored toga što se i kroz rezultate do kojih se došlo u drugim, lingvistici manje ili više srodnim naukama indirektno osvetljava utemeljenost ili neutemeljenost određenih lokalističkih teza, takav put može biti podsticajan i za skretanje pažnje na neke još neuočene jezičke činjenice. Pošto je to uvek povezano i sa njihovim objašnjavanjem, treba pretpostaviti da mogućni ekstralingvistički oslonci teorije semantičkih lokalizacija postoje ne samo na empirijskom nego i na teorijskom nivou. Ali ne manju pažnju zasluživala bi i mogućnost pogleda *iz lingvistike* prema drugim naukama i primenljivost lokalističkih hipoteza i teorija u objašnjavanju vanjezičkih fakata.

4. Vraćajući se sa periferije teorije semantičkih lokalizacija bliže njenom centru pozabavićemo se pojmovima koji su u osnovi većine lokalistički koncipiranih hipoteza i teorija. To su u prvom redu semantički padeži *mesta*, *pravca* i *smera*. Za njih se u okviru lokalističke teorije padeža pretpostavlja da funkcionišu na različitim nivoima apstrakcije. U vezi s tim neophodno je razmotriti i prirodu ne manje važnih, iako manje istraženih konstitutivnih elemenata prostornih odnosa koji se jezikom denotiraju, i za koje se pretpostavlja da se projektuju u neprostorne sfere semantike i sintakse prirodnog jezika. Budući da je i priroda semantičkih padeža određena tim elementarnim pojmovima, izgleda razumno da pažnja prvo bude njima posvećena.

Ukratko, postoje tri obavezna elementa situacije označene izrazom sa značenjem lokalizacije i tri primarna elementa svakog takvog značenja: (1) *objekat lokalizacije*, (2) *lokalizator* (kao sredstvo lokalizacije i (3) konkretizator odnosa između (1)

i (2), za koji izgleda umesno upotrebiti termin *orijentir*. Na primer, u rečenici *Pismo je u kutiji*, imenica *pismo* označava objekat lokalizacije, imenica *kutija* – lokalizator, a predlog *u* označava orijentir koji je u ovom slučaju – unutrašnjost kutije. Orijentir može biti i neki drugi deo lokalizatora, npr. njegova površina (upor. *Pismo je na kutiji*), ili prostor izvan lokalizatora određen nekim njegovim delom, upor. *Pismo je ispred kutije*, gde je orijentir prostor određen prednjom stranom lokalizatora označen u toj rečenici predlogom *ispred*. Ovde je za primer uzet lokalizator (*kutija*) koji je po svojim fizičkim odlikama najbliži (kao prototipičan) idealnom lokalizatoru u prostornoj relaciji – paralelopipedu, tj. fizičkom telu sa jasno izraženim stranama, spoljašnošću i unutrašnjošću (v. Piper 1977: 18; Klikovac 1995: 50, 63).

Navedeni primeri ilustruju dva najopštija tipa orijentira: *unutrašnji orijentir* (inherentni deo lokalizatora) i *spoljašnji orijentir* (produženi lokalizator, tj. deo prostora određen nekim delom lokalizatora pomoću kojeg se lokalizuje neki treći deo prostora). I unutrašnji i spoljašnji orijentir ima veći broj pojava oblika najpotpunije predstavljenih sistemima predloga, prefiksa, posleloga i priloga sa prostornim značenjima, ali i mnogim drugim oblicima sa značenjima neprostornih lokalizacija, npr. vremenskih.

Ta tri konstitutivna elementa lokalizacije ne moraju biti istovremeno eksplicirana u površinskim strukturama rečenica koje imenuju relaciju lokalizacije. Na primer, u rečenici *U Kini sada sviće* objekat lokalizacije nije konkretno-prostorne prirode ("svitanje") i nije dobio u toj rečenici imenički oblik. Njegova procesualna priroda gramatički je uobličena predikatom sa bezličnim glagolom. Međutim, u rečenici *Pismo je unutra* izostavljeno je imenovanje lokalizatora (koverat, tašna, sanduče ili nešto drugo). Lokalizator se u takvim slučajevima identifikuje preko konteksta ili situacije u kojoj je rečenica upotrebljena.

Pošto orijentir može biti deo lokalizatora, prirodno je što se oba elementa u odnosu lokalizacije ponekad označavaju sinkretički, istim jezičkim izrazom. Na primer, srpski zamenički prilog *ovde*, sa značenjem 'u blizini govornog lica' označava istovremeno i lokalizator (govorno lice) i orijentir (prostor u blizini lokalizatora); analogno tome, u semantici gramatičkih oblika morfema *-ću* u futurskom obliku (npr. *pisaću, čitaću* i sl.) označava istovremeno i lokalizator (vreme govora govornog lica) i orijentir (posteriornost procesa denotiranog osnovom *pisa-* u odnosu na dati vremenski lokalizator).

Ređi su slučajevi izostavljanja posebnog jezičkog izraza za situativni orijentir u lokalizaciji označenoj gramatički pravilnom rečenicom srpskog jezika, ali i takvih primera ima, posebno u kolokvijalnoj upotrebi, npr. *Dakle, sreda – srpski, četvrtak – likovno, petak – muzičko.* i sl., gde se očigledno radi o eliptičnim konstrukcijama u kojima se "praznina" u poziciji predloga i glagola, tj. predikata shvata kao jedina mogućna varijanta eksplicitnog izražavanja datog značenja.

Poslednji primer ujedno pokazuje da o istim konstitutivnim elementima lokalizacije može govoriti i izvan prostornih značenja u najužem smislu. Tako, na primer, i u rečenici *To putovanje je izvan njihovih mogućnosti* imamo lokalizaciju sa neprostornim, u ovom slučaju – modalnim značenjem, gde *to putovanje* označava objekat lokalizacije, *izvan* orijentir, a *njihovih mogućnosti* lokalizator (upor. rečenicu sa značenjem "unutrašnjeg" orijentira: *To putovanje je u okviru njihovih mogućnosti*). Slično važi i za mnoga druga značenja, npr. uzročno-posledična, upor. *Oženio se iz ljubavi / Oženio se zbog para* (unutrašnji / spoljašnji uzročni orijentir), ili posesivna, npr. *Ona ima u vlasništvu jednu garsonjeru*, ili bez eksplicitne lokalizacije *Ona je vlasnik jedne garsonjere.* i sl.

Kao što je pokazano u lokalistički orijentisanim radovima i rečenice sa značenjem prostornih lokalizacija i, pogotovu, reče-

nice sa značenjem neprostornih lokalizacija mogu se oformljavati na vrlo različite načine i u istom jeziku i analizirati uporedno u različitim jezicima, što se uklapa u koncept semantičkih padeža (Filmor, 1968, 1971; Kempf 1978, Kolindž 1980 i dr.). To što na planu izraza važi za semantičke padeže važi i za njihove konstitutivne elemente, tj. objekat lokalizacije, lokalizator i orijentir su i elementarni semantički entiteti kojima su određeni padeži kao elementarni semantički odnosi.

Izvan teorije semantičkih lokalizacija pojmove lokalizatora, objekta lokalizacije i orijentira u opisu prostornih predložskih konstrukcija koristi Vajnsberg (1973: 22-25 i dr.); v. slično, ali terminološki drukčije, i kod Beneta (1975: 15-16 i dalje). Taj konceptualni aparat je u razvijenijem obliku primenjen i u Piper (1977), a zatim i u okviru teorije semantičkih lokalizacija (Piper 1983, 1989 i dr.). Konstatovavši slična pojmovna, ali drukčija terminološka rešenja koja daju Langaker i Čenki, i D. Klikovac (2000) takođe se opredelila za termine "objekat lokalizacije" i "lokalizator", ili, češće, "sadržatelj" i "sadržani objekt".

U lokalističkoj teoriji padeža u fokusu su uvek kao primarna ona značenja koja odražavaju tip dinamičkog odnosa između objekta lokalizacije i orijentira, čiji su tipični reprezentanti zamenička pitanja *gde? kamo? kuda? odakle?* U vezi s tim treba imati u vidu da je orijentir, budući uvek u središnjoj poziciji, između objekta lokalizacije i lokalizatora, dvostrane prirode. Pored nje-gove okrenutosti objektu lokalizacije za naš predmet nije manje značajan ni odnos "orijentir – lokalizator". Osim pomenute činjenice da je orijentir sastavni ili "dodatni" deo lokalizatora, koja se reflektuje u postojanju "unutrašnjih" (neposrednih) i "spoljašnjih" (posrednih) orijentira, za odnos "orijentir – lokalizator" (za razliku od odnosa "orijentir – objekat lokalizacije") karakteristična je i druga činjenica, u neposrednoj vezi sa prethodnom: dati odnos (orijentir – lokalizator) shvata se kao stalan, dakle bez mogućnosti da se orijentir tretira kao objekat (deo prostora) koji

može da menja svoj odnos prema lokalizatoru. Zato tu izgleda najumesnije govoriti o *statičkom* aspektu lokalizacije, nasuprot njenom potencijalno ili realno *dinamičkom* aspektu (objekat lokalizacije – orijentir). određenom činjenicom da objekat lokalizacije shvata kao objekat koji može da menja svoj odnos prema orijentiru i lokalizatoru, da bude ne samo objekat koji je lokalizovan (npr. *Čovek je na mostu* – lokativnost) nego i takav koji *postaje* lokalizovan (npr. *Čovek dolazi na most* – adlativnost), ili *prestaje* da bude lokalizovan (npr. *Čovek odlazi s mosta* – ablativnost).⁵ Najzad, objekat lokalizacije može da bude lokalizovan tako da je pri tome relevantna promena njegovog odnosa prema krajnjim, graničnim tačkama orijentira. (npr. *Čovek ide preko mosta* – perlativnost). U takvim slučajevima imamo, dakle, pored osnovnog orijentira i uže orijentire – orijentir₁ i orijentir₂ – granične delove orijentira u odnosu na koje se lokalizovanost datog objekta ne shvata kao stabilna nego kao lokalizovanost u procesu menjanja.

O hijerarhiji orijentira može se govoriti i sa sintagmatskog stanovišta. Na primer, u rečenici *Devojka je u subotu ujutru ustala u petnaest do osam* vremenski lokalizator je tzv. vreme govora govornog lica i nema nikakav poseban izraz, nego je zajedno sa orijentirrom (ovde vreme koje prethodi lokalizatoru) sinkretički izražen perfekatskim oblikom *ustala*. Objekat vremen-

⁵ Da li je u pitanju lokalizovanost ili (de)lokalizacija-u-toku zavisi i od aspekatskog značenja. U navedenim primerima imperfektivnost potencira ovo drugo. Pošto je fazni glagol *prestati* semantički derivat od *početi* (*prestati* = "početi ne...", upor. *Prestala je da ga primećuje* i *Počela je da ga ne primećuje*), to pojednostavljuje pojmovni aparat pomoću kojeg se interpretiraju semantičke lokalizacije, približavajući ga modelu koji je za prostorna i vremenska značenja predložila Vježbicka (1973), a koji se svodi na dva semantička parametra "biti deo" i "početi". U sklopu koncepcije koja se ovde izlaže prvi je relevantan za statički, a drugi za dinamički aspekt lokalizacije.

ske lokalizacije (ovde vreme devojčinog ustajanja) locira se anteriorno preko niza od nekoliko hijerarhizovanih vremenskih orijentira kojima je nadređen pomenuti najopštiji orijentir "period, koji prethodi vremenu govora govornog lica": orijentir₁ (subota), orijentir₂ (u), orijentir₃ (ujutru), orijentir₄ (osam), orijentir₅ (do), orijentir₆ (petnaest), orijentir₇ (u).

Na sličan način uspostavlja se i hijerarhija drugih konstitutivnih elemenata lokalizacije. Na primer, u rečenici *Devojka sedi na klupi pred kućom* "klupa" je objekat lokalizacije u odnosu na "kuća", ali je lokalizator u odnosu na objekat lokalizacije "devojka", pa je zato orijentir koji je označen predlogom *na* na posredan način subordiniran orijentiru označenom predlogom *pred*. Sasvim je jasno da je u govoru broj takvih lokalizacija uvek ograničen kao i to da izbor lokalizatora za neki objekt lokalizacije nije proizvoljan, ali razmatranja ograničenja te vrste izlazi iz okvira ovog rada.

O inventaru i prirodi semantičkih padeža za mesto, pravac i smer (čemu ovde odgovaraju kategorijalna značenja sa terminološkom oznakom *lokativnost*, *ablativnost*, *adlativnost*, *perlativnost*), kao i semantičkih padeža uopšte, mišljenja lingvista koji se time bave su podeljena. Najčešće se ipak izdvajaju četiri navedena značenja, ali se označavaju i drukčijim terminima.⁶ Jedni autori ovaj inventar padeža redukuju (npr. Anderson 1979: 119-121, 169-171), drugi ga proširuju (npr. Benet 1975: 40-44), ali izgleda da nisu uvek u pitanju suštinske razlike nego da se pre može govoriti o posmatranje iste pojave sa različitih nivoa apstrakcije,

⁶ Na primer, ono što nazivam perlativnošću (za Vajnsbergom 1973: 77-78) imenuje se i kao *Path case* (v. Benet 1975: 29 i dalje) ili *Itinerativ case* (Filmor 1971: 50). Što se tiče broja formalnih padeža, koji se pripadajući površinskoj strukturi rečenice mogu i znatno razlikovati od jezika do jezika, njih prema Kempfu (1978: 46-68) u tabarasanskom jeziku kavkaskе grupe ima čak osamdeset osam.

odnosno o razlici između padeža i "superpadeža" (Filmor 1971: 52) koja odražava različite stepene opštosti odgovarajućih značenja organizovanih na binarnom principu u mikrosistem u kojem je bazični kriterijum *dinamičnost* objekta lokalizacije. Lokativnost je prema kriterijumu dinamičnosti postavljena neutralno (upor. *Čovek stoji na mostu / Čovek skače na mostu*), dok su druga tri kategorijalna značenja prema datom kriterijumu markirana, a uzajamno suprotstavljena prema užem kriterijumu *smera* kretanja. Prema kriterijumu smera kretanja perlativnost je postavljena neutralno, pošto može da se odnosi na pravac, ali ne i na određeni smer kretanja objekta lokalizacije u odnosu na orijentir u smislu određenosti početnom ili završnom tačkom kretanja. Najzad, adlativnost i ablativnost ulaze u najužu, ekvipolentnu opoziciju, odnoseći se na *proces lokalizacije u* izvestan orijentir (adlativnost), ili *proces lokalizacije iz* izvesnog orijentira (ablativnost).

Međutim, u datim kategorijalnim značenjima lokalizacije nije odražena samo promenljivost odnosa između objekta lokalizacije i orijentira nego na jedan uopšten način i ono što je u njemu stalno, a to se ispoljava u činjenici da se objekat lokalizacije u dva slučaja (ablativnost i adlativnost) obavezno nalazi početnim ili završnim delom svog kretanja i izvan orijentira (upor. *Sipa vodu u čašu / Sipa vodu iz čaše*), dok su druga dva značenja (lokativnost, perlativnost) prema istom kriterijumu postavljena neutralno: relevantno je da je objekat lokalizacije *unutar orijentira*, a mogućnost njegove eventualne delimične ekstralokalizacije je u drugom planu (upor. za lokativnost *Voda je u čaši* i *Cveće je u čaši*, ili za perlativnost *Čovek ide preko polja* i *Ptica leti preko polja* i sl.).

Osnovna kategorijalna značenja jezičkih lokalizacija nisu karakteristična samo za semantičku kategoriju prostora nego i za druge semantičke kategorije (vremena, posesivnosti, kauzalnosti i dr.). Pored toga, osnovni semantički tipovi lokalizacije

ne realizuju se samo unutar pojedinih semantičkih kategorija nego i na interkategorijalnom nivou: pojedine semantičke kategorije se u celini mogu podvesti pod određeni kategorijalni tip lokalizacije, npr. uzrok kao vid ablativnosti, cilj kao vid adlativnosti (što se na planu izraza često manifestuje u polisemičnosti odgovarajućih jezičkih sredstava, npr. *od besa* kao *od stola*, *od petka*, *od drveta* i sl. Tako je, na primer, u značenju načina kao kvalifikaciji izvesne akcije prisutan procesualni momenat kao predstava o kvalitetu koji se kroz datu akciju ostvaruje, tj. način je apstraktnije shvaćeni put realizacije neke akcije ili nekog stanja. Pri tome razlika između konkretnijeg i apstraktnijeg puta realizacije nekog procesa ili stanja može biti formalno neutralisana istim jezičkim oblikom izražavanja, npr. u srpskom, kao i, još češće, u engleskom i nekim drugim jezicima izraz *tim putem* (engl. *this way*) pored primarnog, konkretno-prostornog značenja često ima i značenje "na taj način", latinsko *qua?* znači i "kuda" i "kako" pa i "kada" (tu se formalno manifestuje perlativni tip vremenskog odnosa) i sl. (v. Piper 1983: 95-107).

5. Lokalistička teorija padeža odavno je izašla iz okvira formalno shvaćene teorije padeža pa je danas sve jasnije da njene eksplatorne mogućnosti nisu ograničene rečenicom, pa čak ni isključivo jezičkim aspektima komunikacije. Ako sa upravo izloženih pozicija bacimo pogled na strukturu teksta srećemo se sa činjenicom da je jedno od osnovnih obeležja teksta kao posebne jezičke jedinice njegova ograničenost, zatvorenost (v. o tome, npr. Lotman 1976: 90, 277-278), što se pre svega ispoljava u jasno markiranim počecima i krajevima određenih tipova tekstova (npr. pismo, telefonski razgovor, bajka...) koji se zapravo oformljuju kao svojevrsna "putovanja" od početka (ablativnost) prema kraju (adlativnost), pri čemu ponekad postoje i specijalna obeležja perlativnosti, npr. ponavljanje priloga *onda* ili *zatim* u pripovedanju, za koje je isključena inicijalna ili final-

na pozicija. Lokativnost kao odsustvo direktivnosti može biti predstavljena u strukturi teksta naslovom, statičkim, punktualnim pod-tekstom koji je istovremeno svoj početak, sredina i kraj. Ternarni (ablativno- – perlativno – adlativni) model je uočljiv i u kompozicionoj strukturi nekih tipova tekstova, npr. kod mitova, često sa posebnim naglaskom na putovanju, menjanju, tj. na središnjem, perlativnom članu.

Isti sintagmatski model nalazimo i na čisto formalnom planu: u grafiji, npr. arapskoj, gde ista grafema ima četiri pojavna oblika u zavisnosti od toga da li funkcioniše u inicijalnoj, medijalnoj, finalnoj ili izolovanoj poziciji; i u ortografiji – npr. upotreba velikog slova, uvlačenje reda, zapeta, crtica, tačka, belina itd. kao oznake za početak, sredinu ili kraj reči, rečenice ili pasusa.

6. Uprkos tome što je koncepcija kategorijalnih invarijanata jezičkih lokalizacija ovde izložena u širokim potezima, zaključak da se koncepcija gramatičkih i semantičkih lokalizacija svodi na "lov" na date invarijante u šumi njihovih pojavnih oblika bio bi prilično površan pa u tolikoj meri i nedovoljno adekvatan. Iako se u sklopu lokalistički orijentisanih istraživanja pitanje kategorijalnih invarijanata postavlja kao osnovno, ono je ipak samo jedna karika u lancu drugih koja su s njim u bližoj ili daljoj vezi. Ona ovde ne mogu biti sa podjednakom pažnjom razmotrena, ali neka od njih mogu biti bar pomenuta.

Jedno od takvih je pitanje prostornih metaforizacija i stratifikacije lokalizacija različitog stepena apstrakcije. Premda postoji više stratifikacionih lingvističkih modela, od kojih su neki u tešnjoj vezi sa lokalizmom (npr. Potje 1974, Benet 1975), izgleda da je u okviru sve intenzivnijih istraživanja prirode i oblika metafore u svakodnevnom jeziku jače interesovanje za rešenja koja se smatraju novim nego za revalorizaciju postojećih rešenja i za stvaranje jedne sintetične teorije metafore u gramatici i semanti-

ci. U njoj iskustva lokalistički orijentisanih istraživanja svakako ne bi bila od perifernog značaja.

Pitanje primarnosti prostornih lokalizacija u jeziku u odnosu na neprostorne lokalizacije ima i istorijsku dimenziju. Mada je takva primarnost posvedočena mnogo puta i u više jezika, tu je obično u pitanju novija istorija jezika, istraživana prema spomenicima pismenosti, dok bi pretpostavljeni proces "spacijalizacije" jezika morao otpočeti u najdaljoj jezičkoj istoriji. O tome se mogu stvarati određene pretpostavke samo na osnovu indirektnih podataka, i/ili spekulativnim putem, a on ne bi vodio u prilog gornjoj tezi. Naime, verovatnije izgleda da proces formiranja sistema semantičkih kategorija u prirodnim jezicima nije išao sukcesivno i pravolinijski – od prostornih ka neprostornim značenjima, nego da se odvijao i simultano – od sinkretičkog jezičkog modela vanjezičkog univerzuma ka diferencijaciji i specijalizaciji jezičkih sredstava i sadržaja i na paradigmatском i na sintagmatskom planu. Pri tome je jezička koncepcija prostora, zbog ekstralingvističke relevantnosti kategorije prostora, mogla služiti kao model za strukturiranje nekih neprostornih značenja ne isključujući i paralelnost razvoja kategorije prostora i pojedinih prostornosno oblikovanih aspekata nekih drugih kategorija. Uzrok takvim, uzajamno neuslovljenim homologijama morao bi biti u samoj osnovi sistema ili možda još dalje – u prirodi ljudskog uma, šta je svakako predmet za interdisciplinarna istraživanja.

7. Proučavanje specifičnosti jezika u odnosu na druge znakovne sisteme, kao težnja da se što preciznije odredi granica između lingvistike i njoj najbližih nauka ne isključuje, kao što je poznato, potrebu traganja za svim onim što ih objedinjuje, a pre svega za zajedničkim kategorijalnim obeležjima sistema koji su tesno povezani na funkcionalnom planu. Ako bi bila tačna pretpostavka da su mnogi jezički fenomeni strukturirani na principi-

ma koje izgleda najprihvatljivije formulirati u prostornim terminima, i da se u pojavnosti raznolikosti jezičkog univerzuma vrlo često variraju isti invarijanti, onda bi se, s obzirom na činjenicu da se takva pretpostavka oslanja na niz vanlingvističkih uslovljenosti ljudske prirode prostornim faktorima, dalo pretpostaviti da bi lokalistička slika jezika mogla da bude samo deo lokalističke slike čoveka u većem delu ili čak u ukupnosti homolognih oblika u kojima se takva njegova suština manifestuje. Koliko bi konsekvence ove pretpostavke mogle biti dalekosežne, toliko bi u ovom trenutku njeno potvrđivanje na činjenicama bilo preuranjeno jer ni teorijski okvir njihovog prikupljanja nije izrađen. Umesto toga rečeno možemo ilustrovati dvama primerima.

Prvi primer je bliži prirodnom jeziku i odnosi se na *jezik prostora*. Poznato je da su istraživanja poslednjih decenija pokazala jake i složene veze između čovekovih aktivnosti i njihovih prostornih okvira. Ukratko, način organizovanja ličnog i društvenog prostora, i način njihovog korišćenja u jednoj kulturi, pripadnici te kulture upotrebljavaju kao poseban kod, čije je poznavanje pretpostavka uspešne komunikacije u celini. Relevantnost opozicije *unutra / spolja* ili *centralno / periferno, blizu / daleko* i sl. u tom kodu je vrlo uočljiva, iako, razume se, u raznim kulturama pojmovi centralnog, unutrašnjeg ili bliskog nemaju potpuno isti sadržaj. Vredno je pažnje kako se taj par (ili kako se ti parovi) pozitivnih pojmova može (mogu) varirati u onim oblicima organizacije prostora koji su u vezi sa kretanjem.

Vrlo eksplicitno to je izrazio H. Osmand (v. Hol 1968: 91) predloživši podelu socijalnog prostora na *sociopetalni* prostor (mesta na koja ljudi dolaze sa ciljem da tu ostanu izvesno vreme, najčešće u društvu drugih ljudi, npr. razni klubovi, kafei i sl.), i *sociofugalni* prostor (mesta sa kojih ljudi odlaze u raznim pravcima, tj. na koja oni dolaze prevashodno *radi odlaska*, npr. železničke stanice, aerodromi i sl.). U svetlu prethodno izloženih osnovnih pojmova gramatičke lokalizacije prvi tip sociopro-

stornih oblika je, očigledno, socioadlativne prirode, a drugi socioadlativne prirode. Ovde se već neizbežno nameće pitanje o tome proteže li se takva analogija i na nekakav socioperlativni prostor, a njega nije teško identifikovati: to bi bile razne vrste "puteva" (drum, ulica, stepenište, hodnik i sl.), ili, u drugoj varijanti, to bi bila prevozna sredstva svih vrsta; kao i pitanje o mogućnosti identifikovanja sociolokativnog prostora, a on bi se najpre mogao videti u mestima čija je osnovna funkcija da ljudi u njima prebivaju, žive, rade i sl. (npr. grad, kuća, soba...). Kao i u jeziku, i u socijalnom prostoru mogućan je sinkretizam funkcija u istom prostornom obrascu. Ulica, na primer, pored osnovne, socioperlativne funkcije može imati i socioadlativnu funkciju (npr. sve vrste šetališta), što spada u specifičnosti jezika prostora određene kulture. Da li je ovakav opis osnovnih elemenata funkcionalne paradigme socijalnog prostora zasnovan na njenim najrelevantnijom obeležjima? Postoje, razume se, i druga obeležja socijalnog prostora (kvantitativna, etnička, konfiguraciona i dr.), ali ni jedna ne izgledaju toliko opšta, relevantna i homologna sa nekim drugim aspektima čovekovog univerzuma kao ovde izložena obeležja socijalnog prostora.

Drugi primer može se naći u psihologiji. On je još dalji od prirodnog jezika jer ne ilustruje, kao u prethodnom slučaju, *određeni* oblik ponašanja koji je u osnovi homologan nekim jezičkim kategorijama nego može ilustrovati mogućnosti da se lokalistički postulati u lingvistici tretiraju kao funkcije odgovarajućih lokalističkih postulata o čovekovoj prirodi. Kao u lingvistici i u psihologiji bi već analiza pojmovno-terminološkog aparata date nauke pokazala dosta mogućnih dodirnih tačaka između lokalističke slike jezika i interpretacije različitih psihičkih fenomena. Zadržimo se kratko na jednom, na Fromovoj tipologiji karaktera.

Na prvi pogled razlikovanje introvertnih i ekstrovertnih tipova karaktera u učenju K.G. Junga izgledalo bi bliže onome što

hoću da pokažem, ali bi ta sličnost sa jezičkim intralokalizacijama i ekstralokalizacijama, osim na terminološkoj ravni, bila suviše opšta da bi bila upotrebljiva kao ilustracija nekih dubljih veza između lokalističkog viđenja jezika i njegove projekcije na psihologiju, odnosno na tipologiju karaktera. Tipologija karaktera koju je predložio E. From bliže je takvoj mogućnosti. Iako ta tipologija nije izložena u terminima prostornih metafora, ona donekle može biti u njih prevedena. Za E. Froma karakter je "the (relatively permanent) form in which human energy is canalised in the process of assimilation and socialization" (From 1971: 59). From razlikuje pet osnovnih tipova karaktera, od kojih su četiri neproductivne orijentacije, sa stanovišta asimilacije: a) Receiving (Accepting), b) Exploiting (Taking), c) Hoarding (Preserving), d) Marketing (Exchanging); a sa stanovišta socijalizacije a) Masochistic (Loyalty), b) Sadistic (Authority), c) Destructive (Assertiveness), d) Indifferent (Fairness). Peti tip je produktivne orijentacije, koji From karakteriše delatnošću ("Working") sa stanovišta asimilacije, a ljubavlju i razumom ("Loving, Reasoning") sa stanovišta socijalizacije. Distinktivna obeležja pojedinih tipova, sa nekim izmenama u ovoj tipologiji, mogu biti izražena i u terminima koji ukazuju na subordiniranost karakternih tipova opštijim kategorijama dominantnog tipa lokalizacije u odnosu na sredinu (Fromovi termini su u zagradi):

	<i>intralokalizacija</i> (asimilacija)	<i>ekstralokalizacija</i> (socijalizacija)
<i>lokativnost</i>	"konzervativan" tip (Preserving)	"indiferentni" (Indifferent)
<i>ablativnost</i>	"uzimalački" tip (Taking)	"predvodnički" (Sadistic)
<i>adlativnost</i>	"primalački" tip (Accepting)	"sledbenički" (Masochistic)
<i>perlativnost</i>	"prerađivački" tip (Exchanging)	"posrednički"

Od tipova koji nisu uzeti iz Fromove tipologije verovatno bi poseban komentar (pored neizbežne uslovnosti shematizacija i tabelarnog prikazivanja) tražio tip koji je ovde nazvan "posredničkim". Pod njim se imaju u vidu svojstva s jedne strane sledbenička (u odnosu na izrazitije predvodnički tip), a sa druge predvodnička (u odnosu na izrazitije sledbenički tip). Fromov destruktivni tip očigledno nema obeležja predviđena ovom tablicom za tip nazvan "posredničkim". Kao što From konstatuje, čisti tipovi su konstrukti, a svaki od njih ima i pozitivne i negativne strane i pojavne oblike.

U onom stepenu u kojem bi ova tipologija, u čijoj su osnovi Fromova četiri tipa ličnosti, ili neka slična tipologija, bila adekvatna, ona omogućuje ne samo pojmovno-terminološko povezivanje i vrlo dalekih, naizgled nespojivih oblasti (što je svojevremeno, 1940. godine, predlagao matematičar M. Petrović (1962), tragajući za tipskim homologijama među naizgled potpuno disparatnim pojavama, nego, eventualno, i dublji uvid u samu suštinu predmeta tipologije.

Kao što je bilo rečeno na početku, cilj ovde nije bio da se daju definitivni odgovori na pitanja odnosa između jezika i prostora, pa ni uže – na pitanje dokle se protežu eksplanatorne mogućnosti teorije semantičkih lokalizacija u lingvistici, a još manje – izvan nje. A sve dok naša saznanja o tome ne budu preciznija, nije isključena mogućnost da izgleda kako teorija semantičkih lokalizacija vodi stavljanju beskrajne raznovrsnosti empirije na Prokrustov ležaj jednog teorijskog modela. Verujući, ipak, da beskrajna raznolikost univerzuma, ili bar raznovrsnost čovekovog univerzuma, nije haotične prirode, i da bi sve što čovek stvara, i on sam, morali imati izvesne zajedničke bazične principe funkcionisanja, pokušao sam na kraju ovog uvodnog i najopštijeg razmatranja o jeziku i prostoru da na dva primera ilustrujem tezu da se mogućnosti teorije semantičkih lokalizacija ne moraju iscrpljivati samo u objašnjavanju jezičkih pojava. U onoj me-

ri u kojoj bi to bilo tačno otvorila bi se mogućnost prerastanja teorije semantičkih lokalizacija u širu, epistemološku teoriju.

Lokalizacija kao princip strukturiranja i funkcionisanja semantičkih kategorija

1. *Princip natkategorijalne lokalizacije.* – U istoriji gramatičkih teorija ideja o organizovanosti različitih neprostornih semantičkih sfera (temporalnosti, posesivnosti, kauzalnosti i dr.) prema obrascu iskazivanja prostornih značenja, prisutna od antičkog doba, a potpunije teorijski uobličena u delu vizantijskog gramatičara Maksima Planuda, i obično nazivana lokalističkom teorijom padeža, razvijana je i varirana na više načina i u potonjim gramatičkim teorijama sve do modernih verzija koje je dobila u okviru strukturalističkih, generativnih ili kognitivnih modela.⁷ Lokalistička viđenja strukturiranja i funkcionisanja gramatičkih i semantičkih kategorija ipak su uglavnom ostajala izvan fokusa istraživanja u vodećim lingvističkim pravcima i školama. Pošto se u osnovu lokalističkih interpretacija kategorijalne semantike obično stavlja ideja o *metaforizaciji* prostornih relacija, ili o transponovanoj upotrebi kriterija za označavanje prostornih odnosa (upor. *odskočiti od poda* prema *čekati od subote*, *zaplakati od radosti*, *ključevi od stana* itd.), izrečena konstatacija može se posmatrati kao činjenica opštije prirode: jezičke metafore uopšte, a pogotovu gramatičke metafore, do relativno novijeg

⁷ V. napomenu 3 u poglavlju "Jezik u prostoru i prostor u jeziku".

vremena⁸ nisu imale status problema od centralnog značaja za gramatičku teoriju.

Iako je teorija semantičkih lokalizacija u izvesnom smislu teorija jezičkih (vs. govornih) metafora, ona nije usmerena na razvijanje ili redefinisane pojma metafore nego na to da se pod posebnim, nedovoljno korišćenim uglom ispita jedna važna funkcija metafore. Zato se ni ovde, kao ni u većini drugih lokalistički orijentisanih radova, ne traže ni ne nude novi odgovori na pitanje "Šta je metafora?" nego se prostornom metaforom naziva upotreba jezičkih znakova sa primarno prostornim značenjem u funkciji obeležavanja odnosa koji nije prostorne nego je apstraktnije prirode, ali je po nečemu analogan prostornom odnosu čiji jezički izraz uzima. Npr. *reći preko volje* prema *preći preko vode*, *raditi do srede* prema *doći do grede* i sl.

Osnovna teza koju želim ovde da razvijem sadržana je u pretpostavci da pojedine gramatičke i semantičke kategorije srpskog, ili bilo kog drugog slovenskog jezika, nisu strukturirane i ne funkcionišu na toliko različite načine kako bi se često moglo zaključiti prema pojmovno-terminološkim aparatima njihovih opisa, te da se može postulirati postojanje izvesnog opštijeg principa sa kognitivnom osnovom koji se na manje ili više sličan način realizuje u više gramatičkih i semantičkih kategorija, objedinjujući ih u gramatički i, šire, semantički kompleks. Taj princip može se približno odrediti terminološkom metaforom

⁸ Danas monografska literatura o metaforama ugrađenim u jezičke strukture ubrzano raste (predmetu ovog i poglavlja "Prostorne metafore u gramatičkim kategorijama" bliža je od ostalih jedna od inače poznatijih studija o metafori: Lejkof i Džonson 1980). Međutim, kao što je dobro poznato, ideja o tome da je jezik gotovo u celosti sazdan od metafora nije novijeg datuma. Na to se ne jednom ukazivalo i izvan lingvističke, ponekad sa ocenom da u takvim tvrdnjama ima i preterivanja, v. Blek 1979: 20)

lokalizacija, a s obzirom na pretpostavku da je on u osnovi strukturiranja i funkcionisanja kako semantičke kategorije prostora tako i većeg broja neprostornih semantički kategorija, njegova suština bi se najpreciznije mogla označiti terminološkim izrazom *princip natkategorijalne lokalizacije*.

Opravdanost postuliranja principa natkategorijalne lokalizacije morala bi biti pokazana, pre svega, kroz njegovo određenje prema pojmovima koji su mu najbliži: prema konceptualnom prototipu lokalizacije, s jedne strane, i prema različitim jezičkim lokalizacijama kategorijalne prirode, sa druge strane.

Za razliku od shvatanja prema kojima se upotreba istih gramatičkih sredstava za označavanje i prostornih i neprostornih relacija vidi isključivo ili prevashodno kao metaforizacija prostornih kriterija i oblika (shvatanja koja su na ovaj ili onaj način ugrađena u različite verzije lokalističke teorije padeža, i koja su često dobro empirijski utemeljena) ovde u prvi plan stavljam ideju da je takva vrsta jezičkih metafora *sekundarne* prirode za objašnjavanje izrazitije ili manje izrazite izomorfnosti struktura semantičke kategorije prostora i nekih drugih semantičkih kategorija (temporalnosti, aspektualnosti, posesivnosti i dr.); i da je ta izomorfnost primarno određena zajedničkom utemeljenošću datih kategorija na istom principu *natkategorijalne lokalizacije*. Kognitivni korelat tog konstrukta je jedan od bazičnih principa sazajnog procesa – refleks kognitivne *orijentacije*,⁹ koji bi se,

⁹ V. Kimel i dr. (ur.) 1979. Naučna saznanja o bazičnom statusu refleksa orijentacije u kognitivnim procesima, kao uostalom i mnogi drugi rezultati kognitivne psihologije, najčešće se zasnivaju na istraživanjima iz oblasti razvojne psiholingvistike i to uglavnom kod dece mlađeg uzrasta, što je značajno ograničenje. Inače, obilje podataka o odnosu između kognitivnih i jezičkih struktura, posebno u vezi sa kategorijama prostora, oblika, vremena, vida, uzroka, pripadanja i dr., tj. onim kategorijama koje bi pripadale funkcionalno-semantičkom kompleksu lokalizacije (prema gore predloženom terminu) daju u knjizi o jeziku i

u onoj meri u kojoj bi postuliranje takve korelacije bilo adekvatno, nalazio u odnosu sistemske i funkcionalne uzajamne uslovljenosti sa principom natkategorijalne lokalizacije. Pored toga, lokalističke koncepcije imaju izvan lingvistike indirektnu potporu i u nekim semiotičkim, sociološkim, književnoistorijskim i dr. istraživanjima o pojedinim bitnim aspektima relacije *čovjek – prostor* (osvrst na taj krug pitanja dat je u prvom poglavlju), dok bi se jedno od važnijih lingvističkih objašnjenja jezičkog fenomena česte prostorne ikoničnosti izraza sa neprostornim značenjem i lingvističkog postulata jedinstvenog mehanizma natkategorijalne lokalizacije morao izvoditi iz principa jezičke ekonomije: kako na planu izraza (upotreba istog oblika u više funkcija) tako i na planu sadržaja (izomorfnost semantičkih struktura različitih semantičkih kategorija funkcionalno-semantičkom kompleksu lokalizacije umesto njihove potpune različitosti).

2. *Prostorna lokalizacija kao protolokalizacija.* – Pošto se funkcionalno-semantički mehanizam lokalizacije najpotpunije ostvaruje u iskazivanju prostorne lokalizacije (dok je u okviru drugih kategorija manje vidljiv, slabije razvijen, ili je više zaklonjen različitim specifičnostima koje su svojstvene tim kategorijama) prostorna lokalizacija i načini njenog izražavanja mogu se sa najviše osnova uzeti kao *prototip* datog natkategorijalnog principa, odnosno kao *protolokalizacija*. Termin *prototip* ovde upotrebljavam samo za označavanje tipološki centralnog u jezičkoj strukturi, što, razume se, ne podrazumeva obavezno, ali ni ne isključuje, hronološki prioritet, ili neka obeležja koja se pojmu

percepciji Miler i Džonson-Lerd (1976). U jednom od priloga toj problematici iz perspektive psiholingvistike (Klark i Karpenter 1989) data je podrobna analiza čak dvanaest kategorija organizovanih oko istog natkategorijalnog koncepta – polazna tačka, izvor (*source*).

prototipa daju u psiholingvistici, etnolingvistici i leksičkoj semantici (v. Roš 1978, Vježbicka 1985).

Za razliku od principa natkategorijalne lokalizacije, koji je kognitivne prirode (kognitivna lokalizacija vidi se kao opštija, tj. postavljena iznad semantičkih kategorija i lokalizacija) prostorna lokalizacija kao protolokalizacija prevashodno je jezičke prirode. To je jezička slika vanjezičkog prostora. Druge, apstraktnije jezičke lokalizacije, naslanjajući se, s jedne strane, na princip natkategorijalne lokalizacije, a sa druge – na njegov najrazvijeniji jezički izraz (protolokalizacija) imaju kao manje ili više vidljivo obeležje *prostornost*, tj. sličnost sa semantičkom kategorijom prostora i funkcionisanjem prostornih lokalizacija. Prostorno osmišljavanje apstraktnih relacija može biti veoma raznovrsno, upor. u najjednostavnijim primerima sa vremenskim i prostornim značenjem: *do petka* i *do ugla*, *dotrajati* i *doterati*, *ispiti su blizu* i *studenti su blizu* i sl. To istovremeno znači da se prostornosno uobličene semantičke kategorije vide na strukturalnom planu kao manje ili više izomorfne, a na funkcionalnom planu kao manje ili više izofunkcionalne.

3. *Kategorijalna situacija jezičke lokalizacije*. – Takav koncept odnosa između natkategorijalne lokalizacije, protolokalizacije i gramatičkih i semantičkih kategorija u čijoj su osnovi lokalizacije različitog stepena apstraktnosti uslovljava odgovarajuću interpretaciju pojma *kategorijalne situacije*.¹⁰

Kategorijalne situacije kao invarijantne i minimalne situativne strukture koje su neophodne za realizaciju određenih kategorijalnih jezičkih sadržaja u lingvističkim opisima više se terminološki međusobno razlikuju nego što za to ima osnova u jezič-

¹⁰ O pojmu kategorijalne situacije u značenju koje mu se daje u jednom od aktuelnih modela funkcionalne gramatike v. Bondarko (ur.) 1987.

koj stvarnosti na koju se one odnose. Naime, kao što opisi pojedinih semantičkih kategorija u slovenskim jezicima, ma koliko bili iscrpni, obično ne sadrže pokušaj da se utvrdi izomorfnost struktura različitih kategorija, tako i lingvistički modeli kategorijalnih situacija svojtvenih realizaciji pojedinih semantičkih kategorija pokazuju manje međusobne sličnosti nego što bi to bio slučaj kada bi se pri modeliranju jedne kategorijalne situacije imala u vidu mogućnost da je više kategorijalnih situacija organizovano na istim principima.

Tako je, na primer, modelu prostorne kategorijalne situacije, koji je faktički razrađivan i primenjivan i pre nego što je teorijski uobličen pojam kategorijalne situacije (v. Vajnsberg 1973, Piper 1977, 1983), korespondentan model vremenske situacije. Naime, kao što kategorijalnu situaciju prostorne lokalizacije konstituše postojanje prostornog lokalizatora, objekta lokalizacije i orijentira – konkretizatora prostornog odnosa između objekta lokalizacije i orijentira, npr. u situaciji označenoj iskazom *Poklon je u kutiji* lokalizator je označen imenicom *kutija*, objekat lokalizacije imenicom *poklon*, a orijentir, ovde – "unutrašnjost lokalizatora" – predlogom *u*, analogne konstitutivne elemente možemo videti i u kategorijalnoj situaciji vremenske lokalizacije. Na primer, u situaciji označenoj iskazom *Utakmica je u nedelju* vremenski lokalizator je vreme reprezentovano imenicom *nedelja*, vremenski objekat lokalizacije je vreme ostvarivanja situacije reprezentovane izrazom *utakmica*, dok o orijentiru, kojim se tu objekat lokalizacije smešta "unutar" lokalizatora, a ne recimo, ispred ili iza njega, referiše predlog *u*.¹¹

¹¹ Ovde se ograničavam najjednostavnijom informacijom o strukturi kategorijalne situacije vremenske lokalizacije da bih pokazao njene sličnosti sa kategorijalnom situacijom prostorne lokalizacije, odnosno njenu pretpostavljenu uslovljenost strukturom situacije natkategorijalne lokalizacije. Međutim, u podrobnijoj analizi poslednjih primera moralo

4. *Metalokalizacija jezička i lingvistička*. – Kao što je na početku istaknuto, sadržaj konstrukta natkategorijalne lokalizacije biće utoliko određeniji ukoliko se preciznije utvrdi njegov odnos prema drugim i drukčijim lokalizacijama, jezičke ili lingvističke prirode. Pošto je izložena glavna distinkcija *natkategorijalna lokalizacija / protolokalizacija*, pažnju bi dalje posebno zasluživala činjenica da je prototip principa lokalizacije samo jedan član u relaciji u kojoj se manifestovanje tog principa dvójako realizuje: A. kao prostorna lokalizacija, B. kao lokalizacija sa izrazitijim ili manje izrazitim obeležjima prostorne metafore. Slučajevi tipa B u funkcionalnom pogledu su u statusu *metalokalizacije*, kao načina osmišljavanja i unutarjezičkog interpretiranja jednog neprostornog odnosa i neprostorne lokalizacije, na primer, komparativne (*viša od brata*), njenim uobličavanjem u strukturu druge, prostorne lokalizacije.

U svim onim slučajevima kada se, dakle, priroda jedne semantičke lokalizacije prikazuje u jeziku prelomljena kroz prizmu izraza prostorne lokalizacije, umesno je govoriti o *jezičkoj metalokalizaciji*. Jednostavnije rečeno, jezička metalokalizacija obuhvata sve slučajeve upotrebe sredstava kojima se iskazuju prostorna značenja za iskazivanje neprostornih značenja, npr. *stići na početak* (vreme), *uraditi na brzinu* (način), *sveska na linije* (osobina), *dati na poklon* (cilj) itd. – sve sa istim gramatičkim modelom *na + akuzativ*, kao, na primer, u konstrukcijama *staviti na sto*, *na policu*, *na knjige*, *na prozor* i sl. Tu se, dakle, nezavisno od lingvističkih teorija, u samom jeziku, neprostorne lokalizacije osmišljavaju, a time na specifičan način i interpretira-

bi se uzeti u obzir i vreme govorne situacije (vreme realizacije datog iskaza, tzv. "trenutak" govora) kao onaj lokalizator koji je u svakom iskazu obavezna i najviša vremenska instanca, prema kojoj bilo koji drugi lokalizator ima status objekta lokalizacije.

ju, preko prostornih lokalizacija, sredstvima jezičkog izražavanja prostornih odnosa.

U onim pak slučajevima kada se u *lingvističkom* objašnjenju neka funkcionalno-semantička struktura tumači u terminima primarno prostornog sadržaja, nezavisno od toga da li na planu jezičkog izraza date strukture postoji oslonac za takvo pojmovno-terminološko rešenje (tj. prostornost date kategorije) ili takvog oslonca nema, čini se umesno govoriti o *lingvističkoj metalokalizaciji*. Tako se, na primer, govori o konstrukcijama sa značenjem unutrašnjeg i spoljašnjeg uzroka, o unutrašnjoj ili spoljašnjoj obligatornosti, o *anteriornosti* (vs. *posteriornosti*), o prelaznim i neprelaznim glagolima, o superlativu, ekscesivu, ablativu itd. pored niza drugih slučajeva gde su lingvistički termin, terminološki izraz, komentar, koncepcija ili čak teorija zasnovani na primarno prostornim izrazima, bili oni autohtoni (npr. *pre-nosno značenje*) ili sa statusom jezičkih pozajmica, tuđica i sl. (npr. *transpozicija*). Uostalom, kako u ovim ili sličnim terminima i terminološkim izrazima prostornu metaforu nalazimo i u "unutrašnjem obliku", tj. u izvornom smislu pojma *metafora*, kao uostalom i *hiperbola*, *parabola* i mnogim drugim.¹²

Drugim rečima, sve lokalističke interpretacije pripadaju *lingvističkim* metalokalizacijama, ali samo jedan njihov deo ima neposredan oslonac u *jezičkim* metalokalizacijama, npr. *oženiti se iz ljubavi* (unutrašnja kauzalnost) / *poginuti od metka* (spoljašnja kauzalnost) i sl.

¹² Kao što je poznato u različitim naukama dosta je raširena upotreba u funkciji terminološke metafore i same lekseme koja označava prostor, npr. *semantički prostor*, *mentalni prostor*, *logički prostor*, *prostor boja* i sl. (v. Petrenko 1988, Fokonije 1984, Hajder i Olivije 1972), slično je i sa terminima *centar*, *periferija*, *polje*, *sloj* ili *stratum*, *nivo* i mnogim drugim (v. u vezi s tim poglavlje "Lokalizacija kao lingvistička metafora").

5. *Lokalističke, kriptolokalističke, paralokalističke interpretacije.* – Najzad, lingvističke metalokalizacije kao vrsta pojmovno-terminoloških metafora načelno se mogu podeliti (s obzirom na to da li njihova metaforična struktura ima teorijsko utemeljenje ili je manje-više slučajna, kao rezultat lingvističke intuicije) na *lokalističke* i *kriptolokalističke*. Za razliku od prvih, iza ovih drugih ne stoji jasno teorijsko opredeljenje da se određena gramatička ili leksička značenja interpretiraju kao lokalizacije. Drugim rečima, kriptolokalističke interpretacije i deskripcije nisu eksplicitno zasnovane na teoriji semantičkih lokalizacija u nekoj od njenih verzija, ali objašnjavaju ili opisuju određenu postornosno uobličenu kategoriju na način koji je blizak lokalističkom.

Pošto su lokalistička viđenja problema kategorijalne semantike dosta izdiferencirana (između ostalog i prema tome koliko se dalekosežnim ili ograničenim smatraju eksplanatorne mogućnosti raznih verzija teorije semantičkih lokalizacija) u okviru njih bilo bi celishodno razlikovati lokalističke interpretacije u užem smislu od *paralokalističkih* interpretacija različitih pitanja kategorijalne semantike i funkcionalne gramatike. Paralokalističke interpretacije i deskripcije, kao lokalističke u širem smislu, samo su delimično zasnovane na konceptualnom aparatu teorije semantičkih lokalizacija i/ili domen primenljivosti te teorije prikazuju kao vrlo ograničen.

Kao što se iz izloženog može videti, svaki tip lokalizacije ovde je određen i vertikalom subordinacije i horizontalom opozicije.

Prema tome, (1) natkategorijalna i kategorijalna lokalizacija ovde se vide kao razlika između roda i vida, (2) odnos između protolokalizacije i metalokalizacije vidi se kao suprotstavljenost tipološki centralnog tipološki perifernom, (3) razlika između jezičkih i lingvističkih metalokalizacija vidi se kao razlika između

ontoloških i epistemoloških fenomena, dok je za razlikovanje (4) lokalističkih od kriptolokalističkih objašnjenja relevantan odnos prostornosno uobličenog termina, opisa ili objašnjenja prema teoriji semantičkih lokalizacija.

6. Predloženi model lokalizacije kao principa strukturiranja i funkcionisanja gramatičkih i semantičkih kategorija, iako u ovom obliku ne može pretendovati da bude konačno rešenje problema odnosa među semantičkim kategorijama u prirodnim jezicima, jeste rezultat orijentacije u postupku razvijanja tog modela na veću razuđenost, izdiferenciranost i elastičnost od jednodimenzionalnih lokalističkih interpretacija gramatičke semantike, u kojima se polazna tačka svodi na semantičku kategoriju prostora i prostorna značenja. Izložena viđenja mogućnosti redefinisavanja nekih postulata tzv. lokalističke teorije (padeža), proširivanja njenog pojmovno-terminološkog aparata i približavanja teoriji funkcionalne gramatike i kognitivne lingvistike (u obliku teorije semantičkih lokalizacija), te za sada opreznije procenjivanje njenih eksplanatornih mogućnosti kao specijalne lingvističke teorije, ovde nužno ima donekle shematski karakter, ali ako se njime uspeva skrenuti pažnja na potrebu da se u izučavanju mehanizma gramatičkih metafora, kao važnog (ako ne i centralnog problema funkcionalne gramatike), pokuša reinterpretiranje nekih postulata jedne stare teorije u svetlu relevantnih saznanja moderne lingvistike, onda bi se osnovni cilj ovog poglavlja mogao smatrati ostvarenim.

Teorija semantičkih lokalizacija i poređenje jezika

1. *Funkcionalizam i kontrastiranje jezika.* – Funkcionalni pravac u savremenoj lingvistici je od dvadesetih godina dvadesetog veka posebno dobro bio predstavljen u kontrastivnim lingvističkim istraživanjima.

U lingvističkoj slavistici funkcionalni pristup proučavanju jezika ima plodnu tradiciju, u čijoj su osnovi radovi J. Boduena de Kurtenea (1984), lingvista Praškog kružoka (pre svega V. Matezijusa, 1961), L.V. Ščerbe (1974) i drugih. Danas funkcionalizam u gramatičkim istraživanjima ima više pravaca i škola, npr. francusku, holandsku, englesku, pored funkcionalno orijentisanih koncepcija generativne semantike, padežne gramatike Č. Filmora, modela "smisao \Leftrightarrow tekst" I. A. Meljčuka i A.K. Žolkovskog (v. pregled funkcionalnih pristupa proučavanju jezika u: Bondarko /ur./ 1987).

Teorijski i praktični značaj poređenja srodnih jezika u smeru "od sadržaja ka formama njegovog izražavanja" posebno je ujedljivo obrazložen u radu V. Vinogradova o lingvističkim i metodološkim pogledima L. V. Ščerbe (Vinogradov 1970). Na osnovama takvog pristupa proučavanju i opisivanju jezika obavljen je kasnije veliki broj teorijskih i deskriptivnih istraživanja u okvirima funkcionalne, aktivne, ideografske ili praktične gramatike i drugih manje ili više konceptijski sličnih istraživanja, koja su faktički varijante lingvističkog modela u kojem se u prvi plan stavlja opis gramatičkih, kategorijalnih značenja, i leksič-

kih značenja koja su s njim u najtešnjoj vezi, kao i načina njihove realizacije u govoru u zavisnosti od komunikativne strategije i prirode govorne situacije, dok je u drugom planu opis gramatičkog sistema u suprotnom pravcu: od forme ka značenju i funkciji.

Jedan od zapaženijih pokušaja teorijsko-metodološke razrade kontrastivno postavljenih i funkcionalno orijentisanih opisa srodnih jezika dao je slovački slavista J. Ribak, ukazavši na široke mogućnosti koje daje kombinovanje teorije binarnih opozicija sa teorijskim osnovama tzv. aktivne gramatike (Ribak 1970). Teorija binarnih opozicija se danas, kao što je poznato, primenjuje u mnogim lingvističkim opisima koji predstavljaju fragmente funkcionalne gramatike jednog slovenskog jezika, najčešće ruskog, u poređenju sa drugim jezikom, ili bez takvog poređenja. Iako je tokom poslednjih decenija mnogo urađeno na usavršavanju pojmovno-terminološkog aparata i metodologije funkcionalno-semantičkih istraživanja gramatičkih struktura, krug problema koji su tim istraživanjima obuhvaćeni niti je zatvoren, niti je definitivno obrađen. Uprkos tome što je obavljen veliki broj istraživanja o različitim aspektima funkcionalne gramatike, jasno je da ona u svojoj optimalnoj verziji ne može da bude zbir metodološki manje ili više različitih delova nego bi morala biti celina sa jedinstvenom i koherentnom teorijskom osnovom.

2. *Metalingvistički izraz međukategorijalnih odnosa.* – Ma kojoj od postojećih koncepcija funkcionalne gramatike davali prednost nad drugima jedno od ključnih pitanja i kontrastivnih i jednojezičkih funkcionalno-semantičkih opisa za sada ostaje na periferiji pažnje. Metalingvistički aparat opisa pojedinih semantičkih kategorija, npr. vremena, vida, načina i dr., i opisa načina na koji one funkcionišu u govoru, obuhvata, s jedne strane, pojmove koji odražavaju semantičku specifičnost tih kategorija

(npr. prezent, perfektivnost, refleksivnost, imperativ itd.), i, sa druge strane, pojmove opštije prirode (npr. obeležje, opozicija, funkcija itd.), koji nisu relevantni samo za plan jezičkog sadržaja. Međutim, nije manje važno formiranje pojmova koji odražavaju moguću semantičku bliskost dvaju ili više kategorijalnih značenja, i utvrđivanje opštijih semantičkih i funkcionalnih principa u osnovama različitih semantičkih podsystema, utvrđivanja prirode tih principa, oblika njihovog ispoljavanja i stepena njihove prisutnosti u jezičkom sistemu. Takvi pojmovi mogu da izgledaju, s jedne strane, samo kao konstrukti koji omogućuju doslednija objašnjenja naizgled međusobno udaljenih jezičkih pojava. Sa druge strane, oni daju pretpostavke izbegavanja prevelike i nepotrebne pojmovno-terminološke neusaglašenosti opisa semantičkih kategorija jednog istog jezika, koja je često posledica činjenice da lingvista koji se bavi jednom semantičkom kategorijom ne izlazi iz okvira svog i inače složenog i obimnog predmeta, iako to u krajnjoj liniji vodi takvom modeliranju jezičke slike sveta u kojoj pojedini njeni delovi izgledaju međusobno više udaljeni nego što je to slučaj sa fragmentima jezičke stvarnosti na koju se odnose.

3. *Nadkategorijalne semantičke invarijante kao osnova poredjenja jezika.* – Ideja o postojanju nadkategorijalnih semantičkih invarijanata nije nova. U analizama kategorijalnih značenja ona se sreće pre svega tamo gde se neki gramatički oblik upotrebljava u različitim funkcijama. Pri tome se često i ne bez osnove međukategorijalne semantičke veze osvetljavaju i sa istorijskog stanovišta. To je naročito karakteristično za istraživanja o pitanjima semantike i funkcionisanja predloga, prefiksa i padeža, u kojima se ovako ili onako ističe primarnost konkretno-prostornih i sekundarnost drugih tipova značenja (Anderson 1971, Kempf 1974).

U okvirima teorije padeža još od XIV veka i do naših dana na tim osnovama razrađuje se lokalistička teorija padeža, prema kojoj su (u jednoj od njenih varijanata) različita neprostorna značenja i semantički sistemi organizovani prema obrascu prostornih ili dozvoljavaju takvu interpretaciju u sinhronijskoj analizi, i mogu se svesti na elementarna značenja udaljavanja (ablativ), približavanja (adlativ), linije kretanja (perlativ) ili odsustva ukazivanja na kretanje (lokativ), kao i na suprotstavljenost unutrašnjeg ili centralnog (intralokalizacija) spoljašnjem ili periferenom (ekstralokalizacija). Teorijske implikacije teorije gramatičkih i semantičkih lokalizacija bili su i još su uvek predmet posebnih istraživanja, a konačni zaključci o stepenu njene eksplanatorne snage tek treba da budu dati. Dalje se želi, makar i u skromnom obimu, na nekoliko primera da ukaže na mogućnosti primene odgovarajuće lingvističke koncepcije funkcionalno-semantičkih (onomasioloških) i kontrastivnih opisa gramatičkih struktura, prvo, na planu unutarjezičkog poređenja, a zatim i na planu poređenja srodnih, slovenskih jezika, na primeru poređenja srpskog sa ruskim jezikom.

4. *Poređenja semantičkih kategorija u istom jeziku.* – Strukturna bliskost pojedinih semantičkih kategorija, npr. prostora i vremena, predstavlja opštepoznatu činjenicu, ali ipak pokušaja da se utvrdi stepen strukturne sličnosti različitih semantičkih kategorija u nekom jeziku do sada, koliko je poznato, nije bilo. Ipak, pošto se i vreme i prostor zasnivaju na nekakvim lokalizacijama jednih (konkretnih ili apstraktnih) objekata u odnosu na druge, prilično je jasno da je, u onoj meri u kojoj su takve lokalizacije izofunkcionalne, umesno polaziti u opisu od onoga što im je zajedničko.

Uzmimo kao primer izražavanje prostornih i vremenskih značenja na nivou imenske grupe. U sistemu prostornih značenja imenskih grupa u ruskom jeziku osnovna opozicija je su-

protstavljanje unutrašnje spoljašnjoj lokalizaciji jednog objekta (objekta lokalizacije) u odnosu na drugi objekat (lokalizator), npr. *v dome / u doma*. U opozicijama koje su ovoj subordinirane sreću se različiti oblici manifestovanja istog kriterijuma, kao što je, na primer, lokalizacija u nivou lokalizatora / lokalizacija izvan nivoa lokalizatora, npr. *pered mostom / nad mostom* i sl.

U sistemu vremenskih značenja koja se izražavaju imenskim grupama osnovna opozicija takođe se svodi na unutrašnju / spoljašnju lokalizaciju, npr. *pri[el utrom / `dal do utra*, pri čemu se spoljašnja lokalizacija osmišljava kao lokalizacija prednjeg plana (anteriornost) ili zadnjeg plana (posteriornost). Na vremenskom planu relevantna su i značenja udaljavanja (polazne tačke), približavanja (konačne tačke), ili linije kretanja, tj. ablativno, adlativno i perlativno značenje, koja su u osnovi mnogih semantičkih opozicija (upor. prostorna značenja u primerima kao što su *iz lesa, v les, ~erez les* i vremenska značenja u primerima *s samogo na~ala lekcii, do konca lekcii, v te~enie lekcii* itd.), na šta je takođe umesno ukazati u opisima datog fragmenta funkcionalne gramatike. Na sličan način mogu biti interpretirana i druga kategorijalna značenja. Prostorna ili vremenska polazna tačka kao pojavni oblik opštijeg ablativnog značenja korelira sa, npr. uzročnim značenjima, utoliko pre ako je to podržano i načinom izražavanja, upor. *so zlosti - so stola - s samogo na~ala*, dok prostorna ili vremenska krajnja tačka (povremeni oblici adlativnog značenja) koreliraju sa rezultativnim značenjima, upor. *vojti v dom, prijti v subbotu i vpastx v unwnxe*.

Sa stanovišta kontrastivne lingvistike funkcionalna gramatika je u najtešnjoj vezi sa problemom određivanja semantičke i funkcionalne osnove poređenja. Iako *tertium comparationis*

(formalni, semantički ili neki drugi) ne prestaje da privlači pažnju istraživača u oblasti kontrastivne lingvistike, stvari su, kao što je obaveštenima poznato, daleko od opšteprihvaćenih pogleda. Lokalistička koncepcija organizacije semantičkih kategorija, struktura pojedinih semantičkih i gramatičkih kategorija ili odnosa među pojedinim gramatičkim i leksičkim jedinicama u tom smislu relativno lako nalazi primenu u funkcionalno-semantičkoj kontrastivnoj analizi, pri čemu jedinice njihove lokalističke interpretacije na različitim nivoima mogu da se jave kao integralna međujezička semantička obeležja koja ne povezuju samo različite semantičke kategorije u istom jeziku nego i semantičke i gramatičke kategorije različitih jezika.

5. *Poređenje semantičkih kategorija u različitim jezicima.* – Izneta konstatacija može se ilustrovati primerima poređenja ruskog i srpskog jezika.

(a) Funkcionalno ekvivalentne gramatičke jedinice dva jezika mogu, pre svega, da imaju ne samo istu lokalističku interpretaciju, nego i sličan ili čak isti oblik, ako je reč o srodnim jezicima, upor. u ruskom (*perenesti*) *na subbotu* i u srpskom (*prebaciti*) *na subotu*, gde postoji ne samo isto adlativno značenje nego i izomorfnost strukture njegovog izražavanja.

(b) Za razliku od takvih slučajeva ekvivalentnost kategorijalnog značenja može biti praćena razlikama u načinu njegovog izražavanja u dva jezika, Na primer, ablativno-adlativno vremensko značenje, koje se u ruskom jeziku izražava konstrukcijama tipa *s pervogo po [estoe avgusta]* u srpskom jeziku se izražava konstrukcijama sa drukčijom strukturnom shemom u osnovi, upor.: *od prvog do šestog avgusta*.

(c) Moguće su i razlike u stepenu specijalizacije opšteg kategorijalnog značenja u dva jezika koja se porede. Na primer, ruskim prefiksima *vw-*, *iz-*, koji često imaju funkciju izražavanja opšteg ablativnog značenja, u čijim su okvirima moguć-

ne uže semantičke ili stilske razlike, u srpskom jeziku najčešće odgovara samo jedan prefiks *iz-*, upor. u ruskom jeziku *vwpisatx*, *iznositx*, u srpskom *ispisati*, *iznositi* itd.

(d) Još veći stepen divergencije između dva jezika postoji tamo gde se u jednom jeziku lokalistička interpretacija oslanja na gramatičku formu koja može učestvovati kako u izražavanju prostornih tako i u izražavanju neprostornih značenja, dok joj u drugom jeziku odgovara oblik koji se ne upotrebljava u funkciji izražavanja prostornog značenja, upor. rusku imensku grupu *v 1995 godu* sa lokativnim značenjem i srpsku imensku grupu *1995 godine* sa istim značenjem, ali izraženim bespredložkim genitivom; ili izražavanje lokativne posesivnosti u ruskom jeziku imenskom grupom sa predlogom *y*, npr. U *Ma[i novoe platxe*, kojoj u srpskom jeziku najčešće odgovara glagol *imati*, upor. *Maša ima novu haljinu* i sl.

(d) Postoje najzad i slučajevi kada se kategorijalno značenje u oba jezika relativno lako može lokalistički intepretirati iako sredstva njegovog izražavanja ni u jednom od ta dva jezika ne mogu učestvovati u izražavanju prostornih značenja. Takva je, na primer, morfološka kategorija vremena u slovenskim jezicima. Uprkos razlikama u strukturi gramatičkog vremena u ruskom i srpskom jeziku prošla i buduća vremena lako se svode na lokalizaciju *izvan* tzv. trenutka govora (ekstralokalizacija), u vremenskom odsečku koji mu prethodi ili sledi, dok se oblici prezenta (neutralnog člana u sistemu gramatičkih vremena) upotrebljavaju, kao što je poznato, u oba jezika i za označavanje situacija koje mogu biti izvan vremena govorne situacije (npr. istorijski prezent).

Opis slovenskih jezika kontrastivnim metodom i u okvirima teorije semantičkih lokalizacija očevidno je povezan sa rešavanjem niza pitanja i teorijske, i metodološke i materijalne prirode. U literaturi o teoriji semantičkih lokalizacija pažnja je do sa-

da uglavnom bila koncentrisana na razradu teorijskih osnova takvog pristupa opisivanju i objašnjavanju jezičkih pojava. U onom stepenu u kojem se postojeći generativni gramatički modeli, inače značajni za razvijanje savremene lingvističke teorije i nekih vidova primenjene lingvistike (npr. automatsko prevodeње), pokazuju često kao nedovoljno pogodni za neke zadatke primenjene lingvistike, i njihove lokalističke verzije daleke su od takvih, konkretnih ciljeva. Iako teorija binarnih opozicija odavno ne predstavlja novinu u lingvističkoj teoriji (ili možda baš zato), uključena u teoriju semantičkih lokalizacija i primenjena gde je to moguće u kombinaciji sa danas vrlo aktuelnim metodom semantičkih prototipova i drugim metodama semantičkih istraživanja, ona i dalje pruža velike mogućnosti u opisivanju i objašnjavanju strukturiranja i funkcionisanja gramatičkih sistema i, šire, semantičkih kategorija u jednom jeziku ili u dva ili više jezika, dakle i u opisu paradigmatičkih odnosa u pojedinim gramatičkim sistemima (ili u njihovom poređenju), i na funkcionalnom planu (opis tematsko-rematskih struktura, odnosa između propozicije i modalnog okvira, pragmatičkih aspekata iskaza itd.), pošto i u jednom i u drugom slučaju već postoji plodna veza između pojmovnog aparata teorijske gramatike, s jedne strane, i opisne i kontrastivne gramatike, s druge.

Načela teorije semantičkih lokalizacija

Teorija semantičkih lokalizacija (TSL) je posebna lingvistička teorija (za razliku od opštih) u okviru koje se pojedine semantičke pojave opisuju i objašnjavaju u svetlu izomorfnosti i izofunkcionalnosti semantičkih kategorija, čiji su oblici ispoljavanja mnogobrojni slučajevi izražavanja neprostornih značenja sredstvima sa primarno prostornim značenjima (npr. *na praznik, na dan* kao *na knjigu, na zid* i sl.). U TSL se ta opšta činjenica (kao vrlo rašireni pojavni oblik ikoničnosti mnogih jezičkih znakova, odnosno metafora i metonimija), kao i činjenica da se u lingvističkoj terminologiji često sponatano pribegava prostornim metaforama, izvodi kako iz razvijenosti jezičkih izraza za prostornu lokalizaciju (kao protolokalizaciju) tako i iz postuliranog principa natkategorijalne lokalizacije (sa prostornim, vremenskim, posesivnim, komparativnim i drugim realizacijama), koji izvan jezika ima uporište u refleksu kognitivne orijentacije, utvrđenom u psihologiji. Drugim rečima, različiti semantički odnosi u okviru TSL vide se i objašnjavaju kao lokalizacije različitog stepena apstraktnosti jer je mehanizam objašnjavanja prostornih lokalizacija vrlo pogodan za objašnjavanje semantičkih pojava zasnovanih na neprostornim lokalizacijama, ne samo onda kada one imaju prostornu ikoničnost nego i kada je nema, npr. u sistemu glagolskih vremena (tada semantička lokalizacija ima status teorijskog konstrukta).

Konceptualni aparat TSL obuhvata kako pojmove u vezi sa orijentacionom stranom u lokalizaciji (npr. intra- i ekstralokalizacija, centar i periferija, proksimalnost i distalnost i dr.), tako i one koji su određeni dinamičkom stranom lokalizacije – lokativnost (neizraženost dinamičnosti) prema translativnosti – bilo jednostranoj (ablativnost / adlativnost) ili bez takvog ograničenja (perlativnost), kao i neki drugi pojmovi, npr. elementarni situativni okvir semantičke kategorije (lokalizator, objekat lokalizacije i orijentir), centrifugalne i centripetalne tendencije u diskursu i jeziku i dr.

Izvan proučavanja izraza sa prostornim značenjima TSL se može primeniti, i primenjuje se, u mnogim drugim gramatičkim i semantičkim oblastima – od linearizacije iskaza, različitih oblika deikse (uključujući anaforu i kataforu, određenost i neodređenost itd.) do pojava koje pripadaju pojedinim semantičkim kategorijama (posesivnost, personalnost, kauzalnost i dr.), što je u znatnoj meri potvrđeno u literaturi.

Postupak primene TSL nema univerzalni obrazac nego u velikoj meri zavisi od obima, složenosti i uopšte prirode konkretne pojave koja se ispituje. Obično uključuje sledeće korake. Na lingvistički validnoj građi prvo se precizno određuje predmet (da se problemi ne bi mešali više nego što je neizbežno), a zatim i osnovni situativni okvir realizacije date kategorije, posle čega se utvrđuju izrazi sa prostornom ikoničnošću i vrsta njihove ikoničnosti, formulišu hipoteze o opravdanosti tumačenja pojava bez prostorne ikoničnosti u pojmovnom aparatu TSL, utvrđuju ukupni odnosi između slučajeva prostorno ikoničnih i neikoničnih izraza kao elemenata jedinstvene celine, utvrđuje se semantički, sintaksički i širi gramatički centar i periferija ispitivane pojave, posle čega se u konceptualnom aparatu TSL opisuju i objašnjavaju pojedini slučajevi u datoj problemskoj oblasti idući od centralnih ka perifernim pojavama, gde je obično više spornih slučajeva. Step en zahvata u problematiku koja nije

striktno semantička može se razlikovati u zavisnosti od prirode problema ili od ciljeva istraživanja (gramatička forma, pragmatika, stilistika, interdisciplinarna pitanja psiholingvistike, etnolingvistike itd.), kao što nisu čvrsto zadati ni mogućni širi teorijski okviri TSL (npr. funkcionalna gramatika, kognitivna lingvistika).

Izloženi principi TSL podudarni su s nekim od temeljnih principa kognitivne lingvistike, pa je, s obzirom na to, razumljivo što se TSL vidi i kao teorija komplementarna osnovama kognitivne lingvistike (Vojvodić 1998, 212), odnosno kao jedna teorija kognitivne lingvistike (Horecki 2000, 48). Srodnost TSL sa nekim temeljnim pojmovima kognitivne lingvistike u prvom izdanju *Jezika i prostora* dobila je eksplicitni izraz ukazivanjem ka refleks kognitivne orijentacije kao psihički korelat principa natkategorijalne lokalizacije u TSL. Međutim, posmatrana u svojoj razvojnoj liniji TSL je počela da se uobličava nezavisno od kognitivne lingvistike, ako ne i pre nje. Problemska bliskost TSL u njenim počecima (koji još nisu mogli nositi naziv teorije) sa pravcem koji je kasnije nazvan kognitivna lingvistika može se videti u radu o psiholingvističkim osnovama opozicije "unutra/spolja" kao mogućem konstitutivnom faktoru sistema semantičkih kategorija (Piper 1984), ali i ranije. U radu o predloškim konstrukcijama sa prostornim značenjem (Piper 1977) dat je osnovni konceptualni aparat za opis prostornih lokalizacija, ne bez uticaja padežnih teorija R. Jakobsona, L. Hjelmsleva, M. Ivić, Dž. Andersona, D. Beneta, A. Kibrika i, posebno, A. Vajnsberga. Uočeni problemi semantičkih transpozicija vodili su formulisanju hipoteze o tome da se mnoga neprostorna značenja mogu objašnjavati aparatom kojim se objašnjavaju prostorna značenja. Paralelno je išlo prikupljanje šire građe i kritičko upoznavanje sa sličnim idejama: pre svega, lokalistička teorija padeža (u raznim verzijama od antičkih do savremenih), semantičke transpozicije, metafore, kategorijalna semantika itd.; zatim obrada

pojedinih užih pitanja (npr. prostorne metafore u lingvističkoj terminologiji i dr.) pa celovitije teorijsko uobličavanje osnovne ideje i njena primena u tipologiji kategorijalne semantike u slovenskim jezicima (monografije o zameničkim prilozima 1983. i 1988), razrada opštelingvističke strane TSL (tada još bez posebnog naziva) u radu *Jezik u prostoru i prostor u jeziku*, 1988), kao i radova u kojima se TSL razrađuje i primenjuje u različitim problemskim oblastima (temporalnost, modalnost, lingvistika teksta, diskursni markeri, problemi anafore, kontrastivna analiza i dr.), najzad zaokruživanje teorijske konstrukcije nazvane teorija semantičkih lokalizacija (*Jezik i prostor*, 1997), i njena primena u gramatičkom opisu (*Ogled srpske morfosintakse*, 1997), posle čega su pojedina pitanja razmatrana i u posebnim radovima (delom još neobjavljenim). Dodirne tačke TSL s radovima od kojih je deo ušao u korpus osnovne literature iz kognitivne lingvistike pokazane su 1988. u radu (v. glavu *Jezik u prostoru i prostor u jeziku* u ovoj knjizi) u kojem je na pozadini pregleda osnovnih verzija lokalističkih interpretacija jezičkih fakata skiciran osnovni pojmovni aparat teorije koja je u prvom izdanju ove knjige nazvana teorijom semantičkih lokalizacija. Drugim rečima, počevši da se oformljava paralelno sa kognitivnom lingvistikom i nezavisno od nje, TSL je vremenom postala jedna od teorija bliskih kognitivnoj lingvistici, ako ne i jedna od teorija koja pripada krugu šire shvaćene kognitivne lingvistike (čiju rastuću unutrašnju raznovrsnost potvrđuje i jedan od najnovijih većih priloga tom lingvističkom pravcu, v. Arutjunova, Levontina /red./ 2000).

Uporedo sa postepenim izgrađivanjem TSL išla je njena nekad više, a nekad manje eksplicitna primena u teorijskoj i deskriptivnoj lingvistici, što je najrazvijeniji oblik dobilo u modeliranju sistema zameničkih priloga i zameničkih reči uopšte kao reči sa kategorijalnim značenjem, čiji sistem, posmatran u celini, predstavlja prirodni model sistema semantičkih kategorija,

prisutnih u svakom jeziku (Piper 1983, 1987). Na istoj teorij-skoj osnovi gradio sam i skoro sva kasnija istraživanja (rezultati nekih od njih su uključeni u knjigu *Jezik i prostor*), a posebno gramatičke opise (npr. Piper 1997a). Istovremeno sa razvojem TSL menjala se i njena autopercepcija – od jedne savremene verzije drevne lokalističke teorije padeža i antropocentričnih koncepcija jezika do koncepcija bliskih danas vrlo modernoj kognitivnoj lingvistici.

Iako u radovima u kojima je razvijana TSL to nije bilo dovoljno istaknuto (v. ipak Piper 1983, 1988), TSL bi se sa dosta osnove mogla videti kao verzija antropocentričnih viđenja jezika. Za razliku od tipičnih antropocentričnih lingvističkih teorija (najnoviji i najbolji primer daju knjige: Topolinjska 1999; Rokošova 1999), u kojima centralno mesto imaju kategorije 'čovek', odnosno 'lice', dok lokalizacija dobija ulogu koja iako vrlo visoka, ipak nije primarna, antropocentričnost teorije semantičkih lokalizacija nalazi se u shvatanju njenog autora da se izuzetno bogatstvo i raznolikost prostornih metafora u prirodnim jezicima može objasniti pre svega činjenicom da je čovek jednom važnom stranom svoga bića deo prostora (menjajući stalno uloge lokalizatora, objekta lokalizacije ili orijentira s obzirom na odnos koji ima prema drugim delovima prostora kojem u određenom trenutku pripada), te da se odsustvo morfologizacije kategorije prostora, karakteristično za mnoge, ako ne i za sve jezike može objasniti vrlo raširenom morfologizacijom kategorije lica, a informacija o licu je vrlo često i informacija o lokalizatoru, odnosno objektu lokalizacije ili orijentiru, zbog čega za dodatno specifikovanje čisto prostornih relacija nije neophodna još jedna morfološka kategorija (prostora) nego su za to dovoljna morfosintaksička ili leksička sredstva (npr. predložko-padežne konstrukcije, prilozi i sl.).

U svakom slučaju TSL može se posmatrati i kao jedan od u srpskoj lingvistici ne odveć brojnih primera izgrađivanja relativ-

no zasebnog teorijskog sistema uz njegovo kontinuirano usavršavanje i primenjivanje u rešavanju različitih lingvističkih problema na građi različitih jezika, pre svega slovenskih.

PROSTOR U JEZIKU

Kategorija prostora u predloškim adverbijalima

1. Predložki adverbijali (= predložko-padežne konstrukcije sa adverbijalnom funkcijom) predstavljaju najrazvijeniji podsystem jezičkih sredstava kojima se izražavaju prostorna značenja u srpskom i drugim slovenskim jezicima. Za razliku od nekih drugih semantičkih kategorija, koje imaju morfološkizovano gramatičko jezgro (npr. kategorije broja, lica, vida) semantička kategorija prostora u srpskom jeziku nema razvijen morfološki izraz. Njeni gramatički oblici su morfosintaksički i sintaksički, a izvan gramatike prostorna značenja su ili leksička (pre svega, pridevska, priloška, glagolska), ili tvorbena (pre svega, u okviru glagolske i imeničke prefiksacije ili tvorbene kategorije *nomina loci*, npr. *pro-laziti*, *pre-laziti*; *pro-laz*, *pre-laz*; *igral-ište*, *primor-j-e* itd.).

Sintaksički oblici semantičke kategorije prostora nalaze se i na nivou proste rečenice, npr. *Knjiga je na stolu*, i na nivou složene rečenice, npr. *Knjiga je tamo gde si je ostavio*. U prosto rečenici značenja mesta i pravca se vrlo često iskazuju predložko-padežnim konstrukcijama u različitim rečeničnim modelima i sa različitim sintaksičkim funkcijama. Tako, na primer, u rečenicama (1) *Deca su u bioskopu*; (2) *Univerzitet u Beogradu ima izdavačku delatnost*; (3) *To je naučila u školi*; predložko-padežne konstrukcije obrazovane prema istom modelu *u + Nloc* upotrebljene su u tri različite funkcije – u analitičkom predikatu (1),

u funkciji nekongruentnog atributa (2); i u adverbijalnoj funkciji (3).

Sintaksički modeli predloško-padežnih konstrukcija kojima se izražavaju prostorna značenja brojniji su od drugih modela predloško-padežnih konstrukcija i organizovani su kao poseban sintaksičko-semantički podsistem mesnih padeža (v. Ivić 1983: 177-195). U strukturi većine takvih modela je predlog i određeni padežni oblik, a znatno ređe, skoro po izuzetku, prostorna značenja se izražavaju i bespredloškim padežnim oblikom, npr. *prići prozoru, ići putem, preći ulicu*. Konstrukcije sa bespredloškim akuzativom (v. Gortan-Premk 1971), kao u poslednjem primeru, predstavljaju periferne slučajeve u datom sistemu jer se uočljivo razlikuju od ostalih i sintaksičkom funkcijom i objekatskim značenjem, pored prostornog.

U predloško-padežnim konstrukcijama sa prostornim značenjem predlozi su jednočlani, bilo prosti, npr. *u kući*, bilo izvedeni, npr. *usred kuće*; i dvočlani ili višečlani (tj. predloški izrazi, v. Popović Ljub. 1966), npr. *levo od stola, pod pravim uglom sa bulevarom, pod pravim uglom u odnosu na bulevar, uporedo sa nama* i sl. Stepen desemantizacije leksema koje se upotrebljavaju u funkciji predloških izraza razlikuje se od slučaja do slučaja, zbog čega granica između pravih predloških izraza i njima sličnih imeničkih sintagmi nije oštra. Ta činjenica, kao i razlike u frekventnosti, stepenu stilske markiranosti pojedinih modela predloško-padežnih konstrukcija sa prostornim značenjem, stepenu njihove leksičke vezanosti za određene imenice (npr. *više glave, vrh glave, niže nogu, čelo stola* i sl.), oslabljenosti prostornog značenja (npr. *kod zubara, pri zavodu*) itd., čini donekle uslovnom definitivnost njihove inventarizacije (čemu se ovde ni ne teži).

2. U prostornim predloškim adverbijalima sreću se sledeći modeli (= gramatički obrasci) predloško-padežnih konstrukcija, uključujući i nekoliko slučajeva bespredloške upotrebe pade-

žnih oblika; u simboličkom zapisu gramatičkog modela ovde i dalje *N* se odnosi na imenicu, a skraćenice *gen*, *dat*, *acc*, *instr*, *loc* na padežni oblik:

– *blizu* + *Ngen*, *čelo* + *Ngen*, *daleko od* + *Ngen*, *dno* + *Ngen*, *do* + *Ngen*, *duž* + *Ngen*, *desno od* + *Ngen*, *iz*, + *Ngen*, *iza* + *Ngen*, *ivicom* + *Ngen*, *između* + *Ngen*, *iznad* + *Ngen*, *ispod* + *Ngen*, *ispred* + *Ngen*, *izvan* + *Ngen*, *kod* + *Ngen*, *levo od* + *Ngen*, *mimo* + *Ngen*, *na periferiji* + *Ngen*, *nadomak* + *Ngen*, *nakraj* + *Ngen*, *nasred* + *Ngen*, *niže* + *Ngen*, *oko* + *Ngen*, *okolo* + *Ngen*, *onkraj* + *Ngen*, *po krajevima* + *Ngen*, *posred* + *Ngen*, *preko* + *Ngen*, *prekoputa* + *Ngen*, *s(a)* + *Ngen*, *sredinom* + *Ngen*, *u* + *Ngen*, *uzduž* + *Ngen*, *usred* + *Ngen*, *u sredini* + *Ngen*, *u centru* + *Ngen*, *van* + *Ngen*, *više* + *Ngen*, *vrh* + *Ngen*;

– bespredložki dativ, npr. *prići prozoru*, i modeli predložko-padežnih konstrukcija *blizu* + *Ndat*, *k(a)* + *Ndat*, *nadomak* + *Ndat*, *nasuprot* + *Ndat*, *nasusret* + *Ndat*, *ususret* + *Ndat*;

– bespredložki akuzativ, npr. *preći ulicu*, i modeli predložko-padežnih konstrukcija sa predložima i predloškim izrazima *dijagonalno u odnosu na* + *Nacc*, *za* + *Nacc*, *koso u odnosu na* + *Nacc*, *kroz* + *Nacc*, *među* + *Nacc*, *mimo* + *Nacc*, *na* + *Nacc*, *nad* + *Nacc*, *niz* + *Nacc*, *o* + *Nacc*, *po* + *Nacc*, *pod* + *Nacc*, *pod pravim uglom u odnosu na* + *Nacc*, *pred* + *Nacc* *tik uz* + *Nacc*, *u* + *Nacc*, *uz* + *Nacc*;

– bespredložki instrumental, npr. *ići livadom*, i modeli predložko-padežnih konstrukcija sa predložima i predloškim izrazima *za* + *Ninstr*, *među* + *Ninstr*, *nad* + *Ninstr*, *paralelno sa* + *Ninstr*, *pod* + *Ninstr*, *pred* + *Ninstr*, *uporedo sa* + *Ninstr*;

– *na* + *Nloc*, *o* + *Nloc*, *po* + *Nloc*, *prama* + *Nloc*, *prema* + *Nloc*, *pri* + *Nloc* (v. Batistić 1972).

Kao što se iz ovog pregleda vidi, u modelima padežnih i predložko-padežnih konstrukcija sa prostornim značenjem pojavljuje se pet padeža, a s obzirom na gotovo potpunu obličku izjednačenost dativa i lokativa to praktično znači četiri padežna oblika. Neki

predlozi su u strukturi oblički različitih modela koji imaju i različite semantičke funkcije, npr. *pred + Nacc*, *pred + Ninstr*, a u nekoliko slučajeva oblički različiti modeli sa istim predlozima imaju ista značenja, npr. *blizu + Ngen//Ndat*, *mimo + Ngen//Nacc*, *nađomak + Ngen//Ndat*.

3. Modeli predloško-padežnih konstrukcija sa prostornim značenjem organizovani su u sintaksičko-semantički sistem, u kojem su dva osnovna kriterijuma *tip dinamičkog / tip statičkog aspekta prostornog odnosa* o kojima konstrukcija referiše. Svaka konstrukcija je na ovaj ili onaj način određena i jednom i drugim kriterijumom.

D i n a m i č k i aspekt prostornog odnosa ima svoju osnovnu sintaksičko-semantičku realizaciju u značenjima direktivnosti / nedirektivnosti (lokativnosti), gde sadržaj direktivnosti čini usmereno kretanje objekta lokalizacije u odnosu na lokalizator. Upor. rečenice sa direktivnim konstrukcijama (4) *On izlazi iz kuće*; (5) *On ide u kuću*; (6) *On prolazi kroz kuću*. i sl., prema rečenicama kao što su (7) *On se igra u kući*; (8) *On se igra pred kućom*; (9) *On se igra ispred kuće*. i sl., u kojima su upotrebljene konstrukcije sa značenjem lokativnosti izraženim kroz padežni oblik lokativa i instrumentala. (Teorijski okvir opisa prostornih predloških adverbijala detaljnije je razvijen u radu: Piper 1977).

Direktivne konstrukcije imaju značenje opšte direktivnosti (perlativnosti), kao u (6), ili posebne direktivnosti: udaljavanja (ablativnosti), npr. (4), ili približavanja (adlativnosti), npr. (5).

Konstrukcije sa dativom i akuzativom su direktivne, a konstrukcije sa instrumentalom i lokativom nisu. Genitiv je u tom pogledu neutralan i samo izbor predloga odlučuje o tome da li je konstrukcija direktivna, i tada najčešće ablativna (4), ili izražava lokativnost, tj. nedirektivnost (9), adlativnost (4a) ili perlativnost (4b), upor. (4a) *On dolazi do kuće*; (4b) *On prolazi pored kuće*. Direktivnost u nekim slučajevima ne znači promenu mesta

u prostoru, nego tome blisku psihofiziološku usmerenost, npr. (10) *Neko ga posmatra iz kuće*; (11) *On gleda prema zidu*; (12) *On je licem okrenut zidu*.

4. Statički aspekt prostornog odnosa ima svoju osnovnu realizaciju u razlikovanju situacija kada je (1) objekat lokalizacije u celini ili delimično u prostoru lokalizatora (neposredna lokalizacija, tj. intralokalizacija) ili kada je on (2) izvan prostora lokalizatora (posredna lokalizacija, tj. ekstralokalizacija). Invarijantna značenja sintaksičkih konstrukcija u oba slučaja dalje se dele na uža značenja. Neposredna lokalizacija može biti ili lokalizacija (1.1) unutrašnjošću lokalizatora (v. niže primer 13), ili (1.2) njegovom površinom (pr. 14), a za posrednu lokalizaciju relevantan je, pre svega, kriterijum (2.1) nivoa objekta lokalizacije u odnosu na lokalizator. Tamo gde je objekat lokalizacije (2.1.1) u nivou lokalizatora, predložko-padežne konstrukcije se razlikuju s obzirom na to da li znače lokalizaciju (2.1.1.1) prednjom stranom (pr. 15), ili (2.1.1.2) zadnjom stranom lokalizatora. (pr. 16). Lokalizacija bočnim stranama lokalizatora izražava se prilozima u sastavu predloških izraza *levo od + Ngen* (pr. 17), *desno od + Ngen* (pr. 18). Tamo gde je (2.1.2) objekat lokalizacije izvan nivoa lokalizatora predložko-padežne konstrukcije se razlikuju s obzirom na to da li znače lokalizaciju (2.1.2.1) gornjom stranom lokalizatora (pr. 19) ili (2.1.2.2) njegovom donjom stranom (pr. 20). Konstrukcije za koje je (2.2) irelevantan kriterijum nivoa lokalizacije mogu biti markirane prema kriterijumu (2.2.1) kvantifikacije prostornog odnosa, bilo kao (2.2.1.1) da u lokalizaciji učestvuje više nego jedna strana lokalizatora (pr. 21), bilo (2.2.1.2) da je u pitanju lokalizacija prema stepenu udaljenosti objekta lokalizacije od lokalizatora (pr. 22, 23). Najzad, (pr. 24, 25) neke konstrukcije sa značenjem posredne lokalizacije nemarkirane su i prema kriterijumu kvantifikacije prostornog odnosa.

Upor. primere: (13) *Knjiga je u stolu*; (14) *Knjiga je na stolu*; (15) *On je ispred kuće*; (16) *On je iza kuće*; (17) *Levo od kuće je škola*; (18) *Desno od škole je kuća*; (19) *Iznad grada lete avioni*; (20) *Ispod grada prolazi metro*; (21) *On sedi između oca i majke*; (22) *On sedi blizu ulaza*; (23) *On sedi daleko od ulaza*; (24) *Hotel je izvan grada*; (25) *Oni idu prema gradu*.

Značenje svakog sintaksičkog modela u datom sistemu određeno je semantičkim kriterijumima i dinamičkog i statičkog aspekta prostornog odnosa, tj. ono predstavlja kombinaciju dveju vrsta semantičkih obeležja prema kojima su modeli organizovani u mikrosisteme i podsisteme datog sintaksičko-semantičkog sistema. Dalje se u osnovnim crtama razmatraju važniji odnosi, mikrosistemi i podsistemi posmatrani na nivou invarijantnih značenja. U različitim leksičkim okruženjima isti modeli mogu dobijati različita varijantna značenja.

5. Konstrukcije sa semantičkom komponentom "unu-traš-njost" (1.1) razlikuju se u pogledu mogućnosti obeležavanja mesta (lokativnost), udaljavanja (ablativnost), približavanja (adlativnost) ili linije usmerenog kretanja (perlativnost), upor. (7), (4), (5), (6).

Sekundarno u toj funkciji se sreću i neki drugi modeli, pre svega, *na + Nloc* i *na + Nacc*, *preko + Nacc*, *po + Nloc*.

Modeli sa predlogom *na* obično su u takvoj sekundarnoj upotrebi uz nazive nekih institucija, toponima, prostorija koje su visoko i dr., npr. *na fakultetu*, ali *u Skupštini*; *na Cetinju*, ali *u Kotoru*; *na tavanu*, *restoran na tornju* ali *u podrumu* (ili sa akuzativom *na fakultet*, *na Cetinje*, *na tavan* sl.).

Raspodela predloga *u* i *na* ponekad zavisi i od drukčijih, komplikovanijih semantičkih mehanizama, za čiju analizu ovde nema mesta. Jedan takav karakterističan slučaj (*sedeti na suncu* / *sedeti u hladu*) objasnila je M. Ivić u: Ivić (1995: 175-180)

Model *preko* + *Nacc* pored upotrebe u svom osnovnom značenju može biti upotrebljen da se istakne lokalizacija površinom, a ne unutrašnjošću lokalizatora, upor. *preći preko sobe* i *proći kroz sobu*.

Model *po* + *Nloc* takođe može biti upotrebljen za naglašavanje lokalizacije površinom (i u unutrašnjosti lokalizatora), ali bez direktivnog značenja i sa dodatnom distributivnom komponentom, npr. *valjati se po podu*, *razbacati po krevetu*, *ležati po sobi* i sl. U slučaju pluralnosti lokalizatora i relevantnosti njegovog unutrašnjeg dela, značenje lokalizacije površinom može biti sasvim potisnuto, upor. (26) *Sprema po stanovima*, (27) *Pale se svetla po kućama* i sl.

Model *pod* + *Ninstr* u koji su uključene lekseme sa značenjem objekata koji lokalizuju najčešće gornjom površinom dobija sekundarno značenje lokalizacije u unutrašnjosti, upor. *pod vodom*, *pod morem*, *pod zemljom*, *pod muljem*, *pod peskom* i sl.

6. Konstrukcije sa semantičkom komponentom "površina" (1.2) organizovane su na način analogan onome koji povezuje konstrukcije sa značenjem "unutrašnjost", tj. razlikuju se jednice sa ablativnim, adlativnim, perlativnim i lokativnim značenjem, upor. respektivno *ići sa livade*, *ići na livadu*, *ići preko livade*, *biti na livadi*.

Perlativno značenje u tom podsistemu ima bespredložki instrumental (prosekutiv), čija je upotreba leksički ograničena na imenice koje znače objekte sa veoma izraženom površinom i dužinom, npr. *livadom*, *poljem*, *njivom*, *ulicom*, *putem*, *morem*, *rekom*, *obalom*, *šumom*, *hodnikom*, ali **predsobljem*, **kupatilom*, **stolom* i sl. Za razliku od takođe perlativnih modela *preko* + *Ngen*, bespredložki akuzativ (upor. *ići preko livade*, *preko*, *polja*, *preko njive...*; *preći livadu*, *polje*, *njivu...*) kojim se ističe presecanje površine lokalizatora od jednog kraja do drugog, za prosekutiv takvo perlativno-limitativno značenje nije karakteri-

stično, ali u prvom planu može biti isticanje kretanja dužinom lokalizatora, upor. *ići ulicom* prema *ići preko ulice, preći ulicu*.

Perlativno značenje u istom sintaksičko-semantičkom podsistemu imaju modeli *uz(a) + Nacc* i *niz(a) + Nacc*, npr. (28) *Penje se uza zid* / (29) *Spušta se niza zid*, ali sa dopunskim obeležjem direktivne lokalizacije u odnosu na gornji odnosno donji deo lokalizatora.

Perlativno značenje u kombinaciji sa značenjem lokalizacije površinom lokalizatora ima i bespredložki akuzativ u sintagmama u kojima upravna reč ima prefiks *pre-*, npr. *preći most, preplivati reku, pretrčati ulicu* i sl. Ukoliko je upravna reč imenica, rekcija je genitivska, npr. *prelazak mosta, preplivavanje reke, pretrčavanje ulice* i sl. Za razliku od takvih adverbijalno-objekatskih konstrukcija, koje imaju isto prostorno značenje kao konstrukcije sa modelom *preko + Ngen*, upor. *preći preko mosta* i sl., ukoliko upravni glagol ima prefiks *pro-*, perlativno značenje se ne menja, ali umesto semantičke komponente "površina" konstrukcija ima semantičku komponentu "unutrašnjost", npr. *proći tunel*, sa istim prostornim značenjem kao *proći kroz tunel*, ali i sa mogućnošću interpretacije kao da je u pitanju konstrukcija *proći pored tunela*, što je za lokalizatore sa slabije izraženom unutrašnjom stranom i jedina mogućnost interpretacije, npr. *proći saobraćajni znak, proći stanicu, proći parking* i sl. (Upotreba prefiksa *pre-* i *pro-* detaljno je, u kontrastivnom svetlu, obrađena u radu: Mitrinović 1990; v. za kontrastivne opise prostornih predložkih adverbijala: Piper 1977, Stanković 1979).

Lokativno značenje u podsistemu modela predložko-padežnih konstrukcija sa značenjem lokalizacije na površini lokalizatora ima i model *po + Nloc*, koji za razliku od takođe lokativnog modela *na + Nloc* ističe kontakt sa različitim tačkama na lokalizatoru, tj. ima distributivno značenje bilo dinamičkog nedirektivnog tipa, npr. (30) *Deca trče po livadi*, bilo statičkog tipa, npr. (31) *Po kućama gore svetla*).

U konstrukciji sa glagolima koji znače udar distributivna komponenta semantičke strukture modela *po + Nloc* obično se neutralizuje, a cela sintagma dobija adlativno značenje, upor. *udariti po stolu, lupiti se po kolenu*. To adlativno značenje u određenom leksičkom okruženju može biti do sinonimičnosti blisko objekatskom, upor. (32) *Artiljerija tuče most* i (33) *Artiljerija tuče po mostu*.

Kada upravna reč u sintagmi znači intenzivan kontakt, odnosno udar, značenje adlativnosti i lokalizacije površinom mogu imati i modeli *za + Nacc, o + Nacc*, ali je takva njihova upotreba izrazito uslovljena tvorbenom strukturom i leksičkim značenjem upravne reči (upor. *zapeti za prag, zakačiti se za granu, spotaći se o prag, udariti se o dovratak* i sl.), kao što je retka i leksički veoma uslovljena upotreba modela *o + Nloc* u lokativnom značenju (npr. *okačiti o klin, visiti o klinu* i sl.).

7. Znatno je jednostavniji od prethodnog mikrosistem modela sintaksičko-semantičkih konstrukcija sa značenjem lokalizacije prednjom stranom (v. gore 2.1.1.1). On je organizovan oko distinkcije lokativnost / adlativnost. Model *pred + Nacc* ima samo adlativno značenje, a modeli *pred + Nloc, ispred + Ngen* imaju lokativno značenje. *Ispred + Ngen* je najslabije markirani model, gotovo neutralan prema svim semantičkim kriterijima vezanim za direktivnost u datom mikrosistemu: on može biti u sastavu sintagmi sa perlativnim značenjem, npr. (34) *Kolona prolazi ispred tribine*, ili sa ablativnim značenjem, npr. (34a) *Startovali su ispred škole*, ali se u takvim sintagmama perlativnost ili ablativnost iskazuje upravnom rečju, a ne predložko-padežnom konstrukcijom. U savremenom razgovornom jeziku postoji tendencija da se model *ispred + Ngen* upotrebljava i u konstrukcijama sa adlativnim značenjem, npr. (35) *Stigli su ispred škole*, konkurirajući modelu *pred + Nacc*, koji je u toj funkciji još dominantan.

Modelu *pred + Ninstr* funkcionalno je najbliži model *prekoputa + Ngen*, koji se od modela *pred + Ninstr* razlikuje značenjem takve lokalizacije u kojoj je lokalizator objektu lokalizacije okrenut isključivo prednjom stranom, kao što je i objekat lokalizacije, ako ima prednju stranu kao inherentnu osobinu, okrenut lokalizatoru isključivo tom stranom, npr. (36) *Student je seo prekoputa profesora*, (37) *Njegov kabinet je prekoputa tvog*, (38) *Sto je prekoputa kreveta*. Upotreba konstrukcija sa predlogom *prekoputa* običnija je onda kada se između lokalizatora i objekta lokalizacije nalazi put, prolaz ili neki treći objekat, npr. sto. Kao sinonim konstrukcija sa predlogom *prekoputa* često se upotrebljavaju konstrukcije sa modelima *spram + Ngen*, *naspram + Ngen*, *nasuprot + Ndat*, npr. (39) *On stoji spram ulaza*, (40) *On stoji naspram ulaza*; (40a) *On stoji nasuprot ulazu*.

Konstrukcije sa uzajamno sinonimičnim modelima *ususret + Ndat* i *nasusret + Ndat* pored lokalizacije prednjom stranom znače i recipročno usmereno kretanje objekata lokalizacije i lokalizatora. Kada su, u situacijama označenim rečenicama sa takvim konstrukcijama, lokalizator i objekat lokalizacije ljudi i, uopšte bića, konstrukcije sa predlozima *ususret* i, ređe, *nasusret* imaju i značenja socijativnosti.

8. Sintaksičko-semantičke konstrukcije sa značenjem lokalizacije *z a d n j o m* stranom (2.1.1.2) još su jednostavnije uređene. Model *iza + Ngen* upotrebljava se u sintagmama kako sa ablativnim tako i sa adlativnim, perlativnim i lokativnim značenjem, upor. respektivno (41) *Iza ugla se pojavio auto*, (42) *Iza kuće prolazi auto*, (43) *Otišli su iza kuće*, (44) *Nalaze se iza kuće*. Upotreba modela *za + Ninstr* sa značenjem lokativnosti i modela *za + Nacc* sa značenjem adlativnosti rezervisana je pre svega za lekseme koje znače "sto" ili slične denotate, npr. *za stolom / za sto*, *za govornicom / za govornicu*, *za katedrom / za katedru*, *za volanom / za volan*, *za šankom / za šank*, pa i *za mašinom / za maši-*

nu, za kompjuterom / za kompjuter i sl.), ili za lokalizaciju zadnjom stranom lokalizatora koji se kreće (npr. *ići za drugom, ići za vodičem*, kao i *voziti za kamionom* i sl.) Izvan toga konstrukcije sa predlogom *za* su vrlo retke, još izrazitije uslovljene izborom leksičkog sadržaja konstrukcije i stilski markirane, npr. *otići za kuću, za grm, za plot; sakriti se za drvo, za zid, za ogradu; sunce zalazi za brdom / sunce je zašlo za brdo* i dr. I u takvim slučajevima konstrukcijama sa predlogom *za* konkurišu konstrukcije sa modelom *iza + Ngen* u osnovi, npr. *otići iza kuće, sakriti se iza drveta, zaći iza šume* i sl.

Upotreba konstrukcija koje znače lokalizaciju prednjom ili zadnjom stranom, kao uostalom i bilo kojom drugom stranom lokalizatora, umnogome zavisi od toga da li lokalizator ima kao inherentno obeležje prednju / zadnju, levu / desnu, gornju / donju stranu (prototip "čovjek"), ili takvo obeležje nema (prototip "lopta"). Na osnovi ove distinkcije postoje različita varijantna prostorna značenja predloško-padežnih konstrukcija i mogućnosti dvoznačnih interpretacija nekih njihovih upotreba (npr. *ispred autobusa* može značiti kako "ispred prednje strane autobusa" tako i "između autobusa i govornog lica").

9. Konstrukcije sa značenjem lokalizacije bočnim stranama lokalizatora imaju priloški izrazi u čijem su sastavu prilozima *levo / desno, sleva / zdesna* i predlog *od* u sintaksičkoj vezi sa genitivom imenice. Konstrukcije sa predloškim izrazima *levo od / desno od* koriste se kako za izražavanje lokativnosti tako i za izražavanje adlativnosti, upor. respektivno *sedeti levo od Marka* prema *Idite levo od semafora*. Upotreba priloga *nalevo / nadesno, ulevo / udesno* u sastavu predloških izraza nije uobičajena. Predloški izrazi koji u svom sastavu imaju priloge *sleva / zdesna* upotrebljavaju se primarno za izražavanje ablativnosti, npr. *Sleva i zdesna od njega približavali su mu se neki ljudi*.

10. Od predložko-padežnih konstrukcija sa značenjem "lokalizacija gornjom stranom lokalizatora" model *iznad + Ngen* upotrebljava se kako lokativno (npr. *držati iznad vatre*) tako i adlativno (npr. *staviti iznad vatre*), perlativno (npr. *mahnuti iznad vatre*), ili ablativno (npr. *skinuti iznad vatre*). Perlativnoj upotrebi modela *iznad + Ngen* jako konkuriše model *preko + Ngen* (npr. *preneti preko vatre*), a ablativna upotreba modela *iznad + Ngen*, za koju se u nekim gramatikama iznose malobrojni primeri danas je dosta retka.

Isključivo lokativno značenje ima model *nad + Ninstr* (npr. *držati nad vatrom*), a isključivo adlativno značenje ima model *nad + Nacc* (npr. *staviti nad vatru*).

11. Analogno slučajevima iz prethodne tačke od predložko-padežnih konstrukcija sa značenjem "lokalizacija donjom stranom lokalizatora" model *ispod + Ngen* upotrebljava se kako lokativno, tako i adlativno, perlativno ili ablativno, upor. respektivno *biti ispod stola*, *sakriti se ispod stola*, *provući se ispod stola*, *izvući se ispod stola*, ali je perlativna i ablativna upotreba modela *ispod + Ngen* sasvim obična i česta, za razliku od perlativne i ablativne upotrebe modela *iznad + Ngen*.

Model *pod + Ninstr* (npr. *držati pod stolom*) ima lokativno značenje, a isključivo adlativno značenje model *pod + Nacc* (npr. *staviti pod sto*).

12. Kvantifikacija prostornog odnosa kao informacija o lokalizaciji u kojoj učestvuje više nego jedna strana lokalizatora izražava se modelima *među + Nacc*, sa adlativnim značenjem (npr. *stati među studente*), *među + Ninstr*, sa lokativnim značenjem (npr. *stajati među studentima*), ili *između + Ngen*, sa lokativnim, perlativnim, adlativnim ili, najređe, sa ablativnim značenjem, upor. respektivno *stajati između studenata*, *proći između studenata*, *stati između studenata*, *izdvojiti se između studenata*. Ovi

modeli ne znače samo lokalizaciju više nego jednom stranom lokalizatora nego znače istovremeno lokalizaciju u kojoj učestvuje više nego jedan objekat lokalizacije, za razliku od konstrukcija prema modelu *oko + Ngen*, ili *okolo + Ngen*, koje takođe znače lokalizaciju raznim stranama lokalizatora, ali bez obavezne pluralnosti objekta lokalizacije, upor. (45) *Učenici su oko učitelja* prema (46) *Korov je oko kuće*, (47) *Zmija se obavila oko drveta* i sl.

Slično značenje iskazuje se i konstrukcijama prema modelu *usred + Ngen*, ali u zavisnosti od leksičkog sadržaja imenice tu može prevagnuti značenje lokalizovanosti u unutrašnjosti lokalizatora, upor. *biti usred gomile* i *biti usred gomile ljudi* i slično, za razliku od adverbijala sa predlozima *nasred* i *posred*, koji pored značenja okruženosti referišu o lokalizatorima shvaćenim kao površine (*nasred // posred stola, polja, trga* itd.). Istovremeno, u takvim adverbijalima prisutno je i značenje fragmentizovanosti (v. i t. 13), tj. postoji leksička eksplikacija orijentira kao dela lokalizatora, jače nego u adverbijalima sa primarnim predlozima i slabije nego u adverbijalima sa imeničkim fragmentizatorima u predloškim izrazima, upor. *biti u gomili*, *biti usred gomile* i *biti u sredini gomile*; *na trgu*, *nasred trga*, *na sredini trga* i sl.

13. Lokalizacija prema distanci (2.2.1.2), kao oblik gradualne kvantifikacije u sistemu predloško-padežnih konstrukcija sa prostornim značenjem, ima dva vida u zavisnosti od toga da li je u pitanju (a) stepen rastojanja između objekta lokalizacije i lokalizatora (upor. (48) *Park je blizu škole*, (49) *Park je nedaleko od škole* / (50) *Park je daleko od škole*) ili je u pitanju (b) distanca između krajeva samog lokalizatora, npr. (51) *Duž ograde raste cveće*. U prvom slučaju modeli *blizu + Ngen*, *nedaleko od + Ngen* i, znatno ređe, *blizu + Ndat*, i *daleko od + Ngen* upotrebljavaju se u sintagmama kako sa lokativnim tako i sa adlativ-

nim značenjem, upor. za adlativnost: *doći blizu škole, doći blizu školi, doći nedaleko od škole*, a u drugom slučaju, model *duž + Ngen* upotrebljava se u sintagmama sa lokativnim ili perlativnim značenjem, upor. (52) *Oni sede duž ograde* / (53) *Oni idu duž ograde*.

U konstrukcijama za koje je relevantan kriterijum distance u okvirima samog lokalizatora pored modela *duž + Ngen* upotrebljavaju se i neki izrazi bliski predloškim, ali sa većim stepenom leksičke punoznačnosti, npr. *paralelno sa + Ngen*, upor. (54) *Kolona se kretala paralelno sa putem*. Isti kriterijum distance u okvirima samog lokalizatora i veći stepen leksičke punoznačnosti jedinica kojima se to značenje izražava karakteristično je i za konstrukcije sa lokativnim, ablativnim, adlativnim ili perlativnim značenjem – respektivno: *na periferiji + Ngen / sa periferije + Ngen / na periferiju + Ngen / periferijom + Ngen; na ivici + Ngen / sa ivice + Ngen / na ivicu + Ngen / ivicom + Ngen; na kraju + Ngen / sa kraja + Ngen / na kraj + Ngen / krajem + Ngen; u sredini + Ngen / iz sredine + Ngen / u sredinu + Ngen / sredinom + Ngen, u centru + Ngen* i sl. Sintaksičko-semantička specifičnost imenica *sredina, kraj, centar, periferija* i sl. je u tome što se one, označavajući fragmente različitih objekata (v. Kojen 1980), a ne same objekte, obično upotrebljavaju u sastavu imeničkih sintagmi. Po toj sintaksičko-semantičkoj nesamostalnosti takve imenice su slične predlozima, od kojih se, s druge strane, razlikuju i morfološki, i većom mogućnošću samostalne upotrebe ako je iz konteksta ili situacije jasno kojem objektu pripada deo koji imenuju, npr. (55) *Stanuje na (krajnjoj) periferiji (grada, sela, naselja i sl.)*.

U srpskom, kao i u mnogim drugim jezicima, u ovom delu sistema predloško-padežnih konstrukcija sa prostornim značenjem znatno je više modela koji u okviru opšteg kriterijuma distance označavaju "malo rastojanje" između objekta lokalizacije i lokalizatora. Takve su sintagme sa lokativnim ili perlativ-

nim značenjem *pored + Ngen*, *kod + Ngen* (često sa prostorno-socijativnim značenjem, npr. *biti kod brata*), *kraj + Ngen*, *po-kraj + Ngen*, znatno ređe i *onkraj + Ngen*, *nadomak + Ngen*, *nadomak + Ndat*, npr. *Deca stoje pored ograde*, (56) *Deca su prošla pored ograde* (ređe *Deca su prošla mimo ograde*); sa naglašavanjem blizine između objekta lokalizacije i lokalizatora takođe *uz + Nacc*, *tik uz + Nacc*, *sasvim uz + Nacc*, npr. (57) *Drvo raste (tik) uz ogradu*. Konstrukcija sa predlogom *nadomak* obične su i u adlativnom značenju, što za druge konstrukcije iz ove grupe nije karakteristično, iako nije ni isključeno u kolokvijalnoj upotrebi. Konstrukcije sa predlogom *pri* (npr. *internat pri školi*) mogu označavati blizinu objekta lokalizacije lokalizatoru, ali to značenje ne mora biti obavezno. U savremenom srpskom jeziku takve konstrukcije najčešće imaju značenje odnosa "deo – celina", preciznije "biti u sastavu ustanove". Ako konstrukcija nije atributivno upotrebljena u predikatu je tada *biti* ili neki glagol sličnog značenja *nalaziti se*, *imati* i sl., npr. *Pri školi postoji internat*.

Samo adlativnost u kombinaciji sa značenjem "malo rastojanje" izražavaju bespredloške konstrukcije sa dativom, npr. *prići prozoru*, *približiti se ulazu*, *prilaz zgradi* i sl., po pravilu sa prefiksom *pri-* u tvorbenoj strukturi upravne reči. Ređi su glagoli za koje taj uslov ne važi, npr. *okrenuti se*, npr. (58) *On se okrenuo zidu*.

Samo perlativnost u kombinaciji sa značenjem "malo rastojanje" izražavaju konstrukcije u čijoj je osnovi model *mimo + Ngen*, *proći mimo pošte*, *protrčati mimo škole* i sl.

Limitativnu ablativnost ili adlativnost u kombinaciji sa semantičkim obeležjem proksimalnosti ("malo rastojanje") izražavaju konstrukcije sa modelima *od + Ngen* i *do + Ngen*, npr. *odmaći se od prozora / doći do prozora*.

Lokativnost ili perlativnost (u zavisnosti od značenja upravne reči) u kombinaciji sa semantičkim obeležjem proksimalnosti i

specifičnim obeležjem "izraženost dužine lokalizatora" izražavaju konstrukcije sa modelom *duž + Ngen*, npr. *sedeti duž zida / trčati duž zida*, upor. i (52), (53).

14. Modeli *van + Ngen*, *izvan + Ngen*, *k(a) + Ndat*, *prema + Nloc* nemaju nijedno od semantičkih obeležja koja su relevantna za prethodno razmotrene modele. U okviru opšteg značenja posredne lokalizacije (objekat lokalizacije nije u prostoru lokalizatora) ti modeli se razlikuju odnosom prema kriterijumima dinamičkog aspekta prostornog odnosa. Konstrukcije sa predlozima *van*, *izvan* izražavaju lokativnost, ablativnost ili perlativnost, npr. respektivno *biti van grada*, *otići van grada*, *proći van grada*, dok konstrukcije sa predlozima *k(a)*, *prema* imaju adlativno značenje, npr. *ići ka gradu*, *ići prema gradu*. S obzirom na obličku identičnost srpskog dativa i lokativa (sa retkim akcenatskim razlikama) i direktivnost prostornog značenja konstrukcija sa predlogom *prema*, inače karakterističnu za dativ, ima osnova da se suprotno lingvističkoj tradiciji u sintaksičkom modelu koji sadrže vidi dativ, a ne lokativ. Sekundarno, konstrukcije sa predlogom *prema* mogu označavati lokalizaciju prednjom stranom lokalizatora, npr. (59) *Prema njemu je sedela jedna mlada dama*, ili statičku usmerenost, npr. (60) *Prema zarobljenicima su bile uperene cevi pušaka*, *Gleda prema vama* i sl. U ovom drugom slučaju (statička usmerenost), ređe, mogu biti upotrebljene i konstrukcije sa predlogom *k(a)*, npr. (61) *Gleda ka vama*.

Kriterijumi prema kojima funkcioniše sistem prostornih predloških adverbijala u srpskom jeziku (lokativnost, ablativnost..., intralokalizacija, ekstralokalizacija, proksimalnost, distalnost i dr.) važe u većoj ili manjoj meri i za mnoge druge srodne jezičke sisteme, kako one kojima se u istom jeziku prostorna značenja izražavaju drukčijim gramatičkim oblikom (prefiks-

ni, priloški, pridevski i dr.), tako i one u okviru kojih se prostorna značenja izražavaju u drugim, pre svega, u srodnim jezicima, pa i one jezičke sisteme i podsisteme kojima se u istom jeziku ili u drugim jezicima izražavaju mnoga neprostorna značenja u čijoj je osnovi metaforizacija prostornog odnosa. O tome će biti reči na sledećim stranicama.

Priloška značenja mesta i pravca

1. Prilozi sa prostornim značenjem predstavljaju razgranat i složen leksički podsistem u svim slovenskim jezicima, što uostalom nije osobina samo slovenskih jezika. Zbog toga prilozi mesta i pravca mogu da posluže kao dobra ilustracija načina na koji se semantička kategorija prostora realizuje u jednom razvijenom leksičkom podsistemu čije jedinice imaju relativno visoku frekventnost. Pošto su u prethodnom odeljku razmotrene predložko-padežne konstrukcije sa prostornim značenjem u srpskom jeziku, ovde ćemo se okrenuti srodnom, ali ipak drukčijem jezičkom materijalu: prostornim prilozima u makedonskom jeziku (sa osvrtima na situaciju u srpskom jeziku i nekim drugim slovenskim jezicima). Iako je u slavistici o tim prilozima kao o semantičkom sistemu relativno malo pisano, a u makedonskom jeziku gotovo nimalo, nije slučajno što se u gramatikama, kako starijim tako i novijim, prilozi sa značenjem mesta i pravca stavljaju po pravilu ispred drugih, njima najbližih semantičkih tipova priloga, npr. vremenskih, uzročnih i ciljnih. Uzrok tome nije samo pomenuta uočljiva brojnost i frekventnost priloga sa značenjem mesta i pravca, nego i činjenica da se mnogi od njih pored upotrebe u svojim osnovnim, konkretno-prostornim značenjima upotrebljavaju i u kontekstima u kojima označavaju različite neprostorne lokalizacije: vremenske, npr. *Откриј си е тој таков*, načinske, npr. *Ти многу оддалеку почна* i druge.

2. Značenja priloških lokalizacija određena su situacijama u kojima su sa stanovišta njihove jezičke reprezentacije najbitnija tri elementa (konstatovana i komentarisana i u prethodnim poglavljima ove knjige): objekat lokalizacije, lokalizator, kao sredstvo lokalizacije, i orijentir kao konkretizator odnosa između objekta lokalizacije i lokalizatora. Na primer, u rečenici, *Книгата е во торбата* imenica *книгата* označava objekat lokalizacije, *торбата* se odnosi na lokalizator, a predlog *во* označava orijentir, koji je u ovom slučaju unutrašnjost torbe. Orijetir može biti i neki drugi deo lokalizatora, recimo njegova spoljašnja površina (*Книгата е на торбата*), ali i prostor izvan lokalizatora određen nekim njegovim delom, npr. *Книгата е зад торбата*, gde je orijentir prostor određen zadnjom stranom lokalizatora, a označen u datoj rečenici predlogom *зад*. Navedeni primeri ilustruju dva najopštija tipa orijentira: unutrašnji orijentir (inherentni deo lokalizatora) i spoljašnji orijentir ("produženi" lokalizator, tj. deo prostora određen delom lokalizatora pomoću kojeg se lokalizuje neki treći deo prostora – objekat lokalizacije), koji imaju veći broj pojava oblika najpotpunije predstavljenih sistemima predloga, prefiksa i priloga sa prostornim značenjem. Sva tri konstitutivna elementa lokalizacije ne moraju biti eksplicirana u površinskim strukturama rečenica sa odgovarajućim značenjima. Većina priloga mesta i pravca označava orijentir, npr. *Книга е внатре* za razliku od predložsko-padežnih konstrukcija u kojima je imenicom imenovan lokalizator. Tamo gde lokalizator nije imenovan adverbijalnim delom rečenice, on je dat u užem ili širem kontekstu ili se identifikuje na osnovu govorne situacije.

3. Odnos orijentira prema objektu lokalizacije, s jedne strane, i prema lokalizatoru, sa druge, nije isti: u prvom slučaju taj odnos se shvata kao stalan, kao *statički* ili *orijentacioni* aspekt lokalizacije, a u drugom kao njen *dinamički* aspekt. On se uže jezički osmišljava kao približavanje (adlativnost), udaljavanje

(ablativnost), linija kretanja (perlativnost), ili odsustvo promene odnosa između objekta lokalizacije i lokalizatora (lokativnost). Mogućnosti adverbijalnog iskazivanja ta četiri odnosa razlikuju se od jezika do jezika. Za makedonski jezik je karakteristično da u njemu nema specijalnih perlativnih priloga, kao, na primer, u poljskom jeziku (npr. *tędy*), ili srpskom (npr. *ovuda*). Štaviše ni opozicija lokativnost / adlativnost nije čvrsta pa se često isti prilog može upotrebiti i u lokativnim i u adlativnim konstrukcijama, upor. *го гледа полено долу* prema *ке слезе долу*. Po toj osobini makedonski se ne razlikuje od jezika koji su mu najbliži, bugarskog i srpskog (ali i nekih drugih slovenskih jezika, npr. slovenačkog, poljskog), gde je opozicija lokativnost/adlativnost oslabljena, a u nekim slučajevima i izgubljena. To, razume se, ne znači da se odgovarajuća značenja u makedonskom jeziku ne mogu iskazati, nego to da u njihovom iskazivanju učestvuju više ili isključivo drugi delovi rečenice, za šta je obično najvažnija glagolska i uopšte predikatska semantika. U tom pogledu semantika makedonskih priloga mesta i pravca vrlo je slična onoj koja je karakteristična za odgovarajuće makedonske predloge, što je razumljivo, pored ostalog, i u svetlu činjenice da su prostorni nezamenski prilozi najvećim delom leksikalizovane konstrukcije sa predlogom i imenicom.¹³

4. Najširi kriterijum, prema kojem se makedonski prostorni prilozi dele na *deiktičke* (npr. *таму, долу* i sl.) i *nedeiktičke* (npr. *взemi, назemi* i sl.), jeste način označavanja prostornih

¹³ O predlozima sa prostornim značenjima u makedonskom jeziku v. Solecka 1983: 34-86.

Inače, u vezi sa prilogom *dolu* o specifičnostima parapronominalnih reči v. P. Piper, Contribution a l'etude des mots parapronominaux. – In: *Problemy opisu gramatycznego języka .: w s=owia /-skich*. – Warszawa: Instytut Języka Polskiego, 1991, 137-143.

denotata: upućivanjem, u prvom slučaju, ili neposrednom nominacijom, u drugom.

Deiktički prostorni prilozi su ili zamenički ili nezamenički.¹⁴ Postoje i prelazni slučajevi – prilozi koji upućuju na govorno ili neko drugo lice, što je karakteristično za zameničko-prilošku lokalizaciju, ali istovremeno imenuju jedan lokalizator koji je funkcionalno podređen tom licu kao primarnom lokalizatoru. Takav je, recimo, prilog *дома*, npr. *Железничарот Круме се прибираше дома* (D. Solev), gde nije reč o bilo kojoj kući ili domu, nego o svojoj kući ili o svom domu, tj. takvom koja pripada licu koje je pisac imenovao u prethodnom delu rečenice, što zbližava ovaj prilog sa refleksivnim zameničkim rečima, na čijoj se periferiji on prema svojim funkcionalnim svojstvima nalazi.¹⁵ Pošto se nezamenički prilozi odnose pre svega na orijentacioni aspekt prostorne lokalizacije označavajući različite vrste orijentira, odgovara im naziv *orijentacioni prilozi* (= prostorni prilozi sa orijentacionim značenjem). U okviru analize makedonskih prostornih priloga, čiji se rezultati ovde iznose, razmotreno je sedamdeset osam takvih priloga: *близу, блиско, високо, вкрај, внатре, встране, горе, далеку, далекум* (arh.), *десно, длабоко, додолу, долу, западно, згора, здола, источно, југозападно, југоисточно, јужно, лево, нависоко, нагоре, надалеку,*

¹⁴ O prirodi zameničkih priloga i njihovim semantičkim tipovima govori se više u radovima Piper 1983 (sa opštelingvističkog stanovišta) i Piper 1989 (sa tipološkog stanovišta).

¹⁵ Korpus opisa čine primeri registrovani u radovima: Koneski 1967, *Речник на македонскиот литературен јазик со српскохрватски толкувања*, 1-3, Скопје, 1961-1966, kao i primeri ekscerpirani iz antologije *Македонки раскази* (Скопје: Култура, 1972), dnevne i nedeljne štampe. Radi sažetijeg izlaganja primeri su, osim u nekoliko slučajeva, navedeni bez konteksta. Tu mogućnost donekle dopušta i okolnost da su predmet pažnje paradigmatički, a ne sintagmatski semantički odnosi među prostornim priložima.

надвор, надесно, надоле (dijal.), мадолу, мазад, накрај, насо- со, налево, наниско, наоколу, направо, напред, наспоредно, наспротива, насреде, настрана, одблизу, одблиску, одвна- тре, одгоре, оддалеку, оддесно, одзади, одлево, однадвор, одназад, однапред, одозгора, одоздола, околу, откосо, от- крај, отспротива, отстрана, паралелно, плитко, право, се- верно, северозападно, североисточно, скраја, спротива, среде, удољу.

Tu takođe spadaju prilozi sa komparativnim i superlativnim značenjem, koje nema regularan (gramatički) izraz u sistemu orijentacionih priloga, ali je češće u makedonskom nego u srp- skom jeziku: *поблизу, погоре, подалеку, поназад, најнапред, најназад, најодзади, најозгора.*

5. Osnovna razlika između dva najšira tipa makedonskih ori- jentacionih priloga može se formulisati u terminima *intralokali- zacija / ekstralokalizacija*.

(1) *Intralokalizacija*. – Prilozi sa značenjem intralokalizacije imenuju unutrašnjost lokalizatora kao orijentir u prostornom od- nosu denotiranom rečenicom u kojoj su upotrebljeni. Uži kriteri- jum je *centralnost*, tj. centralni položaj orijentira u odnosu na lo- kalizator kome pripada. Prilozi *среде, насреде* su prema tom kri- terijumu markirani, dok prilozi *внатре, однатре* (prvi sa neabla- tivnim, drugi sa ablativnim značenjem) nisu. Za upotrebu priloga *среде, насреде* karakteristično je i to da lokalizatori (pa, prema tome, i njihovi "unutrašnji" orijentiri) nisu uvek trodimenzional- ni (npr. *школа*), nego se mogu shvatati i dvodimenzionalno (npr. *поле*), što je češće slučaj sa upotrebom priloga *среде, на- среде*.

(2) *Ekstralokalizacija*. – Najveći deo makedonskih orijentaci- onih priloga označava upravo orijentire koji nisu unutrašnjost lo- kalizatora iako neki prilozi (npr. *горе, доле, надвор*) mogu imati u okviru leksičke polisemije značenje spoljašnjeg dela lokalizatora.

Za sve priloge sa značenjem ekstralokalizacije ili je relevantan kriterijum *nivoa* orijentira u odnosu na lokalizator, ili su to (manjim delom) prilozi koji su prema datom kriterijumu postavljeni neutralno.

Prva grupa priloga (2.1) deli se na one koji denotiraju orijentir "u nivou" lokalizatora (2.1.1), i one koji denotiraju orijentir "izvan nivoa" lokalizatora (2.1.2). Uži kriterijum za priloge prve grupe je "spoljašnja određenost" orijentira. Postoje, naime, orijentiri koji su obavezno određeni nekom tačkom izvan samog lokalizatora, konkretno stranama sveta. Mikrosistem tih priloga organizovan je u nekoliko ekvipolentnih opozicija, za osnovne strane sveta: *severno / južno, istočno / zapadno*, a za od njih izvedene: *severoistočno / severozapadno, jugoistočno / jugozapadno* (ili *severoistočno / jugozapadno* itd.).

Ostali prilozi sa obeležjem "u nivou" neutralni su prema spoljašnjoj određenosti orijentira, što znači da orijentir u prostornim odnosima koje oni označavaju može biti određen ili nekom stranom lokalizatora, ili nečim izvan njega, što zavisi od konkretne situacije. Na primer, objekat lokalizacije u situaciji označenoj rečenicom *Toa e avtobusom. Tve se levo*, može da se nalazi sa bočne, ali i sa prednje ili zadnje strane lokalizatora ("autobus") u zavisnosti od toga koju stranu govorno lice uzima kao najrelevantniju u datoj situaciji za denotaciju odnosa "levo". Kada se, na primer, vrši lokalizacija na nekoj fotografiji relevantna je leva i desna strana posmatrača, a ne strane lokalizatora na fotografiji, dok u nekim drugim situacijama to može biti i drukčije.

Prostorni prilozi sa semantičkim obeležjem "u nivou", s jedne strane, mogu imati, kao obavezno, obeležje "lateralnost" orijentira u odnosu na lokalizator, tj. značenje bočne strane. Lateralnost može biti *opšta* (*встрана, настрана, отстрана*) ili *posebna*, određena levom ili desnom stranom lokalizatora ili onoga ko vrši lokalizaciju (govorno lice, posmatrač). To su prilozi

лево, налево, одлево, i десно, надесно, оддесно). Prilozi sa ne-lateralnim značenjem ili imaju ili nemaju značenje "frontalnosti", budući da označavaju orijentire koji su određeni prednjom ili zadnjom stranom lokalizatorima. Prvi se odnose na frontalnost u užem smislu (*спротива, наспротива, отспротива*), ili u širem smislu (*напред, однапред, најнапред*). Oriјentir suprotne strane označavaju prilozi *назад, одназад, одзади, најназад, најодзади, поназад*.

Podsystem priloga koji označavaju orijentir izvan nivoa lokalizatora (2.1.2) nešto je jednostavniji. On se svodi na suprotstavljenost priloga koji označavaju orijentir određen gornjom stranom lokalizatora onim priložima za koje je relevantna njegova donja strana, tj. priloga *нагоре, згора, одгоре, одозгора, озгора, најозгора* priložima *долу, додолу, надолу, здола, одоздола, оздола, удолу, надоле* (dijal.).

Posebnu grupu čine prilozi koji su postavljeni neutralno u odnosu na kriterijum nivoa orijentira (2.2). Za veći deo takvih priloga karakterističan je spoj prostorne lokalizacije sa kvantifikacijom prostora (2.2.1) koja može biti *kumulativnog* ili *linearnog* tipa. Prva je sadržana u semantici priloga *okolu, naokolu*, budući da oni označavaju orijentir koji je određen više nego jednom stranom lokalizatora, tj. različitim ili čak svim njegovim stranama, upog.: *Сега согурно наоколу израснала џума* (Ž. Čingo). Linearna kvantifikacija prostora u tom priloškom podsystemu ima dva tipa: *graduelni* i *negraduelni*. Prvim su obuhvaćeni prilozi sa *proksimalnim* značenjem (*близу, блиску, одблизу, одблиску, поблизу*), drugim prilozi sa *distalnim* značenjem (*далеку, оддалеку, далекум /arh./, издалеку*). Pored toga, proksimalnost može biti izražena i prilogom *отстрана*, a distalnost prilogom *поскраја*, npr.: <...> *правејќи се дека* <...> *луфето отстрана, а не нешто длабоково него го тераат да игра* (B. Pendovski); *Ние сме поскраја*.

Negraduelna linearnost izražava se prilogom *paralelno*, pri čemu je relevantno da se objekat lokalizacije i lokalizator celom dužinom (ili dužinom svojih putanja, ako se kreću) nalaze na istom odstojanju. Tu je pored značenja prostorne lokalizacije manje ili više prisutno načinsko značenje. Slično značenje može biti izraženo i prilogom *наспоредно*, ali je u osnovi prema semantičkoj strukturi on ipak najbliži prilogima graduelnog značenja proksimalnog tipa, pošto ne obeležava orijentire koji su udaljeni od lokalizatora.

Najzad (2.2.2), prema svim pomenutim kriterijumima nemarkiran je prilog *надвор*, kao i njegov ablativni opozit *однадвор*, koji ima samo opšte značenje ekstralokalizacije.

6. Izvan ovog globalnog opisa priloga sa značenjem mesta i pravca ostali su neki prilozi koji ipak u manjoj ili većoj meri učestvuju u obeležavanju prostornih odnosa, ali koji su iz različitih razloga na periferiji ovog semantičkog sistema.

Tako, na primer, značenja proksimalnosti ili distalnosti pojavljuju se, u kombinaciji sa semantičkim obeležjima karakterističnim za priloge *горе* / *долу*, u semantičkim strukturama priloga *високо*, *нависоко*, *ниско*, *наниско*, *плитко*, *длабоко*..., ali su ti prilozi običniji u načinskom nego u prostornom značenju.

Izostavljeni su iz razmatranja i neki vrlo specifični slučajevi, čija bi analiza proširila opis i udaljila nas od glavnog cilja, npr. to važi za priloge koji su makedonski ekvivalenti srpskog *узводно* / *низводно*, mak. *по реката нагоре* / *по реката надолу*, gde se radi o leksički čvrsto vezanim značenjima koja su posebno interesantna sa aspekta leksičke spojivosti.

Zasluguje da bar u ovom kontekstu bude pomenuta i činjenica da se izvestan broj makedonskih priloga mesta i pravca upotrebljava i u spojevima sa manjim ili većim stepenom ustaljenosti korealizacija oba člana, npr.: *околу-наоколу*, *лево-десно*, *открај-накрај*, *нагоре-надолу* i sl.

To je, razume se, pored stilističkih aspekata, sinonimije, polisemije, semantičke veze sa upravnom rečju itd., samo deo problema proučavanja semantike prostornih priloga koji ovde nisu mogli biti razmotreni. Ali ono što je moglo biti izloženo, ilustruje da su i prilozi mesta i pravca u makedonskom jeziku organizovani na principima na kojima stoje i mnogi drugi semantički sistemi, pre svega oni u koje su udružene jedinice sa primarno prostornim značenjima: suprotstavljenost intralokalizacije ekstralokalizaciji, udaljavanja približavanju, dinamike i statike, lokalizacije određenim opozitivno postavljenim stranama lokalizatora i dr.

Prostor i jezička antropocentričnost u glagolima kretanja

Semantička kategorija prostora, prema teoriji semantičkih lokalizacija, od posebnog je značaja za modeliranje prostorno uobličene kategorije sa neprostornim značenjem, npr. vremena, pripadanja i drugih kategorija, jer predstavlja najrazvijeniji jezički izraz principa jezičke natkategorijalne lokalizacije. Činjenica da su u mnogim jezicima predložko-padežni, prefiksni, pridevski, priloški i drugi sistemi za izražavanje mesta i pravca razvijeniji od onih za izražavanje vremena, uzroka, cilja, pripadanja, stepenovanja itd., kao i činjenica da prema podacima frekvencijskih rečnika u mnogim jezicima reči sa primarno prostornim značenjem čine znatan deo najfrekventnijih reči, govori bi tome u prilog. Ali, s druge strane, odsustvo morfološke gramatikalizacije prostornih značenja u mnogim jezicima kao da tome protivreči. Objašnjenje bi se najpre moglo videti u gramatikalizovanosti značenja lica koja učestvuju u komunikaciji, a govorno lice i njegov sagovornik su konkretno-prostorni objekti (prvo lice – obavezno, drugo lice – gotovo uvek, osim u figurativnoj upotrebi, a treće lice – vrlo često), v. i na str. 62.

Za razliku od južnoslovenskih jezika u kojima je praslovenski sistem glagola kretanja gotovo sasvim razrušen i degramatikalizovan, u nekim drugim slovenskim jezicima on se relativno dobro očuvao. U dosadašnjim proučavanjima slovenskih glagola kretanja pažnja je po pravilu bila usmeravana na funkcionalno-semantički odnos između glagolskih parova kakvi su, na pri-

mer, u poljskom *iść* i *chodzić* i njihovi ekvivalenti u drugim slovenskim jezicima, ređe na opis semantičkog sistema svih glagola kretanja, kakav je za makedonski jezik dala K. Solecka (1983). Međutim, i podsistem glagola kretanja koji su slovenski jezici nasledili od praslovenskog, zaslužuje da, pored čestih razmatranja njegove aspektološke strane, bude razmotren i sa strane načina strukturiranja semantičkog polja koje ti glagoli konstituišu. Takav pristup može da pokaže u kolikoj je meri u centru datog semantičkog polja čovek, sa njegovim prioritetima u načinima dinamičkog ovladavanja prostorom, tj. u načinima kretanja. Istovremeno to može da bude ilustracija antropocentrične organizacije jednog prostornog podsistema.

Pošto je ruski jezik jedan od slovenskih jezika sa relativno bolje očuvanim starim sistemom glagola kretanja, dalje će se razmotriti leksičko-semantički podsistem glagola kretanja u tom jeziku.

Terminološki izraz *glagoli kretanja* primenjen na rusku jezičku situaciju odnosi se samo na glagolske parove nesvršenog tipa npr. *be`atx - begatx*, *letetx - letatx* i sl. (dakle ne i na glagole koji takođe znače kretanje, ali nemaju semantičke parove kao prethodno pomenuti, npr. *gul]tx*, *padatx*, *porhatx*, *skolxzitx*, *tonutx* itd.). Postoje i drugi, precizniji, ali složeniji nazivi takvih glagola. Zato ovde ostajemo kod najčešćeg naziva u stručnoj literaturi – *glagoli kretanja*, imajući u vidu specifičnu leksičko-gramatičku kategoriju binarne prirode. U parovima glagola kretanja, uz zajedničku semantiku opšteg načina savladavanja prostora, jedan član para ima pre svega referencijalno značenje odnoseći se na konkretan slučaj datog kretanja u određenom vremenu i pravcu, npr. *On [e]l bwstro*, dok je drugi član para specijalizovan pre svega za nereferencijalnu upotrebu. npr. *On hodil bwstro* – srp.

Imao je običaj da brzo hoda (v. o referencijalnosti i na str. 117-120).

Binarna regularnost odnosa u datom semantičkom podsistemu (prema svakom glagolu tipa *idti* postoji glagol tipa *hoditx*) davala bi osnov da se takva semantička opozicija vidi kao gramatička opozicija unutar jedne gramatičke kategorije, ali izrazita malobrojnost parova upućuje na zaključak da je tu u pitanju leksičko-semantička grupa sa svojstvima leksičko-gramatičke kategorije. Čak i u tako uskom krugu glagola regularnost njihovih odnosa narušavaju neki izuzeci, npr. formalni (različite osnove glagola *idti* i *hoditx*, dubleti *lazitx* // *lazatx*, ili semantički. Tako, na primer, nemaju svi glagoli tipa *hoditx* generičko značenje (npr. *^elovek hodit*, *Rwbw plavayt*, *Pticw letayt*), ponekad se glagoli tipa *idti* sreću u kontekstima sa značenjem ponavljanja kretanja (dakle, u kontekstima svojstvenim tipu *hoditx*), upor. (srp. *Ikod nas se sutradan izlazi na groblje*) i sl. *I u nas na drugoj denx idut na kladbi* e Pored ostalog i zbog takvih slučajeva literatura o ruskim glagolima kretanja vrlo je obimna, a čak se i o inventaru te nesumnjivo malobrojne grupe daju različite ocene u zavisnosti od strogosti ili elastičnosti kriterijuma koji se primenjuju.

U oba slučaja postoje i odstupanja od primarne funkcije, kao i neka specifična značenja, postoji različit odnos glagola jedne i druge serije prema mogućnostima prefiksalne derivacije i promene vidskog značenja, i još neke osobine koje će sada biti ostavljene po strani kao u manje bitne za predmet ovog razmatranja. Pogledajmo kakve načine kretanja označavaju ti ruski glagoli.

Svi glagoli datog semantičkog polja mogu da označavaju, a većina najčešće i označava, kretanje čoveka. Neki među njima, ali ne svi, mogu da budu upotrebljeni i kao predikati u rečenicama čiji se subjekt odnosi na neko drugo živo biće, a ne na čoveka (npr. *Pticw letayt*, a *rwbw plavayt*). Ako je subje-

kat u takvim rečenicama izražen imenicama inanimatnog značenja (npr. *Tramvaj idet*, *~asw idut*, *Do`dx idet*, *Vojna idet* i sl.), dolazi do promena u glagolskoj semantici koje su, budući jedan od pojavnih oblika metaforizacije prostornih relacija interesantan i teorijski aktuelan problem, ali manje ili više izvan osnovne semantike glagola kretanja koja se ovde razmatra (v. Šeremet 1975).

Glagoli kretanja se u semantičkom pogledu dele na dve po obimu nejednake grupe. U većoj grupi su (A) oni glagoli koji znače kretanje u sredini koja je *osnovna sredina čovekovog kretanja*, a u znatno malobrojnijoj grupi su (B) glagoli koji znače kretanje vodom ili vazduhom, dakle u prostoru koji nije osnovna sredina čovekovog kretanja (*plwtx* / *plavatx* i *letetx* / *letatx*, v. primer gore).

Glagoli grupe (A) obuhvataju kako lekseme koje znače (1) kretanje samog subjekta tako i lekseme koje znače (2) kretanje subjekta i objekta, upor. npr. *be`atx* / *begatx* prema *vesti* / *voditx*, npr. *Malx~ik be`it v park* prema *Matx vedet malx~ika v park*. Drukčije rečeno glagoli tipa (1) su jednovalentni, neprelazni, za razliku od glagola tipa (2).

U okviru date sintaksičko-semantičke diferencijacije glagoli kretanja prvog tipa mogu značiti ili (1.1) kretanje pomoću prevoznog sredstva (*ehatx* / *ezditx*), ili (1.2) samostalno kretanje (npr. *idti* / *hoditx*), sa mogućnošću specifikovanja u ovom drugom slučaju vrste kretanja prema izraženosti kontakta između objekta lokalizacije koji se kreće i površine po kojoj se on kreće. Tamo gde je takav kontakt izražen (1.2.1) upotrebljavaju se glagoli *leztx* / *lazitx* (*lázatx*) i *polzti* / *polzatx*. U suprotnom (1.2.2) relevantan je kriterijum brzine kretanja. Za jedne glagole obavezno je značenje (1.2.2.1) brzog kretanja, čak sa razlikovanjem naglašeno brzog kretanja (*nestisx* / *nositxs*) od običnog brzog kretanja (*be`atx*

/ *begatx*); s druge strane (1.2.2.2) neutralnost prema kriterijumu brzine kretanja svojstvena je glagolskom paru *idti* / *hoditx*, upor. *Oni [li bwstro*, *Oni [li medlenno*, *Oni hodili bwstro*, *Oni hodili medlenno* i sl.

Glagoli grupe (B), čija je leksičko-sintaksička odlika prelaznost, referišu o koordinisanom kretanju dva objekta od kojih je jedan u sintaksičkoj strukturi rečenice subjekat, a drugi je sintaksički objekat, npr. *Malx~ik neset knigi*, *Mi[a vezet knigi* i sl. Imenica u poziciji subjekta i u ovoj grupi glagola vrlo često referiše o agensu koji je čovek, ali to je za jedne glagole grupe (B) više karakteristično (npr. *vesti* / *voditx*, *nesti* / *nositx*, *vezti* / *vozitx*), a za druge je manje karakteristično (v. primere niže).

Sa stanovišta funkcije u kategorijalnoj situaciji prostorne lokalizacije i sintaksički subjekt i sintaksički objekat u rečenici sa nekim od glagola kretanja grupe (B) u predikatu ponašaju se kao objekti lokalizacije, naravno pod uslovom da je rečenica koncipirana tako da referiše o prostornoj lokalizaciji, dakle i o lokalizatoru, npr. *Mi[a neset knigi v [kolu*, *Mi[a vezet knigi v biblioteku* i sl. Ako informacija o lokalizatoru izostaje, tip prostornog značenja se bitno menja, umesto informacije o lokalizaciji rečenica daje samo informaciju o promeni mesta u prostoru, tj. objekti lokalizacije se lokalizuju "negativno": saopštava se da se oni ne nalaze (ili da se neće nalaziti) tamo gde su se nalazili, ali se ne imenuje ni početni, ni aktuelni, ni završni lokalizator, npr. *Mi[a neset*, *Mi[a vezet* i sl. Faktički, svi glagoli date leksičko-semantičke grupe znače promenu mesta objekta lokalizacije u odnosu na lokalizator, stavljajući u semantički fokus samu promenu, a ne konkretizaciju odnosa između objekta lokalizacije i lokalizatora pomoću prostornog orijentira. Tako za razliku od primera *Mi[a v*

dome, gde su imenovani i objekat lokalizacije, i lokalizator, i orijentir, i primera *Mi[la vnutri]*, gde su imenovani objekat lokalizacije i orijentir (ali ne i lokalizator), u primeru *Mi[la idet]* imenovan je samo objekat lokalizacije kao i činjenica da on menja mesto u odnosu na lokalizator, dok je preciziranje kako se ta promena mesta u odnosu na neki lokalizator ostvaruje fakultativne prirode, tj. može biti iskazano ili izostavljeno, npr. *Mi[la idet v biblioteku]*.

Poređenjem ruskih glagolima kretanja sa sličnim glagolima u drugim slovenskim jezicima dalo bi različite rezultate – od upadljive sličnosti, kakva u tom pogledu postoji među istočno-slovenskim jezicima, do očuvanja osnovnog semantičkog principa konstituisanja parova glagola kretanja (aktuelizovanost kretanja ili neutralnost prema tom kriterijumu), ali u užem krugu glagola nego u ruskom jeziku (što je manje ili više karakteristično za zapadnoslovenske jezike), do (skoro) potpunog odsustva datog semantičkog kriterijuma (u južnoslovenskim jezicima). U savremenom srpskom jeziku, na primer, postoje glagoli koji su formalno korespondentni nekim ruskim glagolima kretanja (*voditi / vodati, voziti / vozati, leteti / letati, nositi / nosati* i sl.), ali ta formala razlika ima drukčiji funkcionalni sadržaj: glagoli sa tematskim samoglasnikom -a- (*vodati* i sl.) obavezno znače kretanje sa promenama smera, a često drugi član takvog glagolskog para ima i neki pomak u značenju ili je stilski markiran. Na primer, u paru *plivati / ploviti* drugi član nema značenje obaveznih promena smera, ali ima značenje kretanja prevoznim sredstvom predviđenim za vodu, u *goniti / ganjati* drugi član je običniji u kolokvijalnoj upotrebi (iako, na primer, rečnik savremenog srpskohrvatskog književnog jezika M. Moskovljevića ne daje takvu napomenu), u paru *jahati / jezđiti* drugi član je predstavlja arhaizam koji se još može sresti samo u poeziji, u paru *bežati / begati* drugi član je izrazito supstandardna leksema itd. Faktički u parovima tipa *voditi / vodati* umesto kriterijuma aktuelizovanosti kre-

tanja, karakterističnog za ruske glagole kretanja, imamo kriterijum kretanja sa promenama smerama prema kojem su markirani glagoli tipa *vodati*, a nemarkirani glagoli tipa *voditi*, ali je krug glagola za koje to važi sasvim uzak, a krug izuzetaka relativno širok. Ono prema čemu su takvi srpski glagoli kretanja najbliži ruskim jeste da i odgovarajući srpski glagoli znače pre svega kretanje karakteristično za čoveka ili takvo koje čovek u određenim uslovima vrši (za razliku od glagola kretanja izvan sličnih parova, npr. *pljuštati*, *galopirati*, *kaskati*, *lepršati*, *vijoriti se*, *gmizati* i sl.), tj. da su i u srpskom jeziku takvi glagoli kretanja organizovani u manju leksičko-semantičku grupu sa antropocentričnim obeležjem.

Antropocentričnost glagola kretanja kao celine određena je glagolima koji taj podsistem u pogledu antropocentričnosti najizrazitije predstavljaju, a opada prema njegovoj periferiji, u čemu, razume se, svaki jezik može da ispoljava neke posebnosti. Antropocentričnost glagola kretanja u ruskom jeziku ispoljava se na nekoliko nivoa. Prvo, data leksičko-gramatička kategorija ima svoj centar i periferiju. Glagoli koji nose njen centar imaju istovremeno obeležja i antropocentričnosti i prototipičnosti (o prototipičnosti glagola *camminare* i *correre* u italijanskom /i ruskog *idti*, *be`atx*/, sa zaključkom da je u pitanju jezička univerzalija, v. Monelja 1997). Kao što je rečeno, svi glagoli te grupe mogu biti upotrebljeni za označavanje kretanja čoveka kao subjekta i/ili objekta promene mesta u prostoru, a većina se upotrebljava pretežno u tom značenju, pokazujući pri tome različite specifičnosti, npr. subjekat glagola *vezti*, *vozitx* mora biti čovek, a objekat ne mora (npr. *vezti sobaku na ma[ine]*), kao što je to uobičajeno i za glagole *ehatx*, *ezditx*, osim kada su u pitanju personifikacije ili specifične situacije (npr. *Ehali medvedi na velosipeđe*. – S. Maršak), neki glagoli podrazumevaju kretanje subjekta nogama (npr. *idti*, *be`atx*, *nesti*) itd. Pored

toga, prototipski glagol kretanja, uzet kao leksička jedinica, ima svoj semantički centar i periferiju (udaljenu od njegovih prototipskih svojstava) koji nisu podudarni u svim jezicima. Npr. za razliku od ruskog *идти* periferija srpskog *ići* bogatija je mogućnostima upotrebe sa obeležjima koja su izvan prototipske upotrebe tog glagola jer pored ostalog omogućavaju njegovu upotrebu u konstrukcijama koje znače kretanje nekim prevoznim sredstvom (npr. *Na izlet se može ići kolima, vozom, brodom... i sl.*).

Ukratko, pored toga što glagoli kretanja ubedljivo ilustruju specifičnosti izražavanja prostorne lokalizacije kada objekat lokalizacije menja mesto u prostoru, pa se u semantički fokus stavlja način ostvarivanja te promene, a ne sam objekat lokalizacije, glagoli kretanja (posebno kada su organizovani u relativno zatvoreni podsistem kao u ruskom i nekim drugim slovenskim jezicima) pokazuju kako odnosi među jezičkim jedinicama s primarnom funkcijom izražavanja prostornih značenja mogu biti organizovani tako da prioritet bude dat izrazima koji su karakteristični pre svega za čoveka, sve do leksičko-semantičkog podudaranja prototipičnosti u tom podsistemu i jezgra njegove antropocentričnosti.

**PROSTORNE METAFORE
U JEZIKU I GOVORU**

Prostorne metafore u gramatičkim kategorijama

1. *Uvodne napomene.* – Upotreba jezičkih sredstava kojima se prvenstveno izražavaju prostorna značenja u funkciji označavanja neprostornih odnosa lako se da ilustrovati i leksičkim i gramatičkim primerima. U lingvističkoj literaturi u kojoj se lokalistički ili paralokalistički zahvata u tu problematiku najčešće se pojavljuju odabrani karakteristični primeri transponovane upotrebe primarno prostornih jezičkih sredstava (za šta je dovoljno potražiti u boljem rečniku sva značenja nekog prideva ili priloga sa osnovnim značenjem mesta ili pravca), a manje je pokušaja da se sistematski ispituju mogućnosti lokalističke interpretacije neke gramatičke ili semantičke kategorije (npr. Anderson 1973, Miler 1974, Rugaleva 1977 i dr., a na materijalu srpskog jezika Piper 1989, Rasulić 1994, Klikovac 1996). U modernoj lingvistici još nema ni pokušaja da se u celini ispita koliko daleko sežu eksplanatorne mogućnosti teorije semantičkih lokalizacija (u nekoj od njenih verzija) u opisu sistema gramatičkih i semantičkih kategorija određenog jezika ili više jezika. Uostalom i poznatiji lingvistički modeli retko rezultiraju kompletnim i iscrpnim opisom nekog jezika. Da bi takav lingvistički poduhvat dao valjane rezultate morao bi biti zasnovan na prethodnoj podrobnoj razradi teorijske osnove projekta i višegodišnjem radu lingvista na njegovoj primeni. Ono što se u ovom trenutku i u ovoj knjizi može ponuditi, jeste pregled nekoliko gramatičkih kategorija srpskog jezika čiji jezički izraz omogućuje da se data kategorijalna značenja inter-

pretiraju u svetlu osnovnih pojmova teorije semantičkih lokalizacija.

2. *Temporalnost*. – Prototipski status prostorne lokalizacije manifestuje se, pored ostalog, i u tome što pojedine uže principe, relevantne za strukturiranje i funkcionisanje prostornih značenja, nalazimo *mutatis mutandis* preosmišljene u drugim vidovima kategorijalnih lokalizacija, tako da se jedni aspekti protolokalizacije fokusiraju, dok se drugi delimično ili potpuno izostavljaju.¹⁶

Najčešće je u pitanju opozicija "unutra" / "spolja", tj. *intra-lokalizacija* / *ekstralokalizacija*, ili *vertikalna* / *horizontalna* lokalizacija, *lateralna* / *nelateralna* lokalizacija (Piper 1984), kao i kvalifikacija prostornih relacija prema kriterijima direktivnosti (značenja ablativnosti, adlativnosti, perlativnosti) ili odsustva ukazivanja na direktivnost (lokativno značenje). Tako je, na primer, za semantički kategoriju temporalnosti, kao i za njeno gramatičko jezgro – za gramatičku kategoriju vremena u srpskom jeziku, važan pre svega kriterijum intralokalizacije / ekstralokalizacije (vremenski lokalizator bar jednim delom jeste ili nije lokalizovan unutar ili izvan vremena govorne situacije), dok je u okviru ekstralokalizacije relevantan odnos "ispred" / "iza", tj. u terminima temporalnosti – anteriornost / posteriornost, odnosno futuralnost ili preteritalnost. Buduće radnje koje se iskazuju gramatikom glagola shvataju se kao nešto što je u vremenskom smislu "ispred" govorne situacije, upor. *Ona će otići na usavršavanje* prema transparentnoj prostornoj uobličivosti *Njoj predstoji odlazak na usavršavanje*, dok su radnje koje pripa-

¹⁶ To može predstavljati osnovu za odgovarajuću tipologiju gramatičkih kategorija, v. П. Пипер, Граматичке категорије и говорне ситуације у српскохрватском и другим словенским језицима. – *Књижевност и језик*, 1990, 1, 20-33.

daju planu prošlosti osmišljene kao nešto što je u vremenskom smislu "iza" govorne situacije, upor. *Ona je godinama rukovodila odeljenjem* prema transparentnoj prostornoj uobličeniosti istog značenja u rečenici *Iza nje su godine rukovođenja odeljenjem* i sl.¹⁷

Ako je sličnost između prostorne i vremenske lokalizacije predmet mnogih lingvističkih istraživanja, koja često nisu usmerena na proveravanje lokalističkih hipoteza, druge gramatičke i semantičke kategorije se, izvan teorije semantičkih lokalizacija, ređe dovode u vezu sa prostorom, ili se odgovarajuća zapažanja odnose na pojedinačne i izolovano uzete oblike iskazivanja određenih kategorijalnih značenja. Pošto je veza između prostornih i vremenskih značenja najvidljivija, i u literaturi najbolje obrađena (v. npr. Benet 1975), o specifičnostima temporalnih lokalizacija govorim i u posebnom (sledećem) poglavlju "Kategorija vremena u predloškim adverbijalima" Ovde se dalje zadržavam i na nekoliko kategorija koje na materijalu srpskog jezika nisu imale lokalističke interpretacije.

3. *Aspektualnost*. – Kriterijum intralokalizovanosti / ekstralokalizovanosti, koji je u osnovi pojedinih prostornosno uobličeni semantičkih kategorija, nalazimo i u lokalističkoj teoriji glagolskog vida (doduše sa drukčijim terminološkim rešenjima, v. Anderson 1973) kao dominantan način osmišljavanja vidskih opozicija. U srpskom jeziku mogućnost takve interpretacije glagolskog vida, a šire i cele semantičke kategorije aspektualnosti,

¹⁷ Za razliku od temporalne metaforizacije horizontalnog prostornog odnosa (prema liniji "ispred / iza") u glagolskoj gramatici savremenog srpskog jezika kriterijum temporalne lokalizacije po apstraktnoj vertikali ili lateralnoj horizontali ne postoji (ali se u istoriji slovenskih jezika mogu naći interesantni primeri i za drukčije načine osmišljavanja vremena, v. Murjanov 1978).

pokazuje, pre svega, razvijena sinonimija, odnosno mogućnost parafraziranja ili približnog parafraziranja sadržaja mnogih imperfektivnih glagola pomoću lokativnih konstrukcija u funkciji dekomponovanih (perifrastičnih) predikata,¹⁸ npr.: *brinuti se – biti u brizi, strahovati – biti u strahu, ratovati – biti u ratu, dvoumiti se – biti u dilemi, studirati – biti na studijama, stažirati – biti na stažu, razmatrati se – biti na razmatranju / biti u razmatranju* i sl. Upor. *Oni sada ratuju sa susedima* prema *Oni su sada u ratu sa susedima*, *Dugo se dvoumila šta da izabere* prema *Dugo je bila u dilemi šta da izabere*, *Potpisao je ugovor verujući da će mu to doneti uspeh* prema *Potpisao je ugovor u uverenju da će mu to doneti uspeh*, *Ima sina koji studira u Beogradu* prema *Ima sina na studijama u Beogradu*, *Pregovara se o primirju* prema *U toku su pregovori o primirju* i tome sl. Uslovi pod kojima se takvi odnosi u srpskom jeziku ostvaruju i njihovi konkretni oblici tek treba da budu predmet specijalnih istraživanja.

Prostornosna osmišljavanja perfektivnosti zasnivaju se obično na ekstralokalizaciji (upor. *obesnažiti* prema *staviti van snage*, *obespraviti* prema *staviti van zakona*, *pokrenuti* prema *staviti u pokret*, *uznemiriti* prema *uneti nemir*, *zastrašiti* prema *uliti strah*, *rizikovati* prema *ući u rizik*, *zaratiti* prema *ući u rat*, *uortačiti se* prema *ući u ortakluk*, *promeniti se* prema *preći iz jednog stanja u drugo*, *otopiti se* prema *preći iz čvrstog u tečno stanje*, *iznajmiti* prema *dati u najam*, ali enantiosemično i – *uzeti u najam* i sl. Iako slične mogućnosti sinonimija i parafraza, ili približnih parafraza, variraju od jezika do jezika, a i u jednom

¹⁸ O dekomponovanim predikatima sa opštelingvističkog stanovišta i na materijalu srpskog jezika v. Radovanović 1990: 53-77; Ivić 1995: 180-188; Tanasić 1982.

jeziku podležu različitim leksičko gramatičkim ograničenjima,¹⁹ njihovo postojanje pokazuje da se i semantika glagolskog vida ne retko prostornosno koncipira, tj. da se interpretira sredstvima tog istog jezika (jezička metalokalizacija), što se na lingvističkoj ravni ponekad uzima kao oslonac za prostornosne interpretacije date gramatičke kategorije u celini.

4. *Komparativnost*. – Uzmimo kao primer i semantičku kategoriju graduelnosti, čije gramatičko jezgro čini kategorija prijevskih stepena poređenja. Konceptija natkategorijalne lokalizacije pruža mogućnost modeliranja takve kategorijalne situacije poređenja koja će biti u osnovi korespondentna sa strukturama kategorijalnih situacija nekih drugih gramatičkih i semantičkih kategorija, i mogućnost da se u svim sličnim pojedinačnim činjenicama dâ na širem semantičkom planu jedinstveno objašnjenje u okvirima teorije semantičkih lokalizacija (što je sa drukčijim pojmovno-terminološkim rešenjima pokazao P. Novak 1974). Ako se zadržimo na nivou elementarnih pojmova situacije natkategorijalne lokalizacije projektovanih na kategorijalnu situaciju poređenja, morali bi se izdvojiti: kao objekat lokalizacije u takvoj situaciji – stepen izraženosti izvesne osobine u objektu *x*, kao lokalizator – izraženost iste osobine u objektu *y* (i *x* i *y* mogu se shvatiti bilo singularno bilo pluralno), a kao orijentir – onaj deo "prostora" komparacije u koje ga stepen izraže-

¹⁹ Brojni primeri glagolskih predikata koji mogu biti transponovani u prostornosno osmišljene perifrastične (dekomponovane) predikate ne mogu, razume se, zakloniti činjenicu da je još više slučajeva kada takve transformacije nisu moguće, ili su moguće pod posebnim uslovima, na šta skreće pažnju M. Ivić (upor. *planira se izgradnja novih višespratnica* prema *u planu je izgradnja novih višespratnica*, ali *pažljivo se planira izgradnja novih višespratnica* prema **pažljivo je u planu izgradnja novih višespratnica* i sl., Ivić 1995; 180-188)

nosti iste osobine locira, npr. "izvan" ekvivalentnosti, ako se iskazuje postojanje razlike, sa mogućim specifičnijim i preciznijim osmišljavanjima komparativnosti u prvom slučaju, npr. *Voda je toplija od leda*, gde se temperatura jednog objekta locira "iznad" (orijentir) temperature drugog objekta (upor. i *Temperatura vode je viša od temperature leda* ili *Temperatura vode je iznad temperature leda* i sl.).²⁰

Za razliku od kategorija temporalnosti i aspektualnosti, gde je pored intralokalizacije i ekstralokalizacije najrelevantnija lokalizacija po horizontali ("ispred" / "iza", "od" / "do" i sl.), za kategoriju graduelnosti, kao što je rečeno, relevantnija je lokalizacija po apstraktnoj vertikali izraženosti osobine: komparativna ekstralokalizacija u srpskom jeziku često se ostvaruje kao smeštanje objekta lokalizacije (izraženost osobine svojstvene objektu x) "iznad" lokalizatora (slabija izraženost iste osobine u objektu y), upor.: *Janko je bio uspešniji od Marka* prema transparentno prostorno uobličenom *Janko je bio po uspehu iznad Marka*, ili *Janko je uspehom nadmašio Marka*; *Janko je inteligentniji od Marka* prema *Janko je po inteligenciji iznad Marka* ili *Janko inteligencijom prevazilazi Marka* i sl. Mogućnosti takvih uobličavanja komparativnih konstrukcija manje su u slučajevima kada nije u pitanju osobina čiji se stepen izraženosti u

²⁰ Interpretacija kategorijalne situacije komparativnosti ovde je data u elemenarnom obliku. Prezicnija (i opširnija) interpretacija morala bi obuhvatiti nosioce izvesne osobine u odnosu na samu osobinu (kao lokalizator) prema kojoj se porede i "nulti" stepen razlike (kao lokalizator višeg reda) prema kojem se određuje stepenom izraženosti iste osobine u objektima koji se porede (upor. sličan slučaj u sistemu zameničko-priloških kvantifikatora razmotren u Piper 1983). Drugim rečima, kategorijalna situacija komparativa obuhvata više hijerarhijski organizovanih lokalizatora, objekata lokalizacije i orijentira, slično kategorijalnoj situaciji vremenske lokalizacije (v. poglavlje "Jezik u prostoru i prostor u jeziku", t. 4).

vanjezičkoj stvarnosti obično rangira i nekim konkretno-prostornim prikazivanjem, npr. tablicom, skalom i sl. (upor.: ?*Janko je po snazi iznad Marka*, ?*Janko je po urednosti iznad Marka* i sl.), ili ako nije u pitanju osobina koja ima status pozitivnog svojstva (upor. **Janko je po gluposti iznad Marka*, **Janko je po lenjosti iznad Marka* i sl.). Graduelna vertikala obično ne isključuje mogućnost osmišljavanja istog sadržaja i prema graduelnoj horizontali, npr. *Janko je po uspehu ispred Marka* prema *Marko po uspehu (inteligenciji...)* zaostaje za *Jankom* i sl.

Raznovrsna prostorna ikoničnost veoma je karakteristična i za konstruktivne sa superlativnim značenjem, upor. *Petar je bio najbogatiji u selu* prema *Petar je bio bogatiji od svih u selu*, *Petar je bio najbogatiji među seljanima*, *Petar je po bogatstvu bio ispred svih u selu*, *Petar se bogatstvom izdvajao od drugih preduzimača*. *Petar je bogatstvom nadmašivao sve preduzimače* i sl.

Drugim rečima, stepenovanje kao nenumeričko kvantifikovanje (npr. *malo učesnika / mnogo učesnika*, *kraći referat / duži referat* i sl.), zasnovano je na poređenju, i na primeni mehanizma približne i vrlo ograničene skalarnosti. Za razliku od kvantifikovanja brojem, koje se postiže poređenjem veličine celoga skupa sa jedinicom toga skupa kao parametrom, iz čega je izvedena skalarnost visoke preciznosti, – graduelna kvantifikacija, još vidljivije zasnovana na poređenju, nema jedinstveni parametar, i obično je manje ili više približna. Prilikom stepenovanja izražajnost svojstva ili veličina skupa (kao objekat stepenovanja) poređi se (eksplicitno ili implicitno) s nekim drugim objektom, koji ima funkciju polazne vrednosti na skali od samo nekoliko segmenata, a to su obično nulti ili ekvativni stepen, i stepeni manjeg, većeg i potpunog, odn. maksimalnog otklona od polazne vrednosti, npr. *umoran*, *malo umoran*, *jako umoran*, *sasvim umoran / nimalo umoran*; *lepa kao sestra*, *lepša od sestre*, *naj-*

lepša u porodici; isti, sličan, dosta drukčiji, suprotan; ruka, ručica, ručerda itd.

Primeri pokazuju da se ni na takvoj sasvim jednostavnoj skali ne ostvaruju dosledno sve vrednosti koje bi se mogle očekivati, npr. gramatičko poređenje regularno obuhvata i maksimalni stepen (u obliku superlativa), dok se u leksičkom stepenovanju ta mogućnost ne ostvaruje regularno, što, naravno, nije jedini slučaj delimično nepodudarnih skalarnih vrednosti u različitim podsistemima za stepenovanje.

U meri u kojoj je mehanizam stepenovanja u gramatici i u rečniku u osnovi podudaran ili bar uzajamno sličan, utoliko bi bilo poželjno da on u lingvističkom opisu bude formulisan istim ili sličnim metajezikom.

Činjenica da je ideja stepenovanja zasnovana na metafori skale na kojoj se lokalizuje intenzitet nekog kvaliteta ili veličina nekog skupa, u opisu i objašnjenju različitih pojava slučajeve gradiranja u slovenskim jezicima daje široke mogućnosti za primenu metajezika teorije semantičkih lokalizacija (ili neke slične lingvističke teorije) u objašnjavanju i opisivanju stepenovanja.

Ako se prihvati da je adekvatniji onaj metajezik koji se može primeniti na više semantičkih kategorija nego metajezik koji važi samo za jednu kategoriju, i kada se imaju u vidu lingvistička iskustva sa teorijama izvedenim iz teze o posebnoj ulozi prostornih metafora u organizovanju i funkcionisanju gramatičkih sistema, onda se čini racionalnim da se sa takvih pozicija ispita i semantika stepenovanja.

Kada se viđenje jezičkog stepenovanja kao izražavanja intenziteta ili veličine nekog objekta putem utvrđivanja njegovog odnosa prema drugom objektu u jednodimenzionalnom skalarno zamišljenom prostoru stepenovanja formuliše u skladu sa koncepcijom semantičkih lokalizacija, onda se može reći da se objekat graduelne lokalizacije (tj. ono što se poredi) određuje pomoću graduelnog lokalizatora (tj. onoga prema čemu se pore-

di) slično kao što se objekat prostorne, vremenske, posesivne ili neke druge lokalizacije određuje pomoću prostornog, vremenskog, posesivnog ili nekog drugog lokalizatora.

Tako, na primer, u značenju iskaza *Ona je viša od sestre* intenzitet s kojim je svojstvo visine ispoljeno u jednom objektu (ona) na zamišljenoj skali visine lokalizuje se iznad intenziteta s kojim je isto svojstvo ispoljeno u drugom objektu (sestra), što može biti dodatno leksički specifikovano, npr. *Ona je malo / znatno / mnogo viša od sestre*, ili konverzivno *Sestra je malo / znatno / mnogo niža od nje* i sl.

Ekvativnost se u takvom pristupu stepenovanju vidi kao graduelna lokalizacija unutar lokalizatora, a drugi vidovi stepenovanja kao različite vrste graduelne ekstralokalizacije.

Rastojanje između graduelnog lokalizatora i dela graduelnog prostora koji konkretizuje odnos objekta lokalizacije sa lokalizatorom mogu biti manje ili veće, što u terminima semantičke lokalizacije znači proksimalnu ili distalnu graduelnost (npr. *malo / mnogo, retko / često, slabo / jako* itd.), a u gramatikalizovanom stepenovanju razlika između komparativa i superlativa (kao oblika za maksimalnu distalnost).

Elementarni situativni okvir (= kategorijalna situacija) graduelne lokalizacije obuhvata, dakle, pored graduelnog prostora (obično shvaćenog jednodimenzionalno), (1) objekat graduelne lokalizacije, (2) lokalizator, kao i (3) konkretizator odnosa među njima kao uži apstraktni prostor (orijentir u graduelnoj lokalizaciji) kojim se odnos između objekta lokalizacije i lokalizatora u stepenovanju bliže određuje, npr. kao lokalizacija iznad, ispod ili u nivou lokalizatora u stepenovanju, npr. *Ona je uspešnija od sestre, Ona je manje uspešna od sestre, Ona je po uspehu jednaka sestri* i slično, gde je sasvim očigledno "sestrin uspeh" lokalizator, a domen više, niže ili jednake izraženosti iste osobine je konkretizator (tj. orijentir) odnosa između objekta lokalizacije i lokalizatora u stepenovanju, i ta apstraktna ver-

tikala često se naglašava upotrebom predloga sa primarno prostornim značenjem.

Postepeni rast lingvističkih interesovanja za graduelnost odnosa među jezičkim jedinicama, počev od graduelnosti evolutivnih procesa u jezicima, preko graduelnosti jezičkih nivoa i sve do graduelnosti derivacionih ili transformaciono-generativnih odnosa, podstaknut semantičkim istraživanjima (npr. teorija polja, teorija prototipova), indukovalo je pojačano interesovanje za graduelnost onoga o čemu se referiše jezikom, čak i kada to nema tipične i regularne forme izražavanja, tj. za graduelnost kao semantičku kategoriju na preseku kategorija kvantifikacije i kvalifikacije. Pažnja se od jače gramatikalizovanih oblika graduelnosti širila ka njenim izrazitije leksikalizovanim oblicima, a zatim ka sličnostima i razlikama između ta dva vida jezičke graduelnosti.

Periferija semantičke kategorije graduelnosti obuhvata raznovrsne slučajeve manje ili više skrivene graduelnosti kao graduelnosti koja je slabije gramatikalizovana ili koja je zaklonjena nekim drugim značenjem kao primarnim, npr. graduelnost u okvirima semantičke kategorije prostora, vremena, posesivnosti itd., *isti – sličan – drukčiji – suprotan; jeste – može – treba – mora; negde – ponegde – mnogogde – svugde; nekad – retko – često, uvek; unutra – blizu – daleko – sasvim daleko* i tome sl. To su lekseme i izrazi sa značenjem stepenovanja u okvirima nekog kategorijalnog značenja.

Iz rečenog bi se moglo zaključiti sledeće. Model opisivanja i objašnjavanja gramatičkog i leksičkog stepenovanja, pa čak i numeričke kvantifikacije kao posebne vrste stepenovanja, morao bi biti isti, pre svega isti u osnovi, ali i u mnogim pojednostima. Znatnu konceptualnu koherentnost lingvističkog modela stepenovanja može da obezbedi semantička teorija zasnovana na ideji metaforizacije prostornih odnosa. I više od toga, takvi teorijski okviri pružaju mogućnost da se ekspliciraju dublji se-

mantički principi koji povezuju graduelnost sa drugim semantičkim kategorijama (spacijalnosti, temporalnosti, posesivnosti, modalnosti itd.).

5. *Posesivnost i kvalifikacija*. – Semantičkoj kategoriji prostora su prema oblicima izražavanja bliska i kategorijalna značenja pripadanja i osobine. Iako su posesivna i kvalifikaciona značenja u manje eksplicitnoj vezi sa prostornim od npr. vremenskih ili graduelnih značenja, primeri takvu vezu potvrđuju, upor. *Igrač ima loptu* prema *Igrač je u posedu lopte*, *Pijan čovek se slabije kontroliše* prema *U pijanom stanju čovek se slabije kontroliše* i sl. Doduše, granica između tih kategorijalnih značenja nije uvek dovoljno jasna. Šta čini sadržaj semantičke kategorije posesivnosti? – ili – Koja značenja smatrati posesivnim za razliku od, recimo, kvalifikacionih ili "deo – celina" i sl.? – pitanja su kojima je u lingvističkoj literaturi posvećeno mnogo stranica. Nesumnjivo je da su značenja izraza tipa *njena ruka*, *njen sin*, *njen brat*, *njena ideja*, *njena operacija*, *njena radost*... slična, ali i intuicija sugerise, a različiti lingvistički testovi pokazuju, da značenja takvih izraza nisu ista, npr. prema rečenici *Njen stan je u Cerskoj ulici* stoji rečenica *Ona ima stan u Cerskoj ulici*, dok prema rečenici *Njena radost se ogledala u svemu* nema analogno transformisane gramatički prihvatljive rečenice. Kao što se ne može svako značenje adverbijala sa predlogom *na* smatrati prostornim zato što je to najčešće značenje takvih adverbijala, tako ni tipični pokazatelji posesivnog značenja (npr. *imati*, *njen* i sl.) nisu obavezno pokazatelji posesivnog značenja. On što najizrazitije razlikuje tipično posesivno značenje od tipično kvalifikativnog jeste konkretnost posesora (kao potencijalnog agensa, v. Piper 1983) i konkretnost objekta u posesivnom odnosu, npr. *Milanova kapa* (ovde sada ne može da se ulazi u uže distinkcije, npr. u uslove razgraničavanja pravih posesivnih značenja od recimo, relacionih, kao *Milanov brat*, ili "deo – celi-

na", kao *krovovi kuća* i sl.); i apstraktnost bar jednog objekta u odnosu kvalifikacije, npr. *Milenina radost, dobra strana te ideje* i i sl. (O različitim koncepcijama posesivnosti u svetlu modernih lingvističkih teorija v. Stojanović 1995).

Kao ni druga kategorijalna značenja posesivnost i kvalifikacija takođe nemaju u svim jezicima isti stepen prostornosne prozirnosti, tj. u jednim jezicima one se više oslanjaju na sredstva kojima se primarno izražavaju prostorna značenja, u drugim manje. U krugu slovenskih jezika najizrazitiju formalnu vezu između kategorija prostora, pripadanja i osobine pokazuje ruski jezik. Time se, kao uostalom i razvijenošću lingvističke rusistike u svetu, može objasniti što se lokalističke interpretacije posesivnosti, kvalifikacije pa i egzistencijalnosti relativno češće daju na ruskom jezičkom materijalu, posebno u teorijskim okvirima transformaciono-generativne gramatike, npr. Miler 1974: 244-261; Šaumjan 1977: 47-67; Rugaleva 1977 i dr. (v. za srpski jezik Mihailović 1977). U ruskom jeziku model prostornih predložkih adverbijala *u + Ngen* (npr. *stol u okna, obq]vlenie u vhoda* i sl.) predstavlja i osnovni oblik iskazivanja pripadanja (npr. *slovarx u Petra, u Ma[i novoe platxe* i sl. – v. detaljnije o tome u: Marojević 1983: 176-179). Kao što je ruski model *u + Ngen* najčešći ekvivalent srpskog glagola *imati* (upor. *Petar ima knjigu, Maša ima novu haljinu* i sl.), odnosno semantičkog sadržaja znatno ređeg u ruskom jeziku glagola *imetx* (što podržava lokalističku interpretaciju i onih posesivnih konstrukcija koje nisu uobličene na prostornosni način), tako se sličan odnos može konstatovati i kod konstrukcija sa kvalifikativnim značenjem, upor. *Matx v pe~ali, Matx pe~alxna, Matx pe~alixs]*, gde je objekat kvalifikativne lokalizacije "majka", a i u primerima tipa *materinska] pe~alx, pe~alx materi* i sl., gde je denotat "majka" lokalizator, a "tuga" objekat lokalizacije, upor. i *U materi (bwla) pe~alx*

(Rugaleva 1977: 53), srp. *Majka je bila tužna*. Poređenje ruskih posesivnih i kvalifikativnih konstrukcija sa *u + Ngen* i njihovih srpskih ekvivalenata pokazuje da formalni oslonac za lokalističke interpretacije neke semantičke kategorije, tamo gde ga nema (dovoljno) u jednom jeziku može naći u drugom jeziku, pre svega srodnom, ali i nesrodnom (v. za kategoriju glagolskog vida Anderson 1977). On može biti i u istoriji jezika, tamo gde su načini izražavanja nekog neprostornog kategorijalnog značenja u jezičkoj daljoj ili bližoj prošlosti bili formalno bliži oblicima sa prostornim značenjem (npr. *U Milke dijamantske minduše i broš.* – Gliš., RMS, VI), i ima posesivni oblik koji bi danas u nekoj sličnoj rečnici zvučao arhaično, ili bio regionalno obojen).

Kao što se u kategorijalnoj situaciji pripadanja razlikuju posesivni lokalizator i objekat lokalizacije (npr. u rečenici *Petar ima rečnik*, kao i u ruskoj *У Петра словарь*, lokalizator je "Petar", objekat lokalizacije "rečnik", a orijentir je tip odnosa među njima, ovde "pripadanje"), analogna struktura postoji i u kategorijalnoj situaciji kvalifikacije, v. navedeni primer *Matx v pe~ali*. Isti objekti u kategorijalnoj situaciji kvalifikacije mogu u nekim slučajevima zameniti uloge, a da to dobije poseban sintaksički izraz, upor. (a) *Veselxe u nego vsegda pro]v]l]losx o~enx burno* i (b) *On bwl v kakom-to nepon]tnom veselxe*, gde se u primeru (a) "veselje" pojavljuje kao kvalifikativni objekat lokalizacije, a u (b) kao lokalizator. Upor. i analogne srpske primere *Vi ste na redu* prema *Red je na vama* ili *Žive u ljubavi* prema *Ljubav u nama još uvek živi* (stih iz pop pesme). Teorijski bi bilo interesantno pitanje kako interpretirati kvalifikativni lokalizator i objekat lokalizacije u situacijama označenim rečenicama bez predloške konstrukcije (npr. *On je veseo*, *Njegovo veselje je veliko*, *Oni se vole*,

Njihova ljubav je velika i sl.), ali bi to moralo biti predmet posebnog razmatranja.

Posesivne i kvalifikativne konstrukcije, slično prostornim, mogu se razlikovati i prema tome o kojem dinamičkom aspektu lokalizacije referišu, lokativnom (npr. *imati, posedovati* i sl.), ablativnom (npr. *dati, prodati, izgubiti...*), adlativnom (npr. *dobiti, kupiti, steći...*) ili perlativnom (npr. *predati*); upor. za kvalifikativnost *biti hrabar* prema *ohrabriti se* ("steći hrabrost") i *obeshrabriti se* ("izgubiti hrabrost"), ili *biti raspoložen* prema *oraspoložiti se* i *oneraspoložiti se* i sl.

6. *Određena / neodređena referencijalnost*. – Svojstvo jezičkog znaka da može da izdvoji neki realan predmet (elementaran ili složen, konkretan ili apstraktan) od ostalog dela stvarnosti naziva se referencijalnost, pa se stoga oni delovi rečenice koji to svojstvo imaju nazivaju se referencijalnim jedinicama, a oni delovi rečenice koji to svojstvo nemaju nazivaju nereferecijalnim jedinicama. Referencijalne su, na primer, reči i izrazi *Mlečni put, Nikola Tesla, Volga, ta žena, sva deca* i sl., a nemaju svojstvo referencijalnosti *pisati, spavati, reći, bilo koja žena, ma koje dete* itd. Prema tome, referencijalnost omogućuje aktuelizovanje sadržaja rečenice, odnosno pojedinih njenih delova, i pretvaranje rečenice u iskaz, tj. njeno prevođenje iz jezika u govor. Svaka imenska grupa u srpskom jeziku uvek je upotrebljena ili referencijalno (npr. *Pitajte onog studenta*) ili nereferecijalno (npr. *Pitajte bilo kog studenta*).

Referencijalnost se zasniva na izdvajanju komunikativno važnog elementa (pojedinačnog ili grupnog) iz klase kojoj on pripada. U primeru *Pitajte onog studenta* ta klasa pojava označena je oblikom *studenta*, a izdvojenost njenog situativno određenog elementa označena je oblikom *onog*. U primeru *Pitajte nekog studenta* oblik *nekog* ne upućuje na izdvojenost iz klase *studenti* situativno određenog elementa imenovanog oblikom *studenta*,

ali u primeru *Pitala je nekog studenta koliko je sati* ista zamena u obliku *nekog*, iako je neodređena, ima referencijalnu funkciju jer se u toj rečenici *nekog studenta* odnosi na jednog realnog iako neodređenog studenta, a ne bilo kojeg od više mogućih studenata. Prvi primer ilustruje određenu referencijalnost, drugi neodređenu referencijalnost, a treći nereferecijalnost.

Mogućnošću referencijalne ili nereferecijalne upotrebe određene su specifičnosti mnogih sintaksičkih i semantičkih struktura i kategorija, a posebno kategorija određenosti / neodređenosti, kvantifikacije, modalnosti, temporalnosti i personalnosti. Kategorija određenosti / neodređenosti, kao što se iz njenog naziva može zaključiti, uočljivo je dvočlane prirode. Njen osnovni semantički sadržaj čini informacija o tome da li se ono što se rečenicom ili nekim njenim delom saopštava ocenjuje kao poznato ili se to kvalifikuje kao nepoznato, uz šta obično idu značenja stepena poznatosti, raspodele određenosti / neodređenosti među učesnicima u komunikaciji (kome je od njih nešto poznato ili nepoznato) kao i druga prateća značenja.

Kategorija određenosti / neodređenosti je izrazito deikticka (= upućivačka) kategorija jer ništa nije poznato ili nepoznato samo po sebi nego je nešto poznato ili nepoznato određenom licu, a to se saopštava posebnim jezičkim sredstvima. Znakovi za upućivanje (indeksi, prema američkom filozofu Č. S. Pirsu) i u okviru njih jezički znakovi za upućivanje (deiktici), kao što su, pre svega, zameničke reči, članovi, lični glagolski oblici, faktički su sredstva kojima se pažnja sagovornika usmerava u određenom pravcu i lokalizuje u odnosu na određeni element konteksta ili situacije u kojoj je takav znak upotrebljen (v. Piper 1988a).

Posmatrana u svetlu teorije semantičkih lokalizacija određenost ili neodređenost znači da se izvesna jezička informacija, sadržana u rečenici ili u nekom njenom delu, poredi sa mentalnim iskustvom učesnika u komunikaciji i kvalifikuje se kao nešto što je već lokalizovano u njihovom mentalnom iskustvu (=

određenost), ili se nalazi izvan njihovog mentalnog iskustva (= neodređenost). U tom smislu *određenost ili neodređenost je neka vrsta kognitivne lokalizacije informacije koja se iskazom saopštava tako da se ona smešta UNUTAR sfere poznatog ili u sferu nepoznatog, tj. IZVAN sfere poznatog*, za šta je merodavno govorno lice.

Iz toga se dosta jasno vidi da su elementi minimalnog situativnog okvira (tj. kategorijalne situacije) sintaksičke realizacije semantičke kategorije određenosti ili neodređenosti: (a) informacija sadržana u iskazu, kao objekat kognitivne lokalizacije, (b) znanja učesnika u komunikaciji, kao kognitivni lokalizator i (v) odnos koji se među njima uspostavlja: unutrašnja lokalizacija (= poznato) ili spoljašnja lokalizacija (= nepoznato).

Situacije na koje se odnose rečenice sa jezičkim izrazima određenosti ili neodređenosti po pravilu su složene i imaju niz varijabilnih momenata (prostor, vreme, način, uzrok itd.), ali ako jedna od tri navedene konstante njihovog minimalnog situativnog okvira ne postoji, kategorija određenosti / neodređenosti ne može dobiti pravilan i potpun jezički izraz.

U srpskom jeziku kategorija određenosti / neodređenosti nema izraziti gramatički centar nego se izražava različitim gramatičkim sredstvima (npr. pridevski vid, redni brojevi, vokativ i neki drugi oblici) kao i leksičko-gramatičkim sredstvima (vlastite imenice, određene vrste zamenica itd.), koja uz to pripadaju različitim vrstama reči, pa čak i različitim jezičkim nivoima. Kategorija određenosti / neodređenosti u srpskom književnom jeziku nema, dakle, izraziti centar ni u pogledu stepena i oblika gramatikalizovanosti, niti posmatrano sa stanovišta njene prisutnosti u sistemu vrsta reči ili u sistemu jezičkih nivoa.

Za razliku od većine primera kojima su u ovoj glavi ilustrovane mogućnosti da mehanizmom metaforizacije prostornih odnosa, kao najraširenijim vidom semantičkih lokalizacija, iskažu različiti neprostorni odnosi (npr. vremenski, posesivni, uzročni i

drugi), a donekle slično lokalističkim interpretacijama glagolske kategorije vremena, neodređenost u srpskom, kao i u drugim slovenskim jezicima, češće nema nego što ima oslonac u sredstvima koja mogu izražavati i prostorna značenja. U svim takvim slučajevima interpretacija neodređenosti pomoću pojmovnog aparata teorije semantičkih lokalizacija predstavlja lingvistički konstrukt, oslonjen, s jedne strane, na analogiju s mnogobrojnim primerima s drukčijim kategorijalnim značenjima, a uobličenih kao prostorne metafore, i, s druge strane, na analogiju sa slučajevima kada se u konstrukcijama za izražavanje neodređenosti ipak upotrebljavaju elementi čija su primarna značenja prostorna, npr. *neko od njih*, rus. *kto-nibudx iz nih* i sl., iako ni tada njihova primarna funkcija nije iskazivanje neodređenosti nego iskazivanje nekog elementa situacije (npr. izdvajanje iz grupe srodnih pojava) koja se u celini kvalifikuje kao neodređena.

Za razliku od neodređenosti u iskazivanju referencijalne određenosti više se koriste i sredstva koja primarno ukazuju na prostorne relacije, npr. *ovaj, taj, onaj* i sl. u srpskom, rečce *вот* i *вон* u ruskom, članovi *-oe, -om, -oh* u makedonskom jeziku itd.

*

Razmotreni primeri pokazuju da, kada se interpretiraju u svetlu teorije semantičkih lokalizacija, među njima postoji uočljiva semantička i formalna veza. Ta veza (koja pojmovno-terminološki izraz dobija u teoriji semantičkih lokalizacija) posledica je koncipiranja i osmišljavanja različitih gramatičkih i semantičkih kategorija (kao jezičke interpretacije pojedinih aspekata vanjezičkog univerzuma) na istoj konceptualnoj osnovi, određenoj principom natkategorijalne lokalizacije.

Kategorija vremena u predloškim adverbijalima

1. Sintaksički modeli predloških adverbijala (= predloško-padežnih konstrukcija u adverbijalnoj funkciji) kojima se izražavaju vremenska značenja organizovani su kao poseban sintaksičko-semantički podsistem koji i u strukturi i u sredstvima kojima se ostvaruje pokazuje dosta sličnosti sa sistemom mesnih padeža (Ivić 1983: 177-195), v. i poglavlje "Kategorija prostora u predloškim adverbijalima" u ovoj knjizi. U strukturi većine takvih modela je predlog i određeni padežni oblik, a znatno ređe, vremenska značenja se izražavaju i bespredloškim padežnim oblikom, po pravilu sa obaveznim determinatorom (npr. *sreli su se prvog aprila*), dok slobodni padežni oblik ili nema samo vremensko značenje (npr. *dočekati prvi april* prema *čekati do prvog aprila*), ili je zahvaćen adverbijalizacijom (npr. *ne spavati noćima*). Kao i u predloško-padežnim konstrukcijama sa prostornim značenjem i u vremenskim konstrukcijama predlozi su ili jednočlani, bilo prosti, npr. *u sredu*, bilo izvedeni, npr. *usred leta*; ili dvočlani (tj. predloški izrazi, npr. *u toku semestra*), a granica između pravih predloških izraza i njima sličnih imeničkih sintagmi je prelazne prirode zbog različitog stepena desemantizacije leksema koje se upotrebljavaju u funkciji predloških izraza.

2. U iskazivanju vremenskih značenja učestvuje više modela predloško-padežnih konstrukcija, uključujući i nekoliko slučajeva bespredloške upotrebe padežnih oblika: bespredloški genitiv

sa obaveznim determinatorom (npr. *petog marta*; o konstrukcijama sa obaveznim determinatorom v. sa referencama o prethodnim radovima istih autora: Ivić 1983; Radovanović 1990).

blizu + Ngen, van + Ngen, davno pre + Ngen, do + Ngen, znatno posle + Ngen, znatno pre + Ngen, iz + Ngen, iza + Ngen, izvan + Ngen, između + Ngen/pl, ispred + Ngen, kod + Ngen, krajem + Ngen, mnogo posle + Ngen, mnogo pre + Ngen, nakraj + Ngen, nadomak + Ngen, neposredno posle + Ngen, odmah posle + Ngen, neposredno pre + Ngen, oko + Ngen, okolo + Ngen, pre + Ngen, posle + Ngen, preko + Ngen, sa + Ngen, sredinom + Ngen, tokom + Ngen, uoči + Ngen, usred + Ngen, u sredini + Ngen, ususret + Ngen, u toku + Ngen;

blizu + Ndat, nadomak + Ndat, ususret + Ndat;

za + Nacc, kroz + Nacc, na + Nacc, po + Nacc, pred + Nacc, u + Nacc, uz + Nacc;

bespredložki instrumental, npr. *danima*, i modeli predložko-padežnih konstrukcija sa predložima i predložkim izrazima *među + Ninstr, uporedo sa + Ninstr;*

na + Nloc, o + Nloc, po + Nloc, prema + Nloc, pri + Nloc.

3. Vremenski lokalizator u situacijama označenim rečenicama sa takvim konstrukcijama najčešće je neka jedinica za merenje vremena, bilo konvencionalna (npr. sekund, minut, sat, nedelja i dani u nedelji itd.), bilo periodi izrazitije određeni prirodnim pojavama (dan i delovi dana, godina i delovi godine i sl.), ali i istorijski periodi (npr. neolit, feudalizam, renesansa) ili različite situacije čije se trajanje uzima kao vremenski lokalizator (npr. predavanje, šetnja, rat). Imenica u predložko-padežnoj konstrukciji sa vremenskim značenjem imenuje lokalizator (npr. *u januaru*), a objekat lokalizacije, koji predstavlja vreme neke druge situacije, ne mora imati nominalizovani izraz (upor. *sresti se u januaru* prema primeru sa nominalizovanim objektom vre-

menske lokalizacije – *susret u januaru*). Čitav odnos vremenske lokalizacije označen sintagmom sa predložko-padežnom konstrukcijom u rečenici je, kao složeniji objekat lokalizacije, vremenski određen i prema vremenu govorne situacije, tj. prema tzv. trenutku govora, kao osnovnom vremenskom lokalizatoru u svakom iskazu. Upor. *Sreli su se u januaru* sa objektom lokalizacije "susret u januaru" smeštenim u anteriorni orijentir prema *Srešće se u januaru* sa istim objektom lokalizacije smeštenim u posteriorni orijentir (v. i prvo poglavlje, t. 4).

4. Predložko-padežne konstrukcije sa vremenskim značenjem obuhvataju, pre svega, (1) konstrukcije koje znače lokalizaciju u okvirima lokalizatora (npr. *doći prvog marta*) i (2) konstrukcije sa značenjem lokalizacije kod koje je vremenski objekat lokalizacije izvan okvira lokalizatora (npr. *doći pre / posle prvog marta*). Po analogiji sa predložko-padežnim konstrukcijama sa prostornim značenjem ova distincija može se imenovati kao neposredna / posredna (direktna / indirektna) vremenska lokalizacija, a terminološki preciznije, i bliže pojmovima teorije semantičkih lokalizacija, kao: vremenska intralokalizacija / ekstralokalizacija.

Izbor modela u predložko-padežnim konstrukcijama sa značenjem neposredne lokalizacije uslovljen je prvenstveno time da li se konstrukcijom izražava (1.1) samo vremenska lokalizacija (npr. *Rade u subotu*), ili (1.2) vremenska lokalizacija sa elementima kvantifikacije vremenskog odnosa (npr. *Rade subotom* – u semantičku strukturu konstrukcija toga tipa "ugrađen" je kvantifikator "svaki", ili "obično", upor. *Rade svake subote*, ili *Subotom peca* prema *Kada je subota on obično peca*). U prvom slučaju vremenska (intra)lokalizacija realizuje se kao (1.1.1) vremenska lokativnost, ili (1.1.2) vremenska ablativnost. Termin *vremenska lokativnost* označava slučajeve u kojima se vremenski objekat lokalizacije određuje prema vremenskom lokalizato-

ru i njegovim granicama bez isticanja početne ili završne vremenske granice objekta lokalizacije (npr. *Rade i u subotu*), za razliku od *vremenske ablativnosti / adlativnosti*, za koje je relevantna početna / završna granica vremenskog objekta lokalizacije (upor. *Rade od subote / Rade do subote*).

5. Izbor modela predložko-padežne konstrukcije sa značenjem vremenske lokativnosti umnogome je određen leksičkim značenjem imenice koja imenuje vremenski lokalizator, ali i situativnim specifičnostima vremenske lokalizacije koja konstrukcijom treba da bude obeležena.

Najveći broj imenica kojima se u konstrukcijama sa značenjem vremenske lokativnosti imenuje vremenski lokalizator može biti upotrebljen u modelu sa bespredložkim genitivom i obaveznim determinatorom, npr. *prvog sata, prvog dana, prve nedelje, prve subote u mesecu, januara 1995, ove jeseni, prošle godine, dvadesetih godina* i sl. Međutim, neke od tih imenica upotrebljavaju se i u drugim modelima, sa istim ili drukčijim značenjem (npr. *u prvom satu igre, u prvom danu borbe, na dan njenog rođenja, u nedelji borbe protiv pušenja, u januaru 1995, u prvoj godini života, na prvoj godini studija*), a neke uopšte ne mogu da budu upotrebljene u temporalnom bespredložkom genitivu, upor. *u prvoj sekundi, u prvom minutu, u drugoj deceniji XX veka, u dvadesetim godinama, u desetom veku, u neolitu, pogrešiti u dodavanju, pogrešiti na ispitu* itd., što su očigledna leksičko-semantička ograničenja za upotrebu gramatičkih konstrukcija i predmet za specijalna istraživanja, kao i sintaksička sinonimija u ovom delu sistema vremenskih konstrukcija (vremenska lokativnost), upor. primere kao: *Sreli su se januara 1995. i Sreli su se u januaru 1995, Bio je ranjen prvog dana borbe, Bio je ranjen u prvom danu borbe, Prvog sata igre domaći tim je vodio. i U prvom satu igre domaći tim je vodio. Često različiti modeli reprezentuju različita značenja ne samo onda*

kada su u konstrukcijama sa različitim leksemama nego i onda kada su upotrebljeni u konstrukcijama sa istim leksemama. Tako, na primer, *toga dana* i *u tom danu* su sinonimi u rečenicama kao *Sreli su se triput toga dana* i *Sreli su se triput u tom danu*, ali u principu *toga dana* ne naglašava vremensku dužinu lokalizatora nego pre svega vremensku podudarnost objekta lokalizacije i nekog dela ili celine lokalizatora, što je blisko funkciji vremenskog priloga (npr. *Toga dana se razbolela* kao *Tada se razbolela*), dok konstrukcija *u tom danu* i slične ističe koliko je trajao imenovani period u okviru kojeg se nešto dogodilo obično sa kvantifikacijom objekta lokalizacije *U tom danu je popio sedam kafa*. Takođe i *toga meseca / u tom mesecu, te godine / u toj godini* i sl. A poređenje konstrukcija *toga dana*, *u tom danu* i *na taj dan* pokazuje još jedan slučaj kada je razlika u izboru modela praćena semantičkom razlikom, naime upotreba modela *na + Nacc* karakteristična je za konstrukcije koje se odnose na vremenske lokalizatore sa statusom praznika, npr. *na dan venčanja*, *na Dan deteta* i sl. (v niže t. 6)

Upotreba bespredloškog genitiva blokirana je leksičkim značenjem imenice ako imenica znači istorijski period. U takvim slučajevima značenje vremenske lokativnosti iskazuje se konstrukcijom prema modelu *u + Nloc*, npr. *u pliocenu*, *u baroku*, *u kapitalizmu* i sl.

Upotreba bespredloškog genitiva blokirana je leksičkim značenjem imenice i onda kada imenica znači proces čije se trajanje uzima kao vremenski lokalizator. I u takvim slučajevima značenje vremenske lokativnosti iskazuje se konstrukcijom prema modelu *u + Nloc*, npr. *briljirati u otvaranju*, *udariti se u igri*, *sresti se u šetnji* itd., ili *na + Nloc* *upoznati na putu*, *spavati na predavanju*, *pokisnuti na utakmici* i sl.

Ni imenice *sekunda*, *minut*, *decenija*, *vek*, *stoleće* ne upotrebljavaju se u bespredloškom genitivu nego u konstrukcijama

prema modelu *u + Nloc*, dakle *u desetoj sekundi, u petnaestom minutu, u drugoj deceniji ovog veka, u ovom veku // stoleću* i sl.

Upotreba bespredložskog temporalnog genitiva je isključena i u slučajevima kada je lokalizator vremenski period sa statusom praznika. Umesto bespredložskog temporalnog genitiva u značenju vremenske lokativnosti upotrebljava se model *na + Nacc*, npr. *na Božić, na Uskrs, na Novu godinu, na Đurđevdan, na njen rođendan, na dan njenog rođenja* i sl., pored ređeg i arhaičnijeg *o Božiću, o Uskrsu, o Novoj godini, o Đurđevu dne* i sl., i dosta čestog *za + Nacc* (dakle, *za Božić* i sl.), gde je prisutno i ciljno ili namensko značenje, upor. *Kuda ćemo za Novu godinu? – "kuda ćemo ići da provedemo Novu godinu", Koje ćeš kolače praviti za Đurđevdan?* i sl.

I upotreba modela *na + Nacc, u + Nacc* može biti leksički blokirana, kao što je slučaj sa upotrebom imenica koje znače godišnja doba u konstrukcijama sa opštim značenjem vremenske lokativnosti, upor. *ovoga proleća, ovoga leta, ove jeseni, ove zime* i **u ovom proleću, *u ovom letu* itd.

Pomeranje imeničke grupe koja znači vremenski lokalizator iz adverbijalne u subjekatsku poziciju rezultira prelaznim subjekatsko-vremenskim značenjem ako je lokalizator kategorijalnog značenja "vreme", upor. *Ove jeseni vreme nam je prošlo brzo* prema *Ova jesen nam je prošla brzo* i sl.

6. Razmotrene konstrukcije znače vremensku lokativnost, tj. vremensku lokalizaciju bez isticanja početka ili kraja vremenskog objekta lokalizacije kao kod vremenske ablativnosti ili adlativnosti (upor. *Stranke primamo od pet sati / Stranke primamo do pet sati*). Ipak, u konstrukcijama sa faznim glagolima razmotrene konstrukcije sa osnovnim značenjem vremenske lokativnosti i intralokalizacije mogu imati varijantno ablativno ili adlativno značenje, npr. *početi prvog marta, startovati u 7.00* ili *završiti prvog marta, okončati u 7.00* i sl. Isto važi i za konstrukcije sa lekse-

mama koje su semantički derivati faznih glagola, npr. *roditi se* "početi živeti", *umreti* "prestati živeti" i sl., npr. *Rođena je 29. februara, Preminula je 1. aprila.*

7. Ablativna vremenska intralokalizacija, ima u srpskom jeziku, u sistemu predložko-padežnih konstrukcija sa vremenskim značenjem, poseban sintaksički izraz. To su konstrukcije prema modelima *od + Ngen*, *iz + Ngen* i *s(a) + Ninstr*.

Najfrekventniji je prvi navedeni model, koji ima ablativno-limitativno značenje, ističući da je početna granica objekta lokalizacije smeštena u okvirima vremenskog lokalizatora, npr. *Radi od zore do mraka, Otvoreno je od sedam do dva, Na odmoru je od prvog do dvadesetog avgusta, Ovde je bio zaposlen od 1974. do 1986. godine, Ne čuje od rođenja* i sl.

Druga dva modela ređe se upotrebljavaju i nemaju limitativnu semantičku komponentu. U oba slučaja značenje ablativne vremenske intralokalizacije je izrazitije leksički uslovljeno. Model *iz + Ngen* takvo značenje ostvaruje u konstrukcijama u kojima lokalizator imenuje imenica sa značenjem perioda u uzrastu ili perioda u istoriji, npr. *To su uspomene iz detinjstva, To su ožiljci iz mladosti, Otkriveno nalazište potiče iz neolita, Sačuvao je dedinu uniformu iz Prvog svetskog rata, Ovo je nameštaj iz baroka* i sl. Ablativno značenje tih konstrukcija lako se identifikuje i pitanjima "od kada?", "iz kog perioda?" i sl. Pored leksičkog značenja imenice za izbor jednog od datih modela predložko-padežne konstrukcije relevantno je i leksičko značenje upravne reči u sintagmi, upor. *Ova vrsta postoji od ledenog doba* i *Sačuvan je fosil iz ledenog doba* prema **Ova vrsta postoji iz ledenog doba* ili **Sačuvan je fosil od ledenog doba*. U slučajevima kada takve konstrukcije imaju za lokalizator istorijski period prisutno je pored temporalnog i značenje apstraktne posesivnosti, bliske kvalifikativnosti, naime *nalazište iz neolita* nije samo "nalazište ko-

je je sačuvano iz vremena neolita" nego je i "nalazište koje pripada periodu neolita", tj. *neolitsko nalazište*.

Još ređe se vremenska ablativnost izražava modelom $s(a) + Ninstr$, npr. *Sa letom ovde počinju monsunске kiše, Sa prela-skom na drugi posao njeno zdravlje počelo je da popušta, Sa dolaskom novog direktora sve je krenulo nabolje*. Iako takve rečenice mogu biti replike na pitanje "od kada?", pre nego "sa čime?" ili "sa kime?", pored temporalnosti one imaju i komponentu šire shvaćene socijativnosti, kao udruženosti različitih pojava, pa i kauzativnosti, kao u druga dva primera. Na temporalnom planu one znače lokalizaciju početka trajanja jednog procesa (objekat lokalizacije) u vremenske okvire drugog (lokalizator).

8. Perlativnost nije posebno karakteristična za vremenska značenja, što se lako može objasniti prirodom vremenskog lokalizatora, koji, za razliku od prostornog, ima uvek samo jednu dimenziju, zbog čega i koncept perlativnosti, kao "presecanja" orijentira, ili "linije kretanja" objekta lokalizacije u okvirima orijentira, ima u vremenskom lokalizatoru manje mogućnosti da se ostvari. Najbliže tom značenju su konstrukcije koje naglašavaju linearnost vremenskog lokalizatora "u okviru" kojeg se (to je orijentir), po prirodi stvari takođe linearno, ali ne obavezno kontinuirano, smešta objekat lokalizacije, što se obično izražava konstrukcijama prema modelu $tokom + Ngen$, $u toku + Ngen$, npr. *Tokom noći temperatura je opadala, U toku noći temperatura je opadala*. Čini se ipak da je model sa predložkom izrazom *u toku*, za razliku od onoga sa *tokom*, bliži lokativnom nego perlativnom značenju, pogotovu kada treba izraziti vremensku intralokalizaciju nekontinuiranog objekta, npr. *U toku noći temperatura je opala*. I za upotrebu ta dva sintaksička modela ($tokom + Ngen$, $u toku + Ngen$) postoje leksička ograničenja: lekseme koje znače vremenske lokalizatore naglašene dužine (*godina, decenija, vek* i

sl.) pre se mogu naći u odgovarajućoj konstrukciji nego, na primer, reči *sekunda* ili *minut*.

Tu je važan i gramatički oblik imenice – njena pluralizovanost olakšava upotrebu takve imenice u konstrukcijama prema modelima *tokom* + *Ngen*, *u toku* + *Ngen* čak i kada su u pitanju lekseme koje znače kratke vremenske odsečke, npr. *Tokom nekoliko (dugih) sekundi oni su mučno ćutali*, *U toku nekoliko (dugih) sekundi oni su mučno ćutali*. Dužina objekta lokalizacije može biti naglašena i značenjem upravne reči, upor. *Ratovalo se tokom četiri godine* prema *Rat je trajao četiri godine*, *U ratu su proveli četiri godine* (v. i t. 4), ali u primerima kakva su poslednja dva značenje lokalizacije je još više zaklonjeno značenjem kvantifikacije, a suštinski je promenjen i gramatički model rečenice. Kvantitativna komponenta u značenjima takvih konstrukcija približava ih dole navedenom tipu (1.2.2), ali za razliku od intralokalizacije sa distributivnom kvantifikacijom (npr. *Rade subotom*), ovde je reč o lokalizaciji sa graduelnom kvantifikacijom (naglašava se dužina trajanja, npr. *Vladali su tokom nekoliko vekova* i sl.).

9. Kvantifikacija vremenskog odnosa i značenje vremenske intralokalizacije (1.2) ostvaruje se u sistemu predložko-padežnih konstrukcija kao (1.2.1) lokalizacija i kvantifikacija za koju nije neophodna pluralnost lokalizatora (npr. *raditi ceo dan*), ili kao (1.2.2) lokalizacija i kvantifikacija za koju je neohodan uslov pluralnost lokalizatora (npr. *primati sredom*, *raditi danima*). Konstrukcije koje su neutralno postavljene prema uslovu pluralnosti lokalizatora označavaju jedan od dva tipa vremenske intralokalizacije i kvantifikacije prema tome da li se kvantifikacija realizuje kao (1.2.1.1) opšta (npr. *raditi cele nedelje*), ili kao (1.2.1.2) delimična kvantifikacija (npr. *raditi početkom nedelje*).

U prvom slučaju (vremenska intralokalizacija i kvantifikacija opšteg tipa) ceo lokalizator učestvuje u vremenskoj lokalizaciji, što se izražava bespredloškim akuzativom, a formalni pokazatelj univerzalne kvantifikacije, tj. potpune vremenske angažovanosti lokalizatora, jeste obavezni determinator sa količinskim značenjem, npr. *učiti ceo dan*, *učiti čitav dan*, *učiti jedan dan* i sl. Ako upravna reč u sintagmi sa takvom konstrukcijom ima prefiks *pro-* ili *pre-*, akuzativni oblik u nekim leksički uslovljenim slučajevima nije vezan ni predlogom ni determinatorom, ali cela sintagma nema čisto temporalno značenje nego pre objekatsko-temporalno značenje, npr. *provesti dan*, *probdeti noć*, *prespavati predavanje*, *prestajati putovanje* i sl., tj. takve konstrukcije nisu karakteristične za semantički centar kategorije vremena već više reprezentuju njenu semantičku periferiju, na kojoj se vremenska značenja izrazitije prepliću sa drugim kategorijalnim značenjima.

U drugom slučaju, vremenska intralokalizacija koja se ostvaruje delom lokalizatora, a ne njegovom vremenskom celinom, ima fazno značenje, a izražava se imeničkim fragmentizatorima *početak*, *tok*, *sredina*, *kraj* i slično u sastavu konstrukcija sa predloškim izrazima, npr. *upadice na početku priče // u početku priče / na samom početku priče / usred priče / u sredini priče / u toku priče / tokom priče / uz priču / na kraju priče...*; *dogadaji krajem leta* i sl. (o imenicama sa značenjem fragmentizacije v. Kojen 1980). Sintaksičko semantička specifičnost takvih konstrukcija uslovljena je činjenicom da se vremenski objekat lokalizacije određuje pomoću dva lokalizatora, užeg i šireg, koji se nalaze u odnosu dela i celine, tako da je pored vremenskog prisutno i značenje kvantifikacije kao stepena obuhvaćenosti lokalizatora objektom lokalizacije.

Izbor imeničkog oblika vremenskog fragmentizatora može biti uslovljen izborom imenice koja imenuje lokalizator, npr. upotreba fragmentizatora *tok* je obična kada se vremenski loka-

lizator ne shvata kao vrlo kratak (npr. *tokom godine*, ali **tokom sekunde*); upor. takođe leksički uslovljen izbor modela u primerima *početkom dana, nedelje, meseca, godine, stoleća*, ali **početkom priče, *početkom takmičenja* i sl. Ako lokalizator nije vremenska jedinica i ako nema nepromenljivu i poznatu dužinu, izbegava se instrumentalni oblik imenice koja označava njegov početak ili kraj, i tada prednost imaju konstrukcije sa predlozima i lokativnim imeničkim oblikom. (O konstrukcijama tipa *pre kraja predavanja* v. t. 10).

U konstrukcijama sa značenjem lokalizacije i kvantifikacije za koju je neohodan uslov pluralnost lokalizatora (npr. *primati sredom, raditi danima*), kao što primeri pokazuju, razlikuju se dva glavna tipa: (1.2.2.1) distributivni (npr. *primati sredom, sastanci četvrtkom* i sl.), i (1.2.2.2) kontinualni (npr. *raditi danima, čekati satima* i sl.). Konstrukcije sa distributivnim vremenskim značenjem imaju bespredložki singularni instrumentalni oblik, a konstrukcije sa kontinualnim značenjem imaju bespredložki pluralni instrumentalni oblik. Pored toga, u oba slučaja postoje vrlo čvrsta leksička ograničenja za upotrebu jednog ili drugog sintaksičkog modela, odnosno može se govoriti o izraženom procesu njihove adverbijalizacije.

Kod konstrukcija sa distributivnim značenjem objekat lokalizacije je raspoređen na veći broj istovrsnih lokalizatora koji nisu u neposrednom kontaktu, ali regularnost ponavljanja nije obavezna, upor. *On redovno prima utorkom*, ali i *On obično prima utorkom*, ili *On ponekad prima utorkom*. Regularna vremenska distributivnost mora biti eksplicirana upotrebom nekog vremenskog univerzalnog kvantifikatora u konstrukciji, npr. *On redovno prima utorkom, On prima svakog utorka, On uvek prima utorkom* i sl. U takvim konstrukcijama pojavljuje se dosta ograničen krug leksema. To su nazivi dana u nedelji i imenice kao *vikend, praznik, neradni dani, drugi dani*, npr. *On prima stranke samo*

utorkom, a drugim danima, vikendom, praznikom i uopšte neradnim danima ne prima.

Kod konstrukcija sa kontinualnim značenjem objekat lokalizacije je raspoređen na veći broj istovrsnih lokalizatora (obično u neposrednom kontaktu), npr. *raditi satima, danima, noćima, nedeljama, mesecima, godinama, decenijama, stolećima, vekovima*, što implicira informaciju o procesu koji dugo traje, po pravilu u kontinuitetu, odnosno o izrazitoj dužini vremenskog objekta lokalizacije. On je zato raspoređen na više lokalizatora, čiji se naziv (*sat, dan, nedelja* itd.) uzima kao parametar približne, nenumeričke kvantifikacije trajanja objekta lokalizacije.

Kontinualnost ovde znači neposredno susedstvo bar dve istovrsne parametarske vremenske jedinice, ali ne isključuje mogućnost prekida između delova pluralnog lokalizatora posmatranog u celini. Na primer, *On je godinama radio na tom problemu* ne mora obavezno da znači da je taj dugogodišnji rad trajao iz godine u godinu bez prekida. Ipak takva upotreba vremenskog pluralnog instrumenatala, u značenju moguće nepotpunog kontinuiteta, ređa je od osnovne i sekundarna.

Kontinualnost može biti uslovna i u konstrukcijama sa imenicama koje znače delove dane, npr. *noćima, večerima*, gde po prirodni stvari ne može biti neposrednog susedstva između najbližih istovrsnih lokalizatora nego samo između vremenskih perioda čiji su oni delovi.

Kontinualnost se u srpskom jeziku izražava i konstrukcijama sa dvočlanim modelom *iz + Ngen u + Nacc*, npr. *vesti stižu iz sata u sat, iz dana u dan, iz nedelje u nedelju*. Taj model se često koristi za izražavanje gradacije pored vremenskog značenja, npr. *Temperatura je rasla iz sata u sat*, iako značenje gradacije u principu nije isključeno ni u konstrukcijama sa vremenskim pluralnim instrumenatalom, npr. *Temperatura je satima rasla*. Mimo toga, u konstrukciji sa drukčijim leksičkim sadržajem

modeli *iz + Ngen* i *u + Nacc* upotrebljeni zajedno mogu zadržati i svoje osnovno značenje ablativne odnosno adlativne intralokalizacije, npr. *Objavljivanje knjige je moralo biti pomerenom iz prvog kvartala u treći kvartal ove godine.*

Kontinualnost limitativnog tipa izražava se konstrukcijama sa dvočlanim modelom *od + Ngen do + Ngen*, npr. *Radili su od ponedjeljka do petka*, gde se uvek podrazumeva da je objekat lokalizacije smešten i u okvirima prvog pomenutog parametra (u prethodnom primeru *ponedeljak*), ali ako se želi istaći da je u istom statusu i drugi imenovani parametar, koristi se prilog *zaključno*, npr. *Radili su od ponedjeljka do petka zaključno*, ili ... *zaključno sa petkom*. Takva upotreba je ipak uglavnom odlika administrativnog stila.

U konstrukciji sa imeničkim fragmentizatorima predlozi sa osnovnim značenjem spoljašnje lokalizacije mogu značiti unutrašnju vremensku lokalizaciju u odnosu na primarni lokalizator, npr. *pred kraj priče, posle uvoda u izlaganje, neposredno posle početka utakmice*. Uslov za realizaciju takvog značenja jeste da predlozi kojima se izražava anteriornost nisu u konstrukciji sa fragmentizatorom tipa *početak*, odnosno da predlozi sa značenjem posteriornosti nisu u konstrukciji sa fragmentizatorom tipa *kraj*, jer tada postoji potpuna anteriornost (npr. *pre početka predavanja*), odnosno potpuna posteriornost (npr. *posle završetka predavanja*)

10. Ekstralokalizacija (2) u sistemu vremenskih predložko-padežnih konstrukcija kao lokalizacija izvan vremenskih okvira lokalizatora, analogno razmotrenim predložko-padežnim konstrukcijama sa značenjem intralokalizacije, ispoljava se ili (2.1) samo kao vremenska lokalizacija, npr. *Posle večere išli su u šetnju*, ili ima (2.2) značenje vremenske lokalizacije i kvantifikacije, npr. *Već smo blizu raspusta*. U prvom slučaju vremenska ekstralokalizacija je ili (2.1.1) opšta, npr. *Izvan radnog vremena*

radi privatno, ili (2.1.2) posebna, bilo kao (2.1.2.1) anteriornost, npr. *razgovor pre predavanja*, bilo kao (2.1.2.2) posteriornost, npr. *razgovor posle predavanja*.

Mogućnosti izražavanja *opšte vremenske ekstralokalizacije* vrlo su ograničene i gramatički i leksički. Postoje samo dva sinonimična i formalno vrlo slična modela koji nose takvo značenje *van + Ngen* i *izvan + Ngen*, npr. *van radnog vremena*, *van smene*, *van časa*, *izvan radnog vremena*, *izvan sednice*, *izvan časa* i sl.

Specifičan slučaj *ekstralokalizacije u okviru intralokalizacije* predstavljaju adverbijali kojima se označavaju situacije sa dva lokalizatora, od kojih je uži (fragmentizator) deo šireg lokalizatora. Na primer, u rečenici *Dogodio se incident pre kraja predstave*. objekat lokalizacije "incident" je intralokalizovan u odnosu na lokalizator "predstava", a ekstralokalizovan u odnosu na uži lokalizator "kraj predstave".

11. Anteriornost ima u okvirima datog sintaksičkog pod sistema osnovni izraz u konstrukcijama sa predlogom *pre*, npr. *Došli su pre početka predstave*.

Adlativno-limitativno vremensko značenje, u okviru anteriornosti izražava se konstrukcijama sa predlogom *do*, npr. *Čekali su do početka predstave*. Anteriorna lokalizacija adlativnog tipa u principu može biti iskazana i konstrukcijama u čijoj je osnovi model *ususret + Ngen*, npr. *Išli su ususret svitanju* (J. Popović), ali su izvan beletristike takve konstrukcije vrlo retke, a ni u beletristici nisu česte. Faktički tu je u pitanju prostorna metafora i to pre tzv. živa metafora, a nego okamenjena, kakvih je mnogo u jezičkom sistemu uopšte i u sistemu vremenskih konstrukcija posebno.

12. Posteriornost ima u okvirima datog sintaksičkog pod sistema osnovni izraz u genitivskom konstrukcijama sa predlogom *posle* i njegovim sinonimom *nakon*, npr. *Posle časa*

otišla je kući, Nakon časa otišla je kući. U rečenicama sa imenicom u adverbijalu koja označava lokalizator kao vreme trajanja imenovanog procesa posteriornost se izražava i lokativnim konstrukcijama sa predlogom *po*, npr. *Po završetku školovanja se zaposlila, Po završenom školovanju se zaposlila.* Semantička specifičnost takvih konstrukcija je isticanje završenosti imenovanog procesa, ali takvo, rezultativno značenje iako je obično, nije obavezno, npr. *Po doručku su otišli u šetnju.* Konstrukcijama sa predlogom *po* veoma konkurišu i potiskuju ih u savremenom srpskom književnom jeziku konstrukcije sa predlogom *posle*, upor. *Posle završetka školovanja..., Posle završenog školovanja* i sl.

U konstrukcijama sa vremenskim mernim jedinicima (po pravilu i sa brojevima, koji kvantifikuju udaljenost od lokalizatora) posteriornost se izražava i modelom *kroz + Nacc*, npr. *kroz pet minuta, kroz jedan sat, kroz jedan mesec, kroz mesec dana, kroz dve godine* itd.

13. Predložko-padežne konstrukcije sa značenjem *vremenske ekstralokalizacije i kvantifikacije* diferenciraju dva stepena udaljenosti od vremenskog lokalizatora "manji" (proksimalnost) i "veći" (distalnost). Kao što je to slučaj i u konstrukcijama sa prostornim predlozima i prilozima, ne samo u srpskom nego i u mnogim drugim jezicima, i ovde su znatno razvijenije mogućnosti iskazivanja onoga što je na manjem stepenu vremenske udaljenosti od lokalizatora nego onoga što je na većem stepenu udaljenosti od lokalizatora. Manji stepen vremenske udaljenosti u kombinaciji sa semantičkom komponentom opšte ekstralokalizacije, dakle ne specifično anteriorne ili posteriorne ekstralokalizacije, imaju genitivske konstrukcije sa predlogom *oko*, npr. *Srešćemo se oko pet sati, To je bilo oko Nove godine, On će doći oko ručka* i sl. Semantički uslov za upotrebu takvih konstrukcija jeste da je lokalizator neka vremenska jedinica ili praznik, pone-

kad i trajanje izvesnog relativno kratkog procesa, a ne istorijski period i sl., i uopšte lokalizator ne sme biti period sa izraženom dužinom trajanja. Semantička specifičnost tih konstrukcija je i u neodređenoj približnosti i alternativnosti – *oko pet sati* znači "ne mnogo pre i/ili ne mnogo posle pet sati", a nije isključena ni mogućna intralokalizacija "...i/ili u pet sati".

14. Anteriorna proksimalnost je značenje karakteristično za genitivske konstrukcije sa predlozima *blizu, uoči, nadomak, do*, npr. *Već smo blizu raspusta, Bilo je to uoči raspusta, Već smo nadomak raspusta* i akuzativnu konstrukciju sa predlogom *pred*, npr. *Vratila se pred raspust*; i bespredložke dativske konstrukcije (često sa prefiksom *pri-* u sastavu upravne reči), npr. *Sve smo bliži raspustu, Približavamo se raspustu, Primakli smo se raspustu* i sl.

Distalnost kao odnos između vremenskog objekta lokalizacije i lokalizatora najčešće se eksplicira priloškim kvantifikatorom u sastavu predloškog izraza, npr. *Otišao je mnogo (znatno) pre / mnogo (znatno) posle njenog odlaska*.

15. Iako izražavanje vremena u poređenju sa izražavanjem prostora predložko-padežnim konstrukcijama ima, prirodno, neke specifičnosti uslovljene pre svega razlikama u prirodi tih dveju kategorija, u opštim crtama izloženi opis pokazuje, pored poznatog visokog stepena podudarnosti u izboru predložko-padežnih oblika za prostor i vreme, visok stepen sličnosti u načinu jezičkog osmišljavanja semantičkih kategorija prostora i vremena (prostorni i vremenski lokalizator, objekat lokalizacije i orijentir, prostorna i vremenska intralokalizacija i ekstralokalizacija, lokativnost, ablativnost, adlativnost, perlativnost, proksimalnost i dr.). Najzad, podudarnost i sličnost koja se ispoljava na formalnom jezičkom planu izražavanja prostora i vremena predložko-padežnim konstrukcijama (v. još detaljnije u tipologiji zame-

ničkih priloga: Piper 1989), i koja se vidi kao izvedena iz zajedničkog kognitivnog principa natkategorijalne lokalizacije, a ne samo kao "preslikavanje" prostora u vreme, omogućuje da se lokalistički interpretiraju i one gramatičke konstrukcije u čijoj formalnoj strukturi nema elemenata primarno specijalizovanih za prostorna značenja (npr. gramatički modeli sa predlozima i predloškim izrazima *uoči, nakon, posle, u toku* i dr.).

Prostor u političkoj metafori

1. *Iz istorije pitanja.* – Prostorne metafore postoje u različitim funkcionalnim stilovima i različitim stilskim žanrovima. U svakodnevnom jeziku one su toliko obične da se najčešće ne obraća pažnja na metaforičnost i prostornu motivisanost takvih izraza (npr. *cene skaču/padaju, cene su otišle gore / treba da idu naniže, neko je uneo nervozu, neko je izneo nekakav predlog* itd.). U terminološkim sistemima različitih nauka prostorno motivisane metafore takođe su česte, razume se, obično sa nekim specifičnostima uslovljenim prirodom jezika, istorijom date nauke i posebnosću njenog predmeta. Neka zapažanja o prostorno motivisanim metaforama u lingvistici izneta su u poglavlju "Lokalizacija kao lingvistička metafora".

U doba u kojem ljudi svakodnevno, voljno ili nevoljno, troše veliki, a često i najveći deo vremena odvojenog za komunikaciju na tekstove političke, ekonomske i druge propagande, kojima ih zasipaju mas-mediji, oni se u tim tekstovima sreću sa mnogim političkim metaforama, a među njima i sa velikim brojem takvih metafora koje su strukturirane i koje funkcionišu prema nekom kriterijumu koji je karakterističan za obeležavanje prostornih odnosa. Političke metafore faktički su znatnim delom ustaljene sintagme ili frazeologizmi koji se upotrebljavaju u prenosnom značenju posebno često u publicističkom stilu, a u njemu – u tekstovima sa političkom tematikom, npr.: *stranke centra, levo orijentisane stranke, desno orijentisane stranke, avan-*

gardne i retrogradne snage, biti na liniji i skrenuti sa linije, uskočiti u kadrovsku vrtešku, ispasti na političkoj krivini i sl.

Literatura o metafori već je toliko obimna da svaki novi rad o tome može da izaziva podozrenje da ponavlja nešto što je negde već rečeno. Iako metafora još od antičkog, filološkog doba nauke o jeziku do danas nikada nije ostajala izvan pažnje jezičkih stručnjaka, sve do relativno novijeg vremena lingvisti joj ipak nisu poklanjali veće interesovanje. Stvari su se u tom pogledu donekle promenile objavljivanjem knjige Dž. Lejkofa i M. Džonsona (1980), koja, kao jedna od prvih knjiga iz oblasti kognitivne lingvistike, ima u izvesnom smislu i istorijsku vrednost, ali koja je, što je i danas značajno, izrazitije i sistematičnije nego i jedna lingvistička knjiga ranije artikulisala teoriju metafore kao načina saznavanja stvarnosti. Jedna od slabijih strana te dobre knjige je što se njeni autori ne osvrću mnogo na gledišta drugih naučnika, ni kada bi u njima mogli naći prethodnike ni kada bi njima mogli naći oponente. (Možda slučajno, ta osobina knjige dvojice autora nije retka ni u radovima njihovih sledbenika.) U svakom slučaju Lejkof i Džonson ne samo da se ne bave odnosom svojih pogleda prema lokalističkoj teoriji padeža, staroj najmanje šest vekova, i u više važnih tačaka bliskoj njihovoj teoriji, nego ćutke prelaze i preko drugih radova u nekim aspektima još bližim njihovom shvatanju metafore. Dokazi za tu konstataciju mogli bi se uzimati i iz dalje istorije filozofije, ali za bi ovde bilo dovoljno da se pomene i nekoliko naučnika iz ne tako daleke prošlosti kao što su F. Niče, K. S. Levis, E. Kasirer, ili I. A. Ričards, koji su, svaki na svoj način naglašavali značaj metafore za stvaranje pojmovnog sistema i za mišljenje (Niče), činjenicu da su knjige iz ekonomije, psihologije ili politike isto toliko metaforične u izrazu kao poezija ili religijska literatura (Levis), definisali metaforu kao izraz našeg iskustva (Kasirer), što je jedna od ključnih teza Lejkofa i Džonsona, ili isticali ogromnu ulogu metafore u apstraktnom mišljenju i odbacivali

shvatanja o metafori kao nečem neobičnom u jeziku (Ričards). Premda se Lejkof i Džonson ne bave samo prostorno motivisanim metaforama, takve metafore (pa i neke političke metafore) dobile su u njihovoj knjizi dosta mesta u teorijskim okvirima koje ta dva autora razvijaju.

Ovde želim da se zadržim na tri stvari: na opštem pregledu prostorno motivisanih političkih metafora u srpskom jeziku, na pokušaju njihove tipologije i na mogućnostima njihove interpretacije u konceptualnom aparatu teorije semantičkih lokalizacija.

2. *Kategorijalna semantika.* – Postoji više uglova iz kojih bi bilo interesantno analizirati prostorne političke metafore. Moglo bi se, pre svega, pratiti koliko su pojedine prostorne metafore u osnovi zaista prostorne prirode, a koliko su određene i nekim drugim semantičkim kategorijama, npr. načina, kvantiteta, vremena i dr. Semantičke kategorije se retko leksikalizuju u čistom vidu, bez nekog drugog kategorijalnog značenja kao pratećeg, ili čak dominantnog značenja u konkretnom jezičkom izrazu. Ako se, na primer, uporede prilog *unutra* i prilog *popreko*, prvi ima očigledno prostorno značenje (kao u rečenici *Unutra su knjige*), a drugi pre svega načinsko značenje u spoju sa prostornim (npr. *Stavite to popreko*), dok, na primer, predlog *između* (kao u primeru *Sedi između braće*) pored prostornog značenja ima u svojoj semantičkoj strukturi obavezno i količinsku komponentu jer može biti upotrebljen samo u rečenicama koje referišu o situacijama sa najmanje dva lokalizatora. Izraz *politički prostor* je očigledno metafora sa najširim kategorijalnim značenjem za razliku od drugih političkih metafora (npr. *politička scena*, *politička kretanja*, *istorijska raskršća*, *uspon i pad političara* itd.), u kojima je osnovna, prostorna semantika manje ili više zaklonjena drugim, neprostornim značenjima.

3. *Leksičko-semantičke grupe.* – U drukčijoj vizuri moglo bi se pratiti kojim prostornim leksičko- semantičkim grupama pripadaju lekseme koje prostorno motivišu političke metafore. U tom pogledu prostorne političke metafore dele se na (1) metafore koje su motivisane *apstraktno-prostornom* leksikom, faktički najčešće geometrijskim terminima, i (2) metafore koje su motivisane konkretno-prostornom leksikom, tj. nazivima različitih objekata za izrazitim prostornim obeležjima, glagolima kretanja, imenicama od takvih glagola i sl.

U prvoj grupi su lekseme kao što su *krug, trougao, tačka, linija, crta, piramida, ivica, centar, periferija, spirala, koordinatni sistem, dijametar* i sl., na primer, *finansijski krugovi, pregovori u trouglu, linija razgraničenja, linija partije, preči crtu, centri moći, periferija političkih događaja, inflaciona spirala, spirala političkog uspona, ponašanje određeno koordinatnim sistemom u kome je..., dijametralno različite pozicije* itd.

U drugoj grupi su lekseme organizovane u nekoliko leksičko- semantičkih podsistema od kojih su najveći

(a) glagoli "kretanja", npr.: *kretati se, peti se, padati, silaziti, izmicati (se), uskočiti, iskočiti, skočiti, preskočiti, uzmaći, primaći se, odmaći se, prodreti, ući, izaći, uleteti, izleteti, klizati se, okliznuti se, vrludati, posrtati, spoticati se, tumarati, sklanjati se, puziti, zavući se, približiti se, udaljiti se, zaostati, prebroditi, premostiti, trasirati, prokrčiti...*;

(b) imenice od glagola "kretanja", npr.: *kretanje, uspon, pad, silazak, prodor, pomak, ulazak, izlazak, trasiranje...*;

(c) "saobraćajnice", npr.: *put, stranputica, prečica, ćorsokak, raskršće, bespuće, most, magistrala, tok, matica, tunel, brze pruge...*;

(d) "prostorni objekti i njihovi delovi", npr.: *arena, scena, pozornica, polje, poprište, provalija, bezdan, ambis, dom, kapija, vrata, temelji, kamen-temeljac, krov, tamnica, tvrđava, bastion, Bastilja, zid, Berlinski zid, Kineski zid, pregrada, ograda,*

gvozdена zavesа, dimna zavesа, razvaline, ruševine, ropotarnica istorije...;

(đ) "saobraćajna sredstva i njihovi delovi", npr.: voz, lokomotiva, vagon, prikolica, satelit, padobran, karavan, brod, kormilo, kočnica, kola, ruda, točak, osovina, motor, jedra...;

(e) "zidanje", npr.: arhitekt(a), projektant, zidati, rušiti, minirati, potkopati, urušiti...

Navođenje rečeničnih primera u opisu tražilo bi dosta prostora, zbog čega je jedan od najprikladnijih oblika potpunijeg opisa političkih metafora leksikografski (v. za ruski jezik rečnik: Baranov, Karaulov 1994). Ipak, najkarakterističnije navedene prostorne političke metafore ovde se mogu ilustrovati sintagmama kao što su *arhitekta mirovnog procesa*, *minirati pregovore*, *prebroditi teškoće*, *premostiti probleme*, *trasirati nove puteve*, *uspon ka vlasti*, *pad sa vlasti*, *politička arena*, *mostovi saradnje*, *istorijska bespuća*, *ući na velika vrata / na mala vrata*, *potkopati temelje*, *istorijski tokovi*, *matica zbivanja*, *svetlo na kraju tunela*, *put u svetlu budućnost*, *uskočiti u poslednji vagon kadrovske voza*, *stavljati klipove u točkove*, *baciti u ropotarnicu istorije...*

4. *Sinonimija i polisemija*. – Semantički odnos između prostorno motivisanih političkih metafora i njihovih denotata nisu, razume se, jedno-jednoznačni. Ista politička situacija može biti izražena većim brojem metafora, a, s druge strane, jedna metafora ponekad može biti upotrebljena za označavanje različitih političkih denotata. Drugim rečima, i među prostorno motivisanim političkim metaforama postoje odnosi sinonimije i polisemije. Na primer, kraj političke karijere može biti označen izrazima istog ili bliskog značenja kao što su *pad sa vlasti*, *silazak sa scene*, *odlazak iz političke arene*, *odlazak u ropotarnicu istorije*, *potapanje broda // lađe* i dr., a za pozitivno sumiranje političkih rezultata često se koriste izrazi *postaviti temelje*, *krčiti puteve*, *trasirati puteve*, *premo-*

stiti razlike, otvarati vrata, rušiti zidove, bedeme i sl., otvarati nove horizonte i sl.

S druge strane, ista metafora, kao što je, na primer, *krug*, može biti upotrebljena za označavanje različitih denotata, npr.: izvor informacija (*dobro obavješteni politički krugovi*); političke, ekonomske i sl. grupe zemalja (*u krugu razvijenih zemalja*); politički bezizlazan pravac (*kretanje u začaranom krugu*) itd. U vezi s tim ovde je mesto da se naglasi da prostorno motivisane političke metafore nisu čvrsto povezane nekom semantičkom kategorijom. Politika, razume se, nije semantička kategorija. To je tematska oblast u kojoj se prepliću veoma raznovrsna značenja. Ono što na strukturnom i funkcionalnom planu povezuje prostorno motivisane političke metafore jeste princip natkategorijalne lokalizacije koji u rečenicama sa prostorno motivisanim političkim metaforama ima jedan od svojih pojava oblika.

5. *Politička metafora kao semantička lokalizacija.* – Političke metafore označavaju određene situacije, a u situacijama postoje izvesni njihovi učesnici i odnosi u kojima se ti učesnici nalaze. Specifičnost prostorno motivisane političke metafore je u tome što takvi odnosi osmišljavaju prostornosno, tj. tako kao da su u pitanju pravi prostorni odnosi.

U strukturi prostorno motivisane političke metafore bar jedan član upotrebljava se izvan metafore u funkciji izražavanja apstraktno-prostornih ili konkretno-prostornih odnosa (npr. *uči u politiku, biti u tom krugu*), ali često prostorno motivisana metafora zadovoljava više od tog minimalnog uslova (npr. *uči u politiku na velika vrata*). Sintaksički član metafore kojim je ona prostorno motivisana označava neki od kategorijalnih elemenata situacije prostorne lokalizacije: objekat lokalizacije, orijentir i/ili lokalizator (v. prvo poglavlje, t. 4). Glagoli kretanja referišu o smeru i načinu kretanja, tj. u svojim semantičkim strukturama oni često imaju "ugrađenu" informaciju o prostornom orijentiru

ili o načinu savladivanja prostora, npr. *pada* – "kreće se naniže", *penje se* "kreće se naviše", *uzmiče* "kreće se unazad", ali *krči put* "kreće se otklanjajući prepreke na putu" itd.

S obzirom na dinamički aspekt prostornog odnosa glagoli kretanja u prostorno motivisanim političkim metaforama ponašaju se kao perlativni (npr. *proći* <*dug put*>), ablativni (npr. *sići* <*sa političke pozornice*>), adlativni (npr. *ući* <*u izbornu trku*>), ili lokativni (npr. *tapkati* <*u mestu*>). Navedeni primeri istovremeno ilustruju semantičku kongruentnost imenskog dela metafore sa glagolskim delom, tj. pokazuju da su i imenski delovi imaju perlativno, ablativno, adlativno ili lokativno značenje kojima je određena svaka konkretno-prostorna ili bilo koja apstraktna lokalizacija. Upor. takođe za perlativnost: *preći preko nesuglasica*, *proći kroz težak period*, *ići putem progres...* ; za ablativnost: *izaći iz koalicije*, *pasti sa vlasti*, *odvojiti se od političkih saveznika...*; za adlativnost: *ući u koaliciju*, *dospeti na vlast*, *priključiti se snagama centra...*; za lokativnost: *biti na čelu države*, *ostati na vrhu*, *nalaziti se na ključnim mestima...* i sl.

Sa druge strane, principom natkategorijalne lokalizacije određeni su i oni odnosi među učesnicima u nekoj prostornoj ili apstraktnoj lokalizaciji koji se ostvaruju preko *orijentira* u kategorijalnoj situaciji semantičke lokalizacije (v. takođe t. 4 u prvom poglavlju). Slično drugim jezičkim podsystemima koji su manje ili više transparentno prostornosno organizovani i za prostorno motivisane političke metafore jedan od najvažnijih kriterijuma je razlikovanje "centralnog" od "perifernog" odnosno "unutrašnjeg" i "spoljašnjeg", "dubinskog" i "površinskog" (dakle pojava oblika natkategorijalne distinkcije *intra*lokalizacija / *ekstra*lokalizacija), npr. (*unutar*)*stranački* / *vanstranački*, *biti u centru* / *na periferiji političkih događanja*, *glavni* / *sporedni tokovi zbivanja*, *nalaziti se u matici zbivanja*, *biti na marginama političkog života*, *osnovni* / *prateći dokumenti*, *jezgro pokreta* / *simpatizeri* i *saputnici pokreta*, *u dubinama političkog života* /

na površini političkog života, prodreti u srž problema / ostati na kozmetičkim popravkama, generalna rekonstrukcija / doterivanje fasade... Tamo gde u sintaksičkoj strukturi metafore imamo predlog, prefiks ili prilog lakše je identifikovati orijentir u tako koncipiranoj lokalizaciji. U drugim konstrukcijama on je implicitno prisutan i to obično može da pokaže parafraza, na primer, *baviti se generalnom rekonstrukcijom sistema* znači "menjati ono što je u osnovi sistema", a *vršiti kozmetičke popravke sistema* znači "menjati samo spoljašnju stranu sistema" i sl.

Objekat lokalizacije u situaciji o kojoj referiše prostorno motivisana politička metafora (politički sistem, vlast, predstavnici vlasti ili opozicije, ekonomski, pravni vojni i drugi subjekti itd.) može biti shvaćen kao nešto što se vidi "u nivou lokalizatora" u takvoj situaciji, ili "izvan nivoa lokalizatora".

U prvom slučaju može biti relevantna ili bočna ili frontalna strana lokalizatora. Na primer, podela političkih pokreta, pogleda, snaga, stranaka itd. na *desne i leve, desnicu i levicu* i sl. (izvorno motivisana, kao što je poznato, aktuelnim mestom političkih snaga u odnosu na predsedavajućeg u određenom parlamentu i određenom istorijskom trenutku) očigledno je zasnovana na ideji bočnih strana i izvesnog otklona od centralne pozicije, tj. otklona od političkog centra, ma šta neko pod tim podrazumevao.

Lokalizaciju zamišljenom frontalnom ili njoj suprotnom stranom lokalizatora ilustruju primeri kao što su *ići smelo napred, nalaziti se pred teškim izborom, sučeliti se sa opasnim protivnikom, ići ususret događajima...*; ili suprotno *ustuknuti pred opasnostima, uzmaći pred problemima, retirati, nazadovati, kliziti unazad, biti odbačen nazad, povući se* i sl.

U drugom slučaju (lokalizacija izvan nivoa lokalizatora) objekat lokalizacije u situaciji o kojoj referiše politička metafora određen je zamišljenim horizontalnim stranama lokalizatora, npr.: *izborni rezultati su nadmašili očekivanja, rezultati su iznad*

očekivanja, on je iznad svih na lestvici popularnosti, nad mirovni proces su se nadneli tamni oblaci, nad njim visi Damoklov mač, on pokušava da se postavi iznad političkih partnera, on želi da bude iznad toga...; izbori su podbacili, rezultati su ispod očekivanja, on je ispod svih na lestvici popularnosti, oni imaju dobru političku infrastrukturu, rade ispod žita, političko podzemlje itd.

Takvim konstrukcijama su semantički bliske one koje se takođe zasnivaju na ideji vertikale, ali sa jednom bitnom razlikom: lokalizacija se ne ostvaruje izvan lokalizatora, nego u njegovom gornjem ili donjem delu: *vrhovi vlasti, u političkom vrhu, vrh ledenog brega, biti u špicu popularnosti, sastanak na vrhu, visok stepen razumevanja, visoki predstavnik, više instance, na najvišem mestu, gornji dom, odluka je doneta gore, predlog je došao odozgo...;* i suprotno: *u podnožju političke piramide, društveno dno, niže instance, odnosi na najnižem nivou, donji dom, inicijativa je došla odozdo* i sl. (Metaforama zasnovanim na ideji vertikale, u nekim slučajevima i političkim metaforama, dosta se bave Lejkof i Džonson u citiranoj knjizi.)

Dimenzionalna lokalizacija unutar lokalizatora, ali na horizontalnom planu, takođe je uključena u političku metaforu kroz distinciju "široko" / "usko", npr.: *proširiti saradnju, širok obim razmene, politička borba na širokom frontu, širok krug saradnika...;* prema *sužena saradnja, razgovori u uskom krugu, sa najužim saradnicima* i sl.

Lokalizacija izvan lokalizatora sa elementima kvantifikacije i u političkoj metafori (kao, npr. u sistemu prostornih priloga) ostvaruje se kao numerička ili kao graduelna kvantifikacija.

Tako, na primer, tamo gde je obavezno prisustvo više od jednog objekta lokalizacije, ili više od jednog lokalizatora, očigledno je presudan numerički momenat: *između dve vatre, između Scile i Haribde, među političkim istomišljenicima* i sl., ili (sa obaveznošću većeg broja objekata lokalizacije): *okupljeni oko*

vođe, u okruženju brojnijeg neprijatelja, okružen lošim savetnicima, usred vrtloga političkih događaja i sl.

Tamo gde je važno razlikovanje lokalizacija prema distanci između objekta lokalizacije i lokalizatora kvantifikacija je graduelne prirode i ispoljava se kroz distinkciju "blizu" / "daleko", tj. "mala distanca" / "velika distanca", npr.: *političko približavanje, primio ih je sa najbližim saradnicima, bliskost političkih pogleda, u bliskoj perspektivi, pobeda je nadohvat ruke*; prema *političko udaljavanje, razilaženje u pogledima, međusobna udaljenost političkih stavova, daleko od željenog cilja, u dalekoj perspektivi, pobeda je bila daleko* i sl.

6. *Neki međujezički aspekti.* – Prostorno motivisane političke metafore pokazuju visok stepen sličnosti u različitim jezicima, što je verovatno, pored ostalog, posledica činjenice da je svet sve bolje "pokriven" tekstovima velikih medijskih kuća, koji se svakodnevno prevode na jezike zemalja koji te informacije preuzimaju. Pri tome se mnogi izrazi, pa među njima i prostorno motivisane metafore kalkiraju (kao npr. izraz *u vrhu popularnosti*), ili se samo adaptiraju bez prevođenja (kao npr. *top lista, samit* i sl.).

Ipak, veliki deo prostorno motivisanih metafora nosi pečat svog jezika. To se vidi i u inventaru leksema koje su u strukturi takvih metafora, i u njihovim gramatičkim osobinama, pogotovu kada se uporede prostorno motivisane političke metafore u različitim jezicima. Ako se, na primer, u ruskom jeziku leksema *vitok* koristi u političkoj metafori (npr. *novwj vitok gonki voru`enij.*;) njen srpski ekvivalent *navoj* (na zavrtnju) takvu funkciju nema ili je možda ima vrlo retko. Umesto metafora sa *navojem* u srpskom jeziku se u sličnom značenju obično koriste metafore sa izrazom *novi krug u spirali* (*trke u naoružanju*) ili sa nekim sličnim izrazom. U sličnim primerima međujezičke razlike u strukturi političkih metafora posledica su razlika u jezičkim si-

stemima (različiti inventari jedinica ili razlike u njihovoj frekventnosti, različite strukture leksičko-semantičkih polja, nepodudarnosti u stilskim vrednostima semantički najbližih jedinica i dr.). Međujezičke razlike u strukturi političkih metafora mogu biti i uslovljene etnokulturnim razlozima. Tako su u ruskom jeziku mnogo običnije nego u srpskom metafore sa izrazima kojima bi u srpskom odgovaralo: *Potemkinova sela*, *krstarica "Aurora"*, *oklopni voz* i dr. U nekim slučajevima metafore sa bezekvivalentnom leksikom mogu normalno da funkcionišu samo u jeziku u kojem su nastale, npr. u srpskom jeziku prostorno motivisane političke metafore sa frazeologizmima *ispravljati krivu Drinu*, *sve mu je ravno do Kosova* i sl.

Oblici prostorno motivisanih političkih metafora u različitim jezicima mogu biti uslovljeni i međujezičkim gramatičkim diferenciranjima. Tako, na primer, za razliku od ruskog jezika, u kojem se prilozi *levo*, *pravo*, kao i prilozi koji se odnose na strane sveta, mogu gramatički komparirati, u poljskom jeziku takva mogućnost ne postoji – komparacija odgovarajućih priloga je opisna (v. Jurkovski 1986). Srpski jezik u tom pogledu stoji između ruskog i poljskog: prilozi za strane sveta mogu imati gramatičku komparaciju (*istočnije*, *zapadnije*, *severnije*, *južnije*), ali prilozi *levo*, *desno* ne mogu. Prema tome, i ruske prostorno motivisane metafore tipa *>ti sto]t e\ e pravee teh* u srpskom jeziku mogu imati samo ekvivalent sa opisnom komparacijom – *Ovi su još više desno od onih* i sl.

7. *Funkcija*. – Prostorno motivisane političke metafore samo su deo političkih metafora. Zbog odsustva čvrstih granica pojmova *politika* i *metafora*, kao i zbog gotovo obaveznog kombinovanja prostornih i neprostornih značenja u semantičkim strukturama, teško je dobiti statistički preciznu informaciju o zastupljenosti prostorno motivisanih metafora među drugim tipovima političkih metafora, ali tamo gde je sastavljen njihov korpus,

makar i sa vrlo verovatnim prazninama, kao što je ruski rečnik političke metafore (Baranov, Karaulov 1994), brojnost prostorno motivisanih metafora lako pada u oči. Ono što važi za ruski jezik ne mora, razume se, važiti za druge jezike, ali među slovenskim jezicima stepen sličnosti je i tu toliko visok da se sa dosta osnove može pretpostaviti da i u srpskom jeziku prostorno motivisane metafore čine veliki, ako ne i veći deo korpusa političkih metafora. Kako to objasniti? Pre svega, onim razlozima kojima se objašnjava činjenica da su i izvan političkih metafora prostorni predložki, prefiksalni, priloški i pridevski sistemi razvijeniji, a mnoge jedinice tih sistema frekventnije, od npr. vremenskih, posesivnih, uzročnih, ciljnih, količinskih i drugih sistema sa sličnom strukturom izraza. Prostorno motivisane metafore omogućuju konkretizaciju apstraktnih sadržaja (i zato su češće u publicističkim i naučnopopularnim tekstovima, namenjenim najširoj čitalačkoj publici, nego u naučnim i stručnim tekstovima slične tematike). One omogućuju slikovitost i pamtljivost poruke, njenu jasnost (makar ne retko samo prividnu u odnosu na prirodu označenog), od primaoca zahtevaju relativno najmanji napor za razumevanje poruke jer se oslanjaju na pojmove koji su primaocu jako dobro poznati (saobraćajnice, prevozna sredstva, prostorni objekti i dr.), i najzad (u ovom pregledu koji ne pretenduje na konačnost) poznato je da upotreba jedne metafore, naročito ako ona ima ključno mesto u svom sistemu, obično indukuje upotrebu drugih njoj srodnih metafora u istom tekstu, tj. leksičko-semantički sistemi metafora pokazuju tendenciju da se sa paradigmatškog plana preslikaju na sintagmatski koliko god to denotirana situacija dopušta. Tako i razvijenost sistema prostorno motivisanih političkih metafora omogućuje da jedna takva metafora u tekstu bude generator većeg broja drugih koje su joj srodne, npr. izbor "puta" i "putovanja" kao metafore političkog procesa vrlo lako povlači za sobom upotrebu u istom tekstu takvih metafora kao što su *raskršća* i

bespuća, ubrzanja, preticanja i kočenja, startovanja i klizanja, usponi i nizbrdice, vrhovi i ambisi, prečice, stranputice, magistrale pa i politički ćorsokaci itd.

**PROSTORNE METAFORE
U LINGVISTICI**

Lokalizacija kao lingvistička metafora

1. Prostorne metafore nisu obične samo u svakodnevnom jeziku i u političkim tekstovima nego su česte i u naučnom diskursu – i u načinu njegovog koncipiranja (v. o tome u radu "Naučna argumentacija je putovanje" – Klikovac 1988) i u terminološkim sistemima različitih nauka.

Ni u lingvistici nije teško naći primere koji bi ilustrovali izrečenu konstataciju. Dovoljno je setiti se lingvistima dobro poznatih dihotomija *unutrašnja istorija jezika / spoljašnja istorija jezika, dubinska struktura rečenice / površinska struktura rečenice, leva valentnost predikata / desna valentnost predikata*, ili termina *nivo, sloj (stratum)*, pa i *supstrat, superstrat* i sl., *stratifikaciona gramatika, horizontalna i vertikalna stratifikacija jezika, nadrečenično jedinstvo, supersegmentna obeležja* itd.

Kao i drugde i ovde bi se osnovno objašnjenja posezanju za prostornim metaforama da bi se označile apstraktnije relacije nalazilo u činjenici da su prostorni odnosi konkretne prirode te da označavanje neprostornih relacija terminima koji upućuju na analogije sa prostorom predstavlja način konkretizacije i prividne vizuelizacije tih relacija kako bi dati pojmovni sadržaji bilo lakše shvaćeni i zapamćeni.

Kao i drugi termini i terminološki izrazi i prostorne terminološke metafore mogu biti različitog stepena složenosti, upor. *nivo, podtekst, površinska struktura, spoljašnja istorija jezika* i sl. Prostorna ikoničnost takvih termina i terminoloških izraza

obično ne privlači pažnju upravo zato što su i izvan naučnog diskursa analogije sa prostorom čest način konkretizovanja u objašnjavanju apstraktnih sadržaja. Stepene prostorne ikoničnosti termina mogu biti različiti. Svakako su veći u strukturama termina formiranim od autohtonih jezičkih formanata, a manji u onima koji su preuzeti iz drugih jezika. Na primer, prostorna ikoničnost termina kao što su *supstitucija*, *supersegmentni*, *metajezik*, *metafora*, *paralingvistika*, *paronimija*, *hiperbola*, *hiponimija* i sl. – postoji u stepenu u kojem oni koji te termine koriste imaju znanja o izvornim značenjima morfema *meta-*, *para-*, *sub-*, *super-*, *hiper-*, *hipo-* i sl.

2. Sa stanovišta koje nas ovde interesuje lingvistički termini srpskog, kao i drugih jezika, mogu se podeliti na dve grupe. Jednu čine simbolički (signifikativno zatvoreni) termini, koji ne sadrže interpretaciju svog denotata, a drugu čine ikonični (signifikativno otvoreni) termini, koji odgovarajuću interpretaciju sadrže. Ta distinkcije je, svakako, pragmatički uslovljena. Za lingvistu koji ne zna dovoljno grčki neki terminološki grecizam može biti simbolički termin, dok će za onoga ko se bavi klasičnom filologijom isti termin biti ikonične prirode.

Ikonični termini obuhvataju dve grupe slučajeva u zavisnosti od toga da li su u pitanju transponovana značenja (npr. *vanlingvistički*, *subjekat*, *hipotaksa*), tj. slučajevi gde se neka konkretno-prostorna značenja, kriterijumi i sredstva njihovog izražavanja prenose u druge, neprostorne semantičke sfere, ili su u pitanju netransponovana značenja (npr. *usneni*, *zubni*, *prednjejezički*). U oba slučaja termini mogu biti ili terminološki motivisani, kada se sreću i u drugim naukama (npr. *sistem*, *opozicija*, *hiperbola*, *metafora*, *transpozicija*), odakle su preuzeti u istom ili u izvedenom obliku i značenju, ili mogu biti vanterminološki motivisani, kada su u terminološki sistem ušli iz odgovarajuće lek-

sičko-semantičke grupe datog jezika (npr. *jezik, govor, glas*, a sa prostornim značenjem *prednjejezički, zadnjenečani* i sl.).

3. Jezička kreativnost lingviste i interpretacijska sadržajnost termina dobijaju najjači izraz u terminološkim izrazima sa transponovanim značenjima. U njima se interpretacija daje kroz konkretizaciju, odnosno kroz poređenje sa analognim konkretnim situacijama. Pošto se mnogi konkretni odnosi među objektima u krajnjoj liniji svode na prostorne odnose, široka zastupljenost takvih slučajeva u lingvističkoj terminologiji pokazuje da je lokalističko viđenje različitih jezičkih fenomena u spontanom obliku vrlo prisutno u lingvistici i kada nema odgovarajuću teorijsku osnovu. Tu se naročito često angažuju prefiksalna sredstva, što je i razumljivo s obzirom na ulogu prefiksa i predloga u obeležavanju prostornih odnosa i na ograničene sintaksičke mogućnosti građenja termina. Najzastupljenija je opozicija "unutra / spolja", koja se izražava i srpskim i internacionalnim terminima, npr. *u-, unutar-, iz-, in-, intra- / van-, eks- ekstr-* i sl., kao i terminima *uvodni, unutarjezički, inkluzivan, implicitan, intralingvistički... / vanvremenski, ekspresivan, eksplicitan, ekstralingvistički* itd. Osim tih česta su i značenja "iznad", "ispod", "ispred", "iza", "među", "preko", "blizu"..., koja se takođe izražavaju i srpskim i internacionalnim sredstvima (npr. *naddijalekatski, podmet, superlativ, supersegmentni, supstrat, interferencija, medijalni, metajezik, predlog, poslelog, prepozicija, postpozicija, jukstapozicija, postfiks* i dr.), što sve sugerise konstataciju da transpozicija prostornih značenja u druge semantičke sfere predstavlja raširen način građenja lingvističkih termina, čije produktivne mogućnosti i postojeći oblici zaslužuju dalja ispitivanja.

Sledeća dva poglavlja ilustruju upotrebu prostornih metafora u lingvističkoj terminologiji izvan eksplicitnih lokalističkih in-

terpretacija jezičkih pojava, dakle manje ili više blisko onome što je u drugom poglavlju nazvano kriptolokalizmom.

Spiralna dinamika odnosa između jezika i govora

1. *Jezik kao interpretacija.* – Interesovanje za istraživa-nje jezičkog univerzuma kao dinamičkog fenomena čija su dva osnovna oblika jezik i govor, koje je i pored duge tradicije (u evropskoj lingvistici od radova V. fon Humbolta) doživelo poslednjih decenija procvat, izvuklo je u prvi plan pitanja koja su ranije smatrana nelingvističkim, ili nisu uzimana za lingvistička u užem smislu reči. Takvo je i pitanje o *kreativnom načelu* u jeziku, i šire – u jezičkom univerzumu kao funkcionalnom jedinstvu jezika i govora. Ono obuhvata niz užih pitanja od kojih se s lingvističke tačke gledišta jednim od centralnih čini pitanje o prirodi jezičke interpretacije stvarnosti. Poznato je takođe da izvestan broj osnovnih pojmova u lingvistici, teoriji književnosti i psihologiji, a otuda i neki pojmovi koji su zajednički za ove nauke, npr. pojam interpretacije, nemaju šire prihvaćene definicije. Iscrpan odgovor na pitanje šta treba podrazumevati pod interpretacijom i u čemu je njena suština, kao jedno od ključnih pitanja za razumevanje suštine jezika i nesumnjivo složeno i višestrano, zahtevalo bi i analizu odgovarajuće širine i dubine kojoj bi mogli da budu tesni i okviri jedne knjige. Zato ćemo ovde morati da se zadovoljimo radnom definicijom. Sa neizbežnim pojednostavljenjima moglo bi se reći da se i jezik i govor, pa prema tome i jezički univerzum u celini, svode na specifičnu (po izrazu) čovekovu interpretaciju univerzuma (odnosno interpretaciju jednog njegovog dela), a interpretiranje kao kreativan proces, na izbor i

sistematizovanje relevantnih podataka na osnovu kojih se vrši modeliranje stvarnosti, odnosno univerzuma uključujući i jezički univerzum (npr. u lingvističkim interpretacijama).²¹ Na početku tog procesa je čovekova potreba da se *orijentiše* (a kada je reč o interpretaciji na nivou govora – i da nekog orijentiše) u odnosu na određeni deo stvarnosti, ili u odnosu na stvarnost u celini (kada je reč o interpretaciji na nivou jezika). Prema tome, pitanje o suštini procesa kroz koji se ukupni univerzum modelira u jezičkom univerzumu moglo bi, sa tako naznačenih pozicija o tom procesu, da se svede na sledeće: jezik predstavlja proces i rezultat kolektivne interpretacije stvarnosti, a govor proces i rezultat njene individualne interpretacije, koja je, očigledno, iako posebna, ograničena prethodnom. Drugim rečima, jezik se može posmatrati kao primarna i ukupna interpretacija univerzuma, a govor kao njegova sekundarna i fragmentarna interpretacija.

Ta konstatacija samo u vrlo opštim crtama određuje odnos između jezika i govora kao između dve kvalitativno i kvantitativno različite, iako povezane interpretacije. Ako se data dihotomija bliže razmotri sa istog (interpretacijskog) stanovišta, u tom odnosu može se videti ne dvočlana nego višečlana struktura, predstavljena nizom uzajamno uslovljenih interpretacija.

2. *Interpretacija u sociolektu i u idiolektu.* – Najobuhvatnija je, nesumnjivo, interpretacija stvarnosti na nivou jezika kao sociolekta, kojom nijedan njegov govorni predstavnik ne raspolaže u celosti, niti je, s obzirom na ograničenost i specifičnost njegovih individualnih iskustava reinterpreterira u potpunosti verno.

Niži nivo jezičke interpretacije, idiolekt je (ako sada ostavimo po strani činjenicu da sociolekti mogu biti uži i širi, hijer-

²¹ O izboru kao osnovnoj pretpostavci interpretativnog pristupa jeziku (sa različitih lingvističkih i metodoloških pozicija) pišu, pored mnogih drugih, vrlo ubedljivo R. Foset (1980), V. Demjankov (1981), V. Zvegincev (1982).

hijski organizovani ili u odnosu skupova koji se presecaju) određen, s jedne strane, sociolektom, a sa druge strane specifičnostima individualnog saznavanja stvarnosti. Na primer, interpretacija denotata *sat* (= "časovnik") nije ista na nivou sociolekta i na nivou idiolekta jednog sajđžije. Pošto će dalje biti reči o drugim vidovima interpretacija jezičke stvarnosti, radi bolje preglednosti izlaganja oni će biti označavani i simbolički: slovom *I* i numeričkim indeksom koji ukazuje na nivo interpretacije u odnosu na sociolekt (I_1). Interpretacija na nivou idiolekta (I_2) je, dakle, derivirane iz prethodne.

3. *Interpretacija u govoru.* – Govor se obično, i u načelu prihvatljivo, tumači kao realizacija (materijalizacija) jezika u komunikativnom činu i komunikativnoj situaciji, tačnije realizacija određenih jezičkih jedinica i pravila. Sa stanovišta koje nas ovde interesuje produktivna govorna aktivnost predstavlja reinterpretiranje određene interpretacije koja postoji na nivou idiolekta (I_2), manje ili više od nje udaljena u zavisnosti od specifičnosti konkretnog objekta ili situacije koji se govornim činom denotiraju. Pošto te dve interpretacije, iako su slične i iako prva u velikoj meri uslovljava drugu, nisu iste, ima osnova da se govori o posebnoj interpretaciji na nivou produktivne govorne aktivnosti (I_3). Razlika između I_2 i I_3 svodi se na razliku između neaktualizovane i aktualizovane interpretacije. Ako aktualizacija izostane, npr. *Ribe plivaju, a ptice lete* (u generičkom značenju) onda je interpretacija datih denotata na nivou I_3 ista kao na nivou I_2 , odnosno I_3 je samo izdvojeni deo I_2 . Suprotno tome svaka aktualizacija znači i kvalitativno novu interpretaciju.

U složenijim slučajevima, kada je, npr. denotat do te mere specifičan da nije dovoljno derivirati I_3 iz I_2 da bi on bio adekvatno interpretiran, pribegava se popunjavanju I_2 – ili iz I_1 , ili iz nečijeg (izvan pošiljaočevog) idiolekta (I_n). Najjednostavniji primer: U nedostatku jezičke jedinice u svom idiolektu, kojom

bi označio i interpretirao određeni denotat, govorno lice može da posegne za rečnikom, ili da nekoga upita "kako se to kaže", a može i da upotrebi jezičku jedinicu za koju zna ili pretpostavlja da bi je drugi govorni predstavnici istog jezičkog kolektiva u sličnim situacijama upotrebili.²² Ova treća mogućnost ukazuje na to da govorno lice osim sopstvenog idiolekta raspolaže i izvesnim fondom znanja o interpretacijama određenih denotata karakterističnim za neka druga lica, odnosno da raspolaže fondom fragmenata tuđih idiolekata. Za uspešno komuniciranje je svakako obično najvažnije poznavanje idiolekta sagovornika. Tu su u principu moguće dve situacije: (a) da govorno lice želi da upozna sagovornika sa svojom interpretacijom određenog denotata, (b) da govorno lice želi da prikrije svoju interpretaciju, tj. želi da sagovorniku prezentira neku drugu interpretaciju, dakle ono što se u običnom ne-terminološkom rečniku imenuje kao laganje. Naravno, vrlo su česte i kombinacije slučajeva (a) i (b), tj. ono što se obično imenuje kao poluistina, sa naglaskom na (a) ili na (b).

U tom smislu, dakle, može se razlikovati interpretacija koju govorno lice u procesu komunikacije daje određenom objektu ili situaciji (ona može biti jezički oformljena na nivou tzv. unutrašnjeg govora) od interpretacije koju šalje u govornoj poruci (I_4) i koja ne mora biti identična sa njegovom "privatnom" interpretacijom. Prvoj bi, očigledno, odgovarao naziv *unutrašnja* (ili subjektivna), a drugoj *spoljašnja* (objektivna) pošiljačeva interpretacija. Npr. denotat koji se obično imenuje kao *turbo folk muzika* u unutrašnjoj pošiljačevoj interpretaciji može imati

²² Reč je o tzv. pasivnom znanju jezika, koje je zapravo samo uslovno "pasivno" jer, ako se steknu određeni uslovi, a pre svega ukoliko postoji odgovarajuća motivacija, pasivno znanje može postati aktivno, što u žargonu ima i poseban frazeološki izraz (*izvaditi iz malog mozga*), kao što je mogućan i obrnut slučaj frazeološki uobličen u izrazu *stao mu mozak*.

kvalifikativ "šund", "kič" i sl, koji izostaje u verbalizovanoj interpretaciji, u izrazu *turbo folk muzika*. Slično tome, situacija koja može biti izražena rečenicom *Voz stiže u devet sati*, može imati unutrašnju pošiljaočevu interpretaciju "voz stiže tek u devet sati". Ukoliko govorno lice kao pošiljalac poruke (i interpretacije) pretpostavlja da bi sagovornik kao primalac istu situaciju interpretirao kao "voz stiže već u devet sati", i ako želi da se iz nekog razloga sa sagovornikom solidariše, on može tako da oformi poruku da ona upućuje na interpretaciju koja mu je u datom trenutku potrebna iako je suprotna njegovoj unutrašnjoj interpretaciji. Mogućnost da I_3 bude ili ne bude jednako I_4 uslovljena je, pored ostalog, činjenicom da pošiljalac pored sopstvenog idiolekta raspolaže i fondom "tuđih interpretacija". On se tim fondom služi i u najboljoj nameri kad god želi da izbegne nesporazum, tj. pogrešne interpretacije od strane primalaca poruke koju šalje, prilagođavajući svoj način interpretiranja načinu na koji bi to učinio primalac (često sa neizbežnim pomacima na planu sadržaja). Za to postoji mnogo primera iz svakodnevne jezičke komunikacije: obraćanje obrazovanijeg čoveka manje obrazovanom, prenošenje naučnih saznanja u naučno-popularne i publicističke poruke, obraćanje odraslih deci i sl.

Interpretacija na nivou oformljene poruke koju govorno lice šalje takođe, dakle, pripada tom licu bez obzira na to da li je $I_3 = I_4$ ili to nije slučaj. Interpretacija koju u poruci primalac "pročita" može biti vrlo bliska I_4 , a u toliko i I_3 (koliko je I_3 slično sa I_4), ali se o njihovoj ekvivalentnosti ne bi moglo govoriti, što je u lingvistici već odavno uočeno i vezuje se takođe za ime V. fon Humbolta, odnosno za njegovu koncepciju jezičke relativnosti. U smislu poslednje distinkcije $I_4 : I_5$ (predložena interpretacija – primljena interpretacija) umesno je govoriti o dvostrukosti, pa i višestrukosti plana sadržaja svakog teksta, pa i svakog znaka, što je predmet proučavanja posebnih naučnih disciplina, npr. u hermeneutici (v. Mišćević 1981: 73-89). On poseduje i I_4 i I_5 pripadajući na je-

dan način pošiljaocu, a na drugi primaocu. Stepenn razlike između I_4 i I_5 predstavlja stepenn (ne)razumevanja poruke, odnosno stepenn mogućnog nesporazuma u komunikaciji. Interpretacija izvesnog denotata koju je primalac video u tekstu poruke određena je njegovim znanjem ili pretpostavkama o prethodnim interpretacijama istog tekstualnog niza. Drugim rečima, I_5 je zapravo približna rekonstrukcija I_4 ²³ neizbežno obojena interpretacijom istog denotata od strane samog primaoca, tj. njegovom unutrašnjom interpretacijom (I_6), uslovljenom manje ili više i njegovim idiolektom (I_7) kao ličnom jezičkom interpretacijom ukupne stvarnosti koja mu je poznata.

4. *Novi ciklus interpretacija.* – Lanac interpretacija tu može da se prekine, pre svega ako se prekida komunikativni odnos, ili ako dalji tok komunikacije nije relevantan za dopunsku interpretaciju ili reinterpretaciju date jezičke poruke. Ukoliko se lanac interpretacija nastavlja, mogućna su bar dva njegova pravca: (a) primalac preuzima funkciju pošiljaoca i obaveštava bilo govorno lice iz prethodnog komunikativnog odnosa kako je poruka interpretirana (npr. sa ciljem da se proveri adekvatnost interpretacije, tip *Da li to znači...?*, *Hoćeš li time da kažeš...?* i sl., bilo neke nove primaoce, pri čemu se čitav opisani proces ponavlja, a I_7 postaje I_2 u novom lancu interpretiranja. Time se zatvara prvi krug interpretiranja u spirali kruženja interpretacija u jezičkom univerzumu.

Ta mogućnost se ne ostvaruje, odnosno dati model ima modifikovanu i ređu varijantu ako se poruka prenosi citativno, tip

²³ A takode I_3 , ukoliko primalac pretpostavlja da I_3 nije ekvivalentno sa I_4 . Tako, na primer, jedan od prvih koraka u postupku psihoanalize predstavlja rekonstrukcija I_3 na osnovu I_4 (v. o tome kod Benvenista "Opaske o funkcijama jezika u Frojdovom otkriću", Benvenist 1975, 81)

X kaže "...", jer se u tom slučaju novi primalac priključuje direktno na I_4 prethodnog lanca interpretacija.

Interpretacija i njen govorni izraz mogu tako da žive u jezičkom kolektivu kraće ili duže vreme, dok su iz bilo kog razloga važni za govorne predstavnike tog kolektiva, odnosno dok usled više ponovljenih ciklusa ne izgube svoj identitet.

Drugi pravac u kojem se može odvijati lanac interpretacija usmeren je ka sociolektu. Svaki ciklus koji interpretacija prođe od I_1 do I_7 akumulira u njoj veću moć da se održi u I_1 , ili, jednostavnije rečeno, što se neka jezička jedinica (i, razume se, interpretacija određenog dela stvarnosti koja iza nje stoji) ređe upotrebljava, veća je verovatnoća da će ta jedinica da ispadne iz sistema. Frekvencija kruženja interpretacije u jezičkom univerzumu ima, međutim, i drugu stranu. Ako usled dejstva nečijeg idiolekta (ili više idiolekata, ili nekih drugih faktora interpretacija postane manje ili više "pomerena" u odnosu na početnu i kao takva nastavi horizontalno kruženje dovoljno dugo da se s njom upozna veći broj govornih predstavnika datog sociolekta, ona može u takvom "pomerenom" vidu da se vrati u sociolekt zamenjujući prethodnu interpretaciju kojom je inicirana, ili koegzistirajući s njom (slučajevi polisemije ili homonimije). Put od inovacije u idiolektu do inovacije u sociolektu određen je velikom brojem faktora, čije bi razmatranje moglo biti predmet posebnog istraživanja. Relevantna je činjenica da interpretacije nekog dela stvarnosti može da dopre iz idiolekta u sociolekt, a odatle se opet nastavlja vertikalno kruženje informacije u jezičkom univerzumu (od sociolekta ka govoru i nazad).

Uzajamnu uslovljenost govora jezikom i jezika govorom vrlo eksplicitno je formulisao F. de Sosir, doduše u rukopisu koji nije uključen u poznato izdanje *Kursa opšte lingvistike* (v. Godel 1957: 155)

Pojedine karike u lancu interpretacija stvarnosti kroz jezički univerzum već su u nauci poznate (na šta upućuju i bibliograf-

ske napomene uz ovo poglavlje), ali se imenuju na različite načine i ne posmatraju se uvek sa interpretacijskog stanovišta. Ono što se ovde želi istaći, a drugde, koliko mi je poznato, nije na ovaj način isticano, jeste činjenica da se različiti nivoi interpretacije u jezičkom univerzumu nalaze u sistemskim odnosima koji su organizovani na kružnom principu. U stvari, ako bi se insistiralo na preciznosti terminološke metafore, trebalo bi govoriti o strukturi spiralne prirode budući da je konstatovana mogućnost da I_1 u novom ciklusu interpretiranja stvarnosti kroz jezički univerzum ne bude identično sa I_1 iz prethodnog ciklusa (reč je o ulasku interpretacijske inovacije u jezički sistem na nivou sociolekta). Tako, na primer, saznanja o jeziku do kojih je došao F. de Sosir predstavljala su prvo novu interpretaciju denotata "jezik" samo na nivou idiolekta F. de Sosira. Pošto je data interpretacija, prošavši veliki broj horizontalnih ciklusa, ušla u sociolekt (lingvistički terminološki sistem) započet je novi krug u istorijskoj spirali interpretiranja denotata "jezik" u jezičkom univerzumu (njen mali segment je i ovaj rad).

5. *Zaključne napomene.* – U zaključku izloženog pogleda na jezički univerzum kao dinamički i kreativni fenomen kroz koji se neprekidno ostvaruju procesi čovekovog interpretiranja i modeliranja stvarnosti potrebno je, pre svega, konstatovati da postoje različiti nivoi i oblici takvih interpretacija koji se međusobno razlikuju u prvom redu s obzirom na to da li se radi o interpretaciji ukupne poznate stvarnosti, tj. univerzuma, ili interpretaciji određenog njenog dela. U prvom slučaju reč je o interpretaciji na nivou jezika, a u drugom o najčešće aktualizovanoj interpretaciji na nivou govora. Dalje je u oba slučaja relevantan kriterijum odnosa učesnika u jezičkoj komunikaciji prema određenom tipu interpretacije. Interpretacije na nivou jezika mogu se podeliti na *unutrašnje* (idiolekt) i *spoljašnje* (sociolekt), u zavisnosti od toga šta pripada subjektu, a šta njegovom jezičkom

kolektivu. Ni idiolekt ni sociolekt nisu homogeni. Prema istom principu "unutra / spolja", ili "centralno / periferno", u idiolektu se razlikuju njegov aktivni i pasivni deo, a u sociolektu njegovi stratumi (npr. lokalni govor – dijalekt – standardni jezik)²⁴, od kojih je svaki koji je za datog govornog predstavnika bliži opozitivno postavljen prema ostalima u odnos koji se takođe može formulirati u terminima "unutra / spolja". Isti kriterijum primenljiv je i za diferenciranje govornih interpretacija, i pošiljaočevih i primaočevih, koje kao što je bilo rečeno (t. 3), mogu biti ili unutrašnje (neeksplicirane): I_3 , I_6 , odnosno takve čije je ekspliciranje fakultativno) ili spoljašnje (predloženi su termini *predložena / primljena interpretacija*, I_4 / I_5) koje su vezane za verbalno oformljene poruke.

Način na koji je princip kruženja interpretacije u jezičkom univerzumu ovde skiciran govorio bi u prilog onim, ne malobrojnim shvatanjima prema kojima dihotomija *jezik / govor*, premda u osnovi tačno unekoliko i pojednostavljeno odražava neke od glavnih odnosa u jezičkom univerzumu, a u lingvističkoj literaturi se ponekad i bez dovoljno osnove apsolutizuje. Spiralni model kruženja interpretacije u jezičkom univerzumu (obuhvatajući i datu dihotomiju) omogućuje da se prikaže i princip funkcionisanja jezičkog univerzuma, tj. njegova dinamička strana, kao i "ljudski faktor" (kreativno načelo) kao osnovna pokretačka snaga te dinamike.

²⁴ Na to u modernoj lingvistici među prvima skreće pažnju J. Boaden de Kurtene (1984). V. o tome i u Škiljanovom radu o horizontalnoj i vertikalnoj stratifikaciji jezika (1980)

Unutrašnja i spoljašnja modalnost glagola *morati*

1. "*Spoljašnja nužda*" i "*nutarnja nužda*" kao polazna tačka analize. – Modalni glagoli (*moći, trebati, morati* i sl.) čest su predmet lingvističkih interesovanja. Budući lekseme koje u osnovi sadrže značenja vrlo bliska gramatičkoj kategoriji modalnosti i koje su zato sastavni deo određenih sintaksičkih konstrukcija, modalni glagoli imaju poseban status i u leksikološkim i leksikografskim kao i u gramatičkim analizama. Uzimajući ovde za predmet opisa značenja srpskog glagola *morati*, smatram korisnim da na početku bude istaknuto da je bogatstvo kategorijalnih značenja tog glagola u obrnutoj srazmeri sa prostorom koji mu je u naučnoj literaturi posvećen. Leksikografi su po prirodi svoga posla morali da se zadrže i na glagolu *morati* dajući nam pored korisne građe i neke interesantne pojmovno-terminološke sugestije o njegovim značenjima.

Tako, se u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (RJAZU, t. VII) posebno izdvaja značenje prinude i to ili kao "*spoljašnja nužda*" ili kao "*nutarnja nužda*". Iako formulisano za današnje standarde starinskim jezikom i potkrepljeno ne baš uvek ubedljivim primerima, to leksikografsko zapažanje, kao što će dalje biti pokušano da se pokaže, zaista hvata neke bitne kriterijume za opis značenja glagola *morati*. Očigledno sasvim spontano i intuitivno, tj. bez ikakvih pretenzija na razvijanje lokalističke ili neke slične teorije, uočena značenja su iskazana izrazima koji su u osnovi prostorne prirode, mada se i izvan lingvistike i ter-

minološki i neterminološki upotrebljavaju za imenovanje osnovnih oblika prinudnih stanja u kojima se čovek može naći. Naravno, glagol *morati* ima (ili je imao) i druga značenja, koja se u tom rečniku takođe navode, uključujući i neka danas već zaboravljena u srpskom književnom jeziku (npr. značenje "dugovati"). *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske, bliži savremenom jezičkom stanju, registruje tri osnovna značenja glagola *morati*, koja se približno mogu označiti kao značenja (a) prinude, npr. *Mora da uzima lek jer mu je lekar tako rekao*, (b) potrebe, npr. *Mora da uzima lek da bi ozdravio*, i (c) verovatnoće, npr. *Mora da uzima lek čim već ozdravlja* (navedeni primeri nisu rečnički da bi se obezbedila identičnost konteksta). Pored tih, najuočljivijih, postoji i više drukčijih značenja glagola *morati*, koja sa sa pomenutima u bližoj ili daljoj vezi. S obzirom na njihovu složenost ta značenja mogu se posmatrati pod različitim uglovima i grupisati prema različitim kriterijumima.

2. *Inkluzivnost (vs. ekskluzivnost) kao semantički kriterijum.*

– Modalni glagoli, kao i druga sredstva iskazivanja modalnosti, određuju modalni okvir semantičkog sadržaja rečenice (njene propozicije), koji se, kada je o glagolu *morati* reč, pojavljuje ili kao autorski modalni okvir, kvalifikujući odnos govornog lica prema sadržaju propozicije (semantičke strukture rečenice), primer (c), ili kao subjekatski modalni okvir, kvalifikujući odnos subjekta prema predikatu, primeri (a), (b). Pošto se i govorno lice može pojaviti u funkciji subjekta, ispostavlja se da su prema kriterijumu inkluzivnosti, kao uključenosti govornog lica u modalni okvir rečenice, slučajevi tipa (c) markirani, a slučajevi tipa (a) i (b) neutralni, tj. da je u pitanju privativna opozicija.

Inkluzivnost, kao uključenost govornog lica u modalni okvir rečenice, izražena glagolom *morati* ostvaruje se ili kao *persuazivnost* (npr. *Mora da ste umorni*, *Mora da su stigli* i sl.), ili kao

deziderativnost (npr. *Moramo se opet videti, Moraš to da pročitaš*). Oba slučaja obuhvataju nekoliko užih značenja.

Persuazivna značenja glagola *morati* mogu biti ilustrovana dvama različitim tipovima primera kao što su *Mora da će naši pobediti* i *Naši moraju pobediti jer su izrazito bolji*. Za razliku od prvog od ova dva primera, gde se izražava uverenost govornog lica u ono što se izriče u propoziciji, u rečenicama koje su predstavljene drugim primerom imamo pseudo-apodiktičke konstatacije jer se uverenost govornog lica u realizaciju sadržaja propozicije iskazuje kao prividno apsolutna izvesnost, slično rečenicama u kojima je glagol *morati* upotrebljen u pravom apodiktičkom značenju, npr. *Voda mora da proključa na 100°C, Sve što živi mora i da umre* i sl.

Za identifikovanje nepersuazivnog apodiktičkog značenja glagola *morati* pogodan je test njegove supstitucije sinonimičnim modalnim rečima i izrazima *sigurno, svakako, bez sumnje, nesumnjivo, verujem da, uveren sam da, ubeđen sam da* i sl., upor. *Mora da ste umorni* i *Sigurno ste umorni, Mora da su stigli* i *sigurno su stigli* itd. Sa formalne strane indikativan je red reči, upor. *Mora da on radi* i *On mora da radi*, jer ako je reč o persuazivnom značenju u običnom za to značenje redu reči grupa *mora da* nalazi se u prepoziciji u odnosu na subjekt. Postpozicija je u tom pogledu nemarkirana, tj. odgovarajuće rečenice (npr. *On mora da radi* i sl.) u pogledu izražavanja persuazivnosti ili nepersuazivnosti su dvosmislene kada se posmatraju van konteksta. Karakteristična je takođe bezličnost oblika, upor. *Ti mora da radiš* i *Ti moraš da radiš*.²⁵ Međutim, dvosmislene mogu biti i rečenice sa deziderativno upotrebljenim glagolom *morati*. Na primer, rečenica *Moraš to da pročitaš* pored interpretacije "veoma želim da to pročitaš" može

²⁵Na to je skrenula pažnju M. Ivić u diskusiji na simpozijumu "Modalna organizacija iskaza u slovenskim jezicima" (*Otázky slovanskí syntaxe*, III, Brno, 1973, s. 279).

da ima i pojačano imperativno značenje "obavezno to pročitaj", "obavezujem te da to pročitaš". Pored takvih postoje i rečenice koje su nedvosmisleno imperativne, npr. *Moraš da mu vratiš dug*, *Mora noćas da dežura* i njima sl. Kao što poređenje prvih sa drugima pokazuje, uslov za upotrebu glagola *morati* u deziderativnom značenju nalazi se u pretpostavci o korisnosti, prijatnosti i sl. onoga što je sadržano u propoziciji za lice koje se u takvoj rečenici javlja kao subjekt. Granica između deziderativnog i imperativnog značenja glagola *morati* nije uvek uočljiva pošto je pojačana deziderativnost bliska slaboj imperativnosti. Primeri pokazuju da se deziderativno značenje glagola *morati* u ovakvim slučajevima po pravilu može konstatovati tamo gde postoji pretpostavka o korisnosti, prijatnosti i tome sl., tj. tzv. benefektivnosti u sadržaju dopunske rečenice za lice koje je subjekat glavne.

3. *Modalna kvantifikacija kao gradualna lokalizacija*. – Kao što je za persuazivno značenje glagola *morati* karakteristična komponenta "verujem", za deziderativno značenje "želim", a za imperativno "naređujem", tako je sa apodiktičku upotrebu tog glagola karakteristična semantička komponenta "znam" data u kategoričkom vidu univerzalne kvantifikacije – "sasvim sigurno znam", budući da se apodiktičko *morati* odnosi na opštepoznate pojave, tj. na slučajeve tzv. ontološke neophodnosti (Lajons: 1977: II, 791). Upor. *Telo na toploti mora da se širi* i *Sasvim sigurno znam da se telo da toploti širi*, što je zapravo implicirano u sadržaju propozicije "telo se na toploti širi i to je opštepoznato". Na obim kvantifikacije takvog sadržaja ukazuje ekvivalentnost odgovarajućih rečenica sa glagolom *morati* rečenicama sa zamenskim i priloškim univerzalnim kvantifikatorima: *Svako telo se na toploti širi*, *Telo se uvek na toploti širi* i sl. Pošto se tu rečenicom referiše o pojavi koja predstavlja prirodnu zakonitost, kao sinonimi apodiktičkog *morati* mogu se pojaviti i reči

kao *neizostavno, neminovno, obavezno* i sl. Npr. *Telo se na toploti obavezno širi*. Apodiktička značenja nisu jedinstvena. Pored kauzalne veze, kao u navedenim primerima, ili još eksplicitnije: *Toplota uvek izaziva širenje tela*, apodiktična upotreba glagola *morati* može se odnositi i na običnu, nekauzalnu sukcesivnost, npr. *Posle petka mora doći subota*.

Budući da je u apodiktičkom značenju glagola *morati* vrlo uočljiva univerzalna kvantifikacija, nameće se iskušenje da se isti stepen kvantifikacije traži i u njegovom persuazivnom, deziderativnom i imperativnom značenju. Za to postoje izvesne osnove. Npr. imperativno *Moraš ovo da pročitaš* može se interpretirati kao "naređujem ti da ovo neizostavno pročitaš", "naređujem ti da ovo pročitaš i skrećem pažnju da si na to prisiljen"; deziderativno *Moraš ovo da pročitaš* kao "želim da svakako ovo pročitaš", ili "želim da neizostavno ovo pročitaš", dakle, sa ekspliciranim univerzalnim kvantifikatorom, ali i kao "veoma želim da ovo pročitaš" i sl. Drugim rečima, kao što se deziderativnost i imperativnost razlikuju u stepenu intenziteta delovanja na objekat u takvom odnosu, tako se u okviru deziderativnosti (kao što parafraze rečenica sa glagolom *morati* pokazuju) dve stepena kvantifikacije intenziteta osnovne semantičke komponente "želim" – kao visok stepen, ili kao najviši stepen na apstraktnoj skali graduelne kvantifikacije. Pitanje koja je interpretacija adekvatnija po svemu sudeći može dobiti zadovoljavajući odgovor samo ako se poznaje širi kontekst u kojem je glagol *morati* upotrebljen, ukoliko je takvu jednoznačnu interpretaciju uopšte moguće dati kada se ima na umu činjenica da značenja intenzifikacije i univerzalne kvantifikacije mogu biti vrlo bliska i da se univerzalni kvantifikatori upotrebljavaju i hiperbolički (npr. *svi* umesto *mnogi*, *uvek* umesto *često* itd.), pa je teško, a sa komunikativog stanovišta obično i nepotrebno, utvrđivati u svakom konkretnom slučaju da li je u pitanju hiperbolička ili prava upotreba univerzalnog kvantifikatora.

4. *Direktna i indirektna obligatornost.* – Značenja glagola *morati* koja su nemarkirana prema kriterijumu uključivanja govornog lica u modalni okvir takođe sadrže univerzalnu kvantifikaciju. To su značenja *obligatornosti* i *necesitativnosti*. U okviru obligatornosti izdvajaju se dva značenja: direktna obligatornost, npr. *Moraju da se povuku ispred neprijatelja* (= "neprijatelj ih primorava na povlačenje"), i indirektna (proskriptivna) obligatornost, npr. *Moraju da prijave učešće* (= "propisi ih obavezuju da se prijave da bi mogli da učestvuju"). Kao što se iz navedenih primera vidi, razlika između direktne i indirektna obligatornosti je u tome što je u prvom slučaju subjekt neposredno kauziran na određeni postupak, a u drugom posredno, preko posrednog kauzatora.

Kada se kvantifikativne osobine glagola *morati* posmatraju na širem planu, u poređenju sa drugim oblicima izražavanja univerzalne kvantifikacije i jezičkih podsistema kojima oni pripadaju, vidi se da je obligatorno *morati* član jednog semantičkog trougla koji ima vrlo različite oblike realizacije u zavisnosti od nekvantifikativnih značenja koja se kombinuju sa kvantifikacijom i koja su u svakom takvom slučaju drukčija, upor.:

permisivno	<i>može (ili sme)</i>	direktivno	<i>tre-</i>	obligatorno
		<i>ba</i>		<i>mora</i>
persuazivno:	<i>možda</i>	<i>pretpostavljam</i>		<i>mora da</i>
		<i>da</i>		
zameničko-lično:	<i>neko</i>	<i>mnogi</i>		<i>svako</i>
zameničko-vremensko:	<i>nekad</i>	<i>često</i>		<i>uvek</i>
komparativno:	<i>beo</i>	<i>belji</i>		<i>najbelji i sl.</i>

Suštinu semantičke razlike između *moći* i *morati* kao modalnih kvantifikatora najbolje pokazuju sinonimične rečenice sa tim glagolima, npr. *Mora da govori* i *Ne može da ne govori*,

Mora da spava i *Ne može da ne spava* i sl. S obzirom na zajednički (= semantički ekvivalentni) deo u takvim rečenicama (*govori, spava*) i činjenicu da i jedna i druga rečenica imaju isti denotativni sadržaj, ostaje da se zaključi da su u odnosu semantičke ekvivalentnosti *mora da* i *ne može da ne*, odnosno ispostavlja se da su u semantičkoj strukturi glagola *morati* pored značenja "moći" sadržane i dve negacije, od kojih je jedna u modalnom okviru, a druga u dopunskoj rečenici. Drugim rečima, egzistencijalna kvantifikacija, negacija i univerzalna kvantifikacija datog modalnog značenja ispoljavaju se kao tri stepena semantičke složenosti osnovnog značenja: "može" – "ne može" – "ne može da ne" (= *mora*) u zavisnosti od rasporeda negacija u predikatskom delu glavne i dopunske rečenice.

5. *Eksplisitna i implicitna obligatornost*. – Poseban slučaj predstavljaju konverzivni rečenični parovi tipa *Svi moraju da spavaju* i *Niko ne sme biti budan*; *Svi moraju biti prisutni* i *Niko ne može da bude odsutan*, tj. rečenice sa istim denotativnim, a suprotnim signifikativnim značenjem (v. Piper 1983, 1989), jer je u takvim rečenicama semantički ekvivalent glagola *morati* samo delimično ekspliciran u njihovoj sintaksičkoj strukturi, budući da je negacija predikata dopunske rečenice ugrađena u njegovu semantičku strukturu, odnosno ničim nije formalno izražena. Nju otkriva tek semantička dekompozicija takvih predikata, npr. *budan* – "ne spava", *odsutan* – "nije prisutan".

Pored eksplicitne obligatornosti postoje i dosta raznovrsni primeri u kojima je značenje obligatornosti samo implicitno prisutno. Iako se formalno neizražena obligatornost u literaturi obično pominje u vezi sa aletičkim modalnim značenjima tipa *Svako telo se na toploti širi*, postoje i njeni drukčiji oblici. Ona je često leksičke prirode, npr. *pokoriti, zarobiti, uhapsiti, potčiniti, izdresirati, obećati, zakleti se* itd. Posebnu grupu predstavljaju slučajevi u kojima veću ulogu imaju prefiksna sredstva.

Na primer, za razliku od rečenice *On je u zatvoru zapevao* rečenica *On je u zatvoru propevao* sadrži značenje obligatornosti (= "...bio je primoran/primorali su ga da oda neke tajne". Ovamo spadaju i neki pridevi sa modalnim značenjem čiju implicitnu obligatornost dokazuje postojanje konverzivnih parova sa glagolom *morati*, npr. *Predlog je neprihvatljiv* i *Predlog mora biti odbačen*, *Dokaz je neoboriv* i *Dokaz mora biti prihvaćen*, *Susret je neizbežan* i *Do susreta mora doći* i sl. (upor. takođe *nedeljiv*, *neodoljiv*, *neodrživ*, *neispustiv*, *nerazmrsiv*, *nespojiv* itd.).

Necesitativno *morati*, kao u rečenici *Mora da se čuva sunčanice*, takođe sadrži univerzalnu kvantifikaciju: osnovno značenje potrebe kvantifikuje se kao "neophodna potreba", tj. kao nešto što je potrebno uvek, svuda, u svakoj prilici itd. S obzirom na tu zajedničku komponentu postavlja se pitanje u čemu je razlika između obligatornog i necesitativnog *morati*. Osnovna razlika između ta dva modalna značenja glagola *morati* je u domenu faktivnosti. Poređenje primera kakvi su, recimo, *On je morao da beži od psa* i *On je morao da se čuva sunčanice* pokazuje da je u slučajevima kakvi su ilustrovan prvim primerom oblik *morao* ima faktivno značenje jer implicira realizovanost sadržaja propozicije "on je bežao od psa", a u slučajevima kakav je drugi nema faktivnog značenja jer konstatacija neophodne potrebe ne implicira i realizaciju sadržaja "on se čuvao sunčanice".

Semantička posebnost direktne i indirektne obligatornosti i necesitativnosti ispoljava se i činjenici da glagol *morati* u svakom od tih značenja ima drukčije sinonimske mogućnosti. Rečenice sa direktno obligatornim *morati* imaju semantičke ekvivalente u rečenicama sa analitičkim konstrukcijama *biti primoran*, *biti prisiljen*, *biti nateran*, *biti prinuđen* i sl. Proskriptivna obligatornost izražava se, pored glagola *morati*, i izrazima *biti dužan* ili *biti obavezan*, dok necesitativnom *morati* pored već pomenutog *biti neophodno potreban*, mogu biti sinonimične konstrukcije s pridevom *nužan*, npr. *Sledovanja su se svela na*

nužan minimum (upor. *Sledovanja su smanjena do količine koja se mora dati*). Naravno, činjenica ga glagol *morati* stupa u različite sinonimske odnose sa drugim leksemama i izrazima ni u kom slučaju ne znači da je to jedina leksema u kojoj se značenja obligatornosti, necesitativnosti i dr. ukrštaju. Naprotiv, bliskost pojedinih značenja tog glagola, njihova česta kontekstualna uslovljenost i mogućnost sinkretičkog izražavanja dva ili više značenja ima za posledicu da postoje i druge dodirne tačke među datim sinonimskim nizovima. Ali to bi moralo (= necesitativna modalnost) da bude predmet razmatranja u nekom drugom radu.

U PROSTORU TEKSTA

Hronotop teksta (problemi modeliranja)

1. *Terminološka napomena.* – Razmatranje problema modeliranja hronotopa teksta kao funkcionalno-semantičke kategorije izgleda najuputnije početi od nekih terminoloških preciziranja kako bi se, pre svega, nedvosmisleno istaklo šta nije predmet ovog poglavlja. Naime, termini, hronotop, tekst, intertekstualne relacije, unutartekstualne relacije i još neki koji će se dalje upotrebljavati pripadaju i pojmovnom sistemu moderne poetike (v. Lotman 1976). Predmet pažnje ovde je prevashodno lingvističke prirode. Kratak osvrt na odnos između hronotopa teksta kao predmeta lingvistike i hronotopa umetničkog teksta kao predmeta strukturalne poetike treba prvenstveno da istakne neke posebnosti hronotopa teksta kao predmeta lingvističkog istraživanja.

Drugo, dosta je uobičajeno da se sadržaj pojma tekst u lingvističkim radovima bliže ne određuje, kao ni neki drugi temeljni pojmovi nauke o jeziku (reč, sintagma, rečenica...), nego se to obično prepušta uglavnom uspešnom podrazumevanju, odnosno oslanja na prethodna znanja čitaoca. Pošto ovde nema mogućnosti, a ni potrebe, da se više mesta da problemu definisanja teksta, dok sa druge strane izgleda poželjno da se na samom početku ukaže na ona obeležja teksta koja su za ovaj predmet relevantna, ograničiću se opštom konstatacijom da se dalje tekstom nazivaju rečenične ili nadrečenične sintaksičke, semantičke i komunikativne celine koje mogu da funkcionišu kao samostalni iskazi (v. o tome i u poglavlju "Prospektivna lokalizacija u tek-

stu"). Struktura teksta se, dakle, vidi kao sintaksička struktura koja je, s jedne strane, ograničena rečeničnom strukturom, dok se njena druga granica teže određuje – to je jedno od otvorenih pitanja analize teksta, odnosno analize diskursa. Neki tipovi tekstova imaju, kao što se zna, dosta ustaljene markere početka, kraja ili središnje strukture teksta (npr. govori, pisma, bajke, molitve, telefonski razgovori, radio i televizijske poruke i sl.), dok su u nekim drugim tipovima tekstova takva obeležja često znatno slabije izražena (npr. u neobaveznim razgovorima za kafanskim stolom, sa slučajnim saputnicima i sl.). Međutim, bez obzira na stepen strukturne složenosti i formalne izraženosti unutrašnje strukture graničnih elemenata obavezno svojstvo teksta je da on funkcioniše ili da može da funkcioniše kao celoviti iskaz.

2. *Hronotop teksta kao metatekstualni hronotop.* – Polazna teza u ovom razmatranju jeste da je tekst, kao poseban i kao konstitutivni deo govorne situacije, i u jezičkom sistemu predstavljen posebnim kompleksom funkcionalno-semantičkih kategorija. Dalje ću se u vezi s tim služiti pojmovima koji pripadaju teoriji koja se u jednom delu slavistike, posebno u rusistici, danas najčešće naziva teorijom funkcionalne gramatike, iako su u manje ili više drukčijem pojmovno-terminološkom ruhu ideje takve verzije savremene funkcionalne gramatike pretresane i u okviru drugih, starijih i novijih teorijskih modela i lingvističkih pravaca (v. Bondarko, red., 1987).

Za pitanje koje je ovde predmet pažnje najbitnija je činjenica da se u okviru teorije funkcionalne gramatike kao jedan od centralnih pojmova izdvaja *funkcionalno-semantička kategorija* kao sistem funkcionalno-semantičkih sadržaja sa izvesnim zajedničkim kategorijalnim obeležjem (vreme, lice, količina i dr.), čiji je izraz obično jače ili slabije gramatikalizovan u jezgru

funkcionalno-semantičke kategorije i leksikalizovan na njenoj periferiji.²⁶

U dosadašnjim ispitivanjima, u inventarisanju i pokušajima sistematizovanja funkcionalno-semantičkih kategorija nije se uzimala u obzir inače dobro poznata činjenica da jezički univerzum nije samo odraz vanjezičkog univerzuma nego i sebe samog, tj. činjenica da se jezikom referiše i o jeziku, što ne može biti irelevantno za sistem funkcionalno-semantičkih kategorija. Ta činjenica da je svaki jezik globalna i istovremeno unikalno specifična slika univerzuma, kako vanjezičkog tako i jezičkog, nije teorijski konstrukt nego se zasniva i na konkretnim jezičkim činjenicama: u različitim jezicima postoje specifična jezička sredstva kojima se referiše o jeziku, ne samo leksički i na paradigmatomskom planu, nego i takva sredstva koja su ugrađena u gramatičku strukturu svakog iskaza, kvalifikujući pojedine njegove delove ili celinu (sa stanovišta realnosti / irealnosti, poznatog i novog, određenog i neodređenog itd.). Činjenica da se i tu radi o opštijem kategorijalnom sadržaju (tekst) koji ima u jezičkom sistemu dosta razuđen izraz, te da je tekst kao osnovna funkcionalno-semantička kategorija konstitutivni element govorne situacije, pruža dovoljno osnova da se u okviru modeliranja strukture i načina funkcionisanja pojedinih kategorija u različitim jezicima – posebno ispituje i struktura teksta.

²⁶ Ovde se izostavlja mogućna kritička analiza termina *funkcionalno-semantička kategorija* i njegovog pojmovnog sadržaja, kao i analiza njegovog odnosa prema pojmovima *semantička kategorija*, *funkcionalno-semantičko polje*, kako bi se više pažnje moglo posvetiti osnovnom predmetu. Svoje poglede na ta pitanja jednim delom sam izložio na drugim mestima, posebno u: Piper 1983, i u recenzijama objavljenim u *Zborniku Matice srpske za slavistiku*, 1986, 33, 177-180; i u *Južnoslovenskom filologu*, 1992, XLVIII, 163-169. V. takode Končarević 1990, Vojvodić 1991.

Osnovna specifičnost teksta u poređenju sa vanjezičkom realnošću drugih funkcionalno-semantičkih kategorija jeste u tome što tekst ima obavezno prostorni, vremenski, količinski, lični itd. kategorijalni aspekt, jezički predstavljen specifičnim *kompleksom* funkcionalno-semantičkih kategorija, koje sa manje ili više sličnom, dakle i drukčijom strukturom postoje i izvan datog funkcionalno-semantičkog kategorijalnog kompleksa, a koje se u tekstu ostvaruje na poseban način i sa znatno većim stepenom sinkretičnosti i funkcionalne komplementarnosti nego kada su u pitanju odgovarajući vantekstualni denotati.

Prema tome, s jedne strane, tekst kao složeni jezički znak referiše istovremeno o više kategorijalnih situacija (vremenska, prostorna, lična i dr.), dok je, s druge strane, tekst istovremeno i sopstveni denotat, o čemu referiše posebnim metatekstualnim sredstvima (V. Vježbicka 1971: 105-121), npr.: *navodno, to jest, drugim rečima, drukčije rečeno, na primer* i sl. U kompleksu tih metatekstualnih sredstava vrlo jasno se izdvajaju ona koja referišu o prostornim i vremenskim ili o prostorno-vremenskim dimenzijama teksta, kao izraz složene funkcionalno-semantičke kategorije teksta koju je najprimerenije terminološki označiti *hronotopom teksta* (ili, preciznije, *metatekstualnim hronotopom* jer se tu jedni delovi teksta odnose na druge delove teksta objašnjavajući ih, komentarišući, precizirajući, konkretizujući i sl.). Hronotop teksta kao funkcionalno-semantička kategorija (dalje samo: hronotop teksta) ostvaruje se nezavisno od toga da li je u određenom tekstu poetska funkcija dominantna ili nije, kako preko anafore, koneksije, glutinacije i uopšte gramatičkih sredstava kohezije teksta, tako i pomoću niza specijalnih metatekstualnih leksema i konstrukcija, kao što su *na primer, pre svega, najzad, na kraju, i poslednje, prethodno, dalje, napred, i jedan i drugi, prvo... drugo... treće...* i sl. Dakle, ni poetski tekst, očigledno ne isključuje metatekstualni hronotop.

3. *Modeliranje hronotopa teksta.* – Modeliranje formalno-strukturne, semantičke i komunikativne strane teksta na srpskom ili nekom drugom jeziku obuhvatalo bi u tom smislu i modeliranje hronotopa teksta.

Pošto se za termin *model* vezuje mnogo značenja koja mu daju lingvisti raznih škola i pravaca, neće biti suvišno da istaknem da delim mišljenje onih lingvista prema kojima model postoji u lingvistici, a strukture, obrasci i njihovi funkcionalno-semantički sadržaji u jeziku, što se prema nekim mišljenjima takođe može nazvati modelom (tada se podrazumeva – jezičkim, za razliku od lingvističkog modela). Priključujući se prvom, užem shvatanju modela njime, dakle, nazivam artifičijelne, naučne, lingvističke objekte koji se stvaraju sa ciljem da pokažu, pre svega, relevantne aspekte određenih jezičkih objekata (formalnih, semantičkih ili funkcionalnih).

Iako model hronotopa teksta do sada, koliko mi je poznato, nije bio poseban predmet istraživanja ni u srpskom ni u nekom drugom jeziku, na utvrđivanju pojedinih njegovih svojstava, posebno onih koja su relevantna za gramatiku rečenice i gramatiku diskursa indirektno je dosta urađeno, pre svega kroz ispitivanje sredstava kojima se postiže kohezija teksta, iako je hronotopska funkcija samo deo njihovog funkcionalnog potencijala. S obzirom na složenost ovako shvaćenog predmeta dalje izlaganje je usmereno na pokušaj da se razmotre neke važnije tačke i odnosi u mogućnom lingvističkom modelu hronotopa teksta kao kompleksne funkcionalno-semantičke kategorije u srpskom jeziku. Pri tome se neće razmatrati oblici hronotopa teksta koji su u okviru proučavanja anafore, koneksije i sličnih pojava već manje-više poznati (mada ne sa stanovišta modeliranja hronotopa) nego će se dalje u fokus stavljati one pojave koje su zbog slabije izražene gramatikalizovanosti uglavnom ostavljane po strani. I za tako usmereno razmatranje potrebno je, pre svega, dati globalnu skicu odnosa u sistemu hronotopa teksta.

4. *Hronotop i kategorijalna situacija lokalizacije.* – Za modeliranje hronotopa teksta najrealnija je činjenica da je svaki hronotop u svojoj osnovi *lokalizacija* – prostorno-vremenska, odnosno prostorna ili vremenska, zbog čega je osnovano pretpostaviti da mehanizam hronotopa funkcioniše u biti na sličan način na koji i izvan kategorijalnog kompleksa teksta funkcionišu kategorije vremena, prostora, poređenja, pripadanja i druge, u čijoj je osnovi kategorijalna situacija lokalizacije koja, sa svoje strane, ima kao konsituativne faktore – prostorni, vremenski ili neki drugi lokalizator, objekat lokalizacije i orijentir (odnosno, konkretizator odnosa između lokalizatora i objekta lokalizacije), a kao promenljive kategorijalne veličine obuhvata lokativnost ili direktivnost (ablativnu, adlativnu ili perlativnu), – obeležja kojima je data lokalizacija određena s obzirom na mogućnost dinamičkog odnosa među elementima kategorijalne situacije.

Lokalizacija teksta, lokalizacija tekstem ili lokalizacija u granicama teksta može se ostvarivati ili (1) preko njegovih formalnih prostorno-vremenskih svojstava, ili (2) kroz strukturu njegovog sadržaja.

5. *Intratekstualna lokalizacija.* – Prva mogućnost je možda manji interesantna, ali bi zasluživala kratak osvrt. Polazeći od različitih prostorno-vremenskih lokalizacija u zavisnosti od toga da li je reč o lokalizaciji u granicama istog objekta ili o lokalizaciji u kojoj učestvuju sasvim posebni oblici, tekst može biti posmatran sa dva stanovišta.

U prvom slučaju (unutrašnja lokalizacija) to može biti ili intratekstualna lokalizacija, tj. lokalizacija jednog elementa teksta u odnosu na neki drugi njegov element, segment ili blok, kao, na primer, u pomenutim slučajevima zameničke anafore. Recimo u iskazu *To je sve* zamenica *to* može upućivati na prethodni, čak i vrlo obiman deo teksta, ili u celini ili u njegovom zaključnom segmentu, dok je u kataforskom upućivanju, kao, na pri-

mer, u rečenici *Čujte i ovo* objekat lokalizacije deo teksta koji sledi. Pored opozicije "ispred" / "iza", odnosno "pre" / "posle" mogu biti relevantni i neki drugi kriterijumi, npr. "proksimalnost" / "distalnost", upor. *I u ovom i u onom slučaju uzrok je bio isti* prema *I u prvom i u drugom slučaju uzrok je bio isti*, gde zamena *ovaj*, odnosno u drugom primeru – redni broj *drugi* upućuju na bliži antecedent.

Za razliku od takve prostorno-vremenske, anteriorno-posteriorne intratekstualne lokalizacije mogućna je, iako nije gramatikalizovana, i lokalizacija u kojoj učestvuju pod-tekstualne celine istog teksta, čiji hronotop može u tekstu biti ekspliciran leksemama kao što su *predgovor, pogovor, prolog, epilog, podnaslov, nadnaslov, međunaslov, antrfile, uvodnik, potpis, aneks, prilog, indeks, fusnota* i sl., koje, dakle, čak u unutrašnjoj strukturi svog naziva sadrže lokalizaciju u odnosu na osnovni deo teksta.

6. *Intertekstualna lokalizacija.* – Sličan je spoljašnji hronotop teksta, kroz koji se tekst kao celina određuje:

(a) prema drugim tekstovima, o čemu referišu takvi nazivi *tekstova* kao *uvod, prevod, izvod, prepis, natpis...*, pri čemu se intertekstualne relacije tu ne iscrpljuju u hronotopu;

(b) prema situaciji u kojoj funkcionišu, npr.: *uputnica, dostavnica, ispisnica, epitaf* i sl.

Kao u u prethodnom slučaju, kod intratekstualne lokalizacije sub-tekstova prema osnovnom delu teksta, i intertekstualno-situativna lokalizacija može biti eksplicitna, tj. nominalno prisutna u tekstu, ili implicitna, kada je na osnovu strukture teksta utvrđuju učesnici u komunikaciji.

Pored toga, neke jedinice hronotopa mogu imati i više od jedne funkcije, upor. *uvod* u intratekstualnoj funkciji (obično "deo knjige") i u intertekstualnoj funkciji (npr. *Uvod u lingvisti-*

ku) kao naslov udžbenika u odnosu na, recimo, *Opštu lingvisti-*
ku.

Za proučavanje semantičkih transpozicija, višeznačnosti i jezičkih metafora svakako su interesantnija ona jezička sredstva pomoću kojih se sadržaj teksta osmišljava kao izvestan apstraktan prostor u kojem se nalaze kao lokalizatori ili objekti lokalizacije pojedini segmenti semantičkog ili komunikativnog sadržaja teksta. Ne samo da se pojedini delovi sadržaja teksta mogu opisivati kao objekti koji se u tekstu *preskaču, ispuštaju, izostavljaju, odbacuju, prenose, podvlače, provlače kroz tekst, vide između redova, dotiču, obilaze, proturaju, izvlače* itd., dakle koji se prostorno osmišljavaju, nego se za isticanje komunikativnog suodnosa i hijerarhije komponenata smislaone strukture teksta upotrebljavaju posebni, prostornosno uobličeni izrazi, npr. *s jedne strane, s druge strane, nasuprot tome, paralelno s tim, izvan toga, po strani, na margini, u centru pažnje, u središtu pažnje, na tom polju, na tom nivou, u tom okviru, u tom domenu, u tom krugu, u toj oblasti u toj ravni, u prvom planu, u drugom planu, u pozadini, na pozadini, daleko od toga, blisko tome, teza se oslanja // naslanja na..., naći oslonac* i sl.

Ovi i drugi slični izrazi unutrašnjeg hronotopa teksta pripadaju jednom semantičkom podsistemu koji se može modelirati na način sličan onom na koji su u mnogim jezicima opisani, npr. predložki, prefiksalni, priloški i drugi podsistemi jezičkih sredstava za izražavanje prostornih značenja. Ono što ih od drugih, sličnih podsistema u istom jeziku izdvaja nisu samo strukturne specifičnosti nego i kategorijalni denotat: to je sadržaj teksta koji se ovim sredstvima prostornosno oblikuje i komunikativno profilira.

7. *Hronotop i teorija semantičkih lokalizacija*. – Model hronotopa teksta kao funkcionalno-semantičke kategorije savremenog srpskog jezika, koji se ovde u glavnim crtama razmatra, u

teorijsko-metodološkom i pojmovno-terminološkom pogledu naslanja se na slične jezičke modele nekih drugih lingvističkih struktura (npr. zameničkih, prefiksanih, predloških, priloških...) jače ili slabije određenih specijalnom lingvističkom teorijom koja se, ne sasvim precizno, prema jednoj od svojih ranijih verzija, često naziva lokalistička teorija padeža, bilo da je reč o tradicionalnoj, formalno-gramatičkoj, bilo da je reč o strukturalnoj, generativnoj ili nekoj drugoj verziji te teorije. Imajući u vidu sve specifičnosti sa kojima je u ovoj knjizi predstavljena, ona se ovde naziva teorijom semantičkih lokalizacija (v. posebno prva tri poglavlja u ovoj knjizi).

Za naš predmet naročito je interesantna pomenuta činjenica da postoji dosta dodirnih tačaka između lingvističkih modela u okviru lokalističke teorije padeža i teorije hronotopa poetskog teksta u strukturalnoj poetici. Te tačke tek treba da budu predmet širih istraživanja (o poetskom hronotopu na način blizak teoriji semantičkih lokalizacija v. Popović Ljud. 1994). Jedna od osnovnih razlika između te dve specijalne teorije određena je prirodom samog predmeta modeliranja: kategorije vremena i prostora u jezičkom sistemu i u njegovim govornim realizacijama u mnogim jezicima, ako ne i svim (kao izuzetak obično se navodi jezik indijanskog plemena Hopi) oštrije su izdiferencirane nego što je to slučaj sa prostorom i vremenom poetskog teksta. Pošto teorija semantičkih lokalizacija kao teorija modeliranja prostorno osmišljenih neprostornih jezičkih sfera dobija u novije vreme oslonac u kognitivnoj psihologiji, gde se u osnovu modela procesa saznavanja univerzuma često stavljaju kriterijumi lokalizacije i orijentacije, unutrašnjeg i spoljašnjeg i drugi, iscrpno ispitivanje mogućnosti primene date lingvističke teorije na proučavanje hronotopa teksta moglo bi i u empirijskom i u teorijskom pogledu bolje osvetliti odnos između kognitivne psihologije i teorije diskursa, a u daljoj perspektivi, verovatno, i njihov odnos prema modelima hronotopa poetskih tekstova.

8. *Zaključna napomena.* – Izložena zapažanja o problemima modeliranja metajezičkog hronotopa teksta mogu se sažeti, pre svega, u konstataciju da je hronotop teksta kao kompleksna funkcionalno-semantička kategorija sistem gramatičkih i leksičkih sredstava kojima se pojedini elementi teksta u formalno-strukturnom i/ili semantičko-funkcionalnom pogledu prostorno-vremenski lokalizuju u odnosu na druge delove istog teksta, ili kojima se čitav tekst lokalizuje u odnosu na druge tekstove ili govornu situaciju.

Modeliranje hronotopa teksta kao kompleksne funkcionalno-semantičke kategorije određeno je prvenstveno činjenicom da postoji više slojeva takvog hronotopa: (1) spoljašnji (A. – intertekstualni, B. – tekstualno-situativni); (2) unutrašnji (intratekstualni, a uže: A. formalno-strukturni, B. funkcionalno-semantički), i prirodno se naslanja na teorijska iskustva lingvističkog modeliranja vantekstualnih prostornih i vremenskih lokalizacija, pri čemu se polazi od strukture kategorijalne situacije lokalizacije i nekih opštih kriterijuma teorije gramatičkih i semantičkih lokalizacija (v. u ovoj knjizi "Lokalizacija kao princip strukturiranja i funkcionisanja semantičkih kategorijâ) kao što su intralokalizacija / ekstralokalizacija, vertikalna i horizontalna lokalizacija, anteriornost i posteriornost, proksimalnost i distalnost, lokativnost i direktivnost i dr., koje su u celini organizovane u sistem subordiniranih opozicija. Utvrđivanje konkretnih odlika tog sistema pripada eventualnim budućim istraživanjima.

Gramatičko jezgro tako shvaćenog hronotopa teksta čine anafora, koneksija, glutinacija i, uopšte, sredstva kojima se ostvaruje kohezija teksta, iako se funkcionalni potencijal- tih sredstava ni u kom slučaju ne iscrpljuje u hronotopu. Pažnja je ovde više bila usmerena na slabije gramatikalizovane oblike hronotopa teksta, posebno na one koji funkcionišu kao prostorne metafore, iako prostorna uobličena sredstva hronotopa

teksta svakako nije obavezna, što pokazuju, recimo, hronotopski markeri granica diskursa bajke, pisma, telefonskog razgovora itd., ili hronotopski markeri granica naučnog referata, koji su srpskom jeziku obično zvuče kao "Poštovane kolege", s jedne strane, a sa druge – "Hvala na pažnji".

Diskursni markeri i temporalna lokalizacija

1. *Uvodne napomene.* – Temporalnost više nego bilo koja druga semantička kategorija pokazuje strukturne i funkcionalne sličnosti sa načinima na koje su strukturirani i na koji funkcionišu prostorni izrazi. Zato je proučavanje temporalnosti posebno zahvalno za proveravanje postulata teorije gramatičkih lokalizacija. U svetlu takvog teorijskog opredeljenja diskursni markeri (kao sredstvo segmentacije teksta, koji pored drugih funkcija označavaju početke i završetke tekstualnih i unartekstualnih celina, način vremenskog i ritmičkog uobličavanja teksta) mogu biti zanimljivi i stoga što u formalnom pogledu ne retko nemaju zajedničkog sa prostornim izrazima, pa u takvim slučajevima lokalističke interpretacije diskursnih markera prestaju da funkcionišu kao objašnjenja jezičkih metafora i dobijaju samo status lingvističkog konstrukta semantičke ili pragmatičke interpretacije pojave koja se ispituje.

U prvom delu ove knjige ukazano je na neke eksplanatorne prednosti interpretiranja većeg broja semantičkih kategorija u okviru pojmovno-terminološkog aparata kategorijalne situacije protolokalizacije, kao konstrukta iz kojeg se deriviraju kategorijalne situacije temporalne, graduelne, posesivne i drugih semantičkih lokalizacija (ideja koja se oslanja, s jedne strane, na dugu i razuđenu tradiciju lokalističkih teorija padeža, od srednjovekovnih do generativnih, a s druge – na savremena proučavanja jezičkih metafora i kognitivne osnove jezičkih procesa). Ovde se u ta-

kvom teorijskom okviru razmatra jedan vid ispoljavanja temporalnosti u iskazu: onaj koji iskazuju diskursni markeri u srpskom jeziku, tj. reči i izrazi kao *pa*, *inače*, *s jedne strane*, *najzad*, *laku noć* i sl. Reč je pre svega o nekim opštijim svojstvima i tipovima diskursnih markera, a zatim i o specifičnostima nekoliko karakterističnih diskursnih markera u čijem sadržaju temporalnost predstavlja važnu komponentu.

2. *Kategorijalna situacija vremenske lokalizacije.* – Vremensku konfiguraciju nekog događaja označenog iskazom, bilo da je to događaj same govorne situacije, bilo da je to situacija o kojoj se govori, čini mreža subordiniranih i koordiniranih vremenskih lokalizacija različitog jezičkog izraza. Svaki takav pojedinačni vremenski odnos određen je u osnovi istom kategorijalnom situacijom vremenske lokalizacije, čiji su konstitutivni elementi *vremenski lokalizator*, *objekat lokalizacije* i *orijentir* (konkretizator odnosa između vremenskog objekta lokalizacije i lokalizatora). Svaki od tih elemenata može dobiti u iskazu poseban izraz (npr.: *susret u oktobru*), ali ne mora: u zavisnosti od komunikativne organizacije iskaza i izbora jezičkih sredstava pojedini elementi kategorijalne situacije vremenske lokalizacije mogu biti iskazani sinkretički ili se mogu prepuštati podrazumevanju (npr.: *oktobarski susret*, *tadašnji susret* i sl.).

3. *Temporalna lokalizacija.* – Pošto je metajezik opisa temporalnih izraza veoma raznovrstan, govoreći o temporalnosti u ovom kontekstu moram se ograničiti na najnužnije napomene. Idući za dosta raširenom upotrebom tog termina temporalnošću nazivam semantičku kategoriju (a u funkcionalnoj ravni i funkcionalno-semantičku kategoriju) koja predstavlja manje ili više gramatikalizovanu jezičku interpretaciju vremena kao jedne od osnovnih kategorija univerzuma i funkciju svakog njegovog dela. Iz vremenske polidimenzionalnosti svakog događaja i svake

situacije (s obzirom na to da vreme može biti shvaćeno kao fizičko, fiziološko, biološko, psihološko, umetničko, jezičko itd.) ovde se, dakle, izdvajaju samo semantičko-pragmatička dimenzija vremena i njen jezički izraz, i nazivaju se temporalnošću.

Budući da je vreme konstitutivni element svakog događaja, vremenska slojevitost diskursne situacije odražava se u činjenici da u takvoj situaciji polazna tačka, odnosno lokalizator u vremenskoj lokalizaciji može biti kako (a) izvan teksta, tako i (b) u tekstu, i to kako (b.1) u formalnoj strukturi teksta, tako i (b.2) u njegovoj propozicionalnoj strukturi; drugim rečima, lokalizator kategorijalne situacije vremenske lokalizacije može biti (1) u govornoj situaciji izvan teksta, (2) u situaciji o kojoj se govori, (3) u sintaksičkoj strukturi teksta.

Svaka lokalizacija podrazumeva segmentiranost dimenzije u kojoj se ta lokalizacija ostvaruje, da bi između pojedinih segmenta mogao biti uspostavljen odnos lokalizacije kao vida određivanja jednog objekta drugim.

U tom svetlu vremenska lokalizacija vidi se kao *odnos redosleda* među segmentima vremenske dimenzije događaja kojim je iskaz određen ili koje iskaz određuje.

Pojam vremenske segmentacije, sazvučan ideji A. Vježbice (1973) o značenju "biti deo (nečega)" kao indefinibilnom elementu svake lokalizacije, naslanja se na pojam *granice* kao apstraktne veličine (npr. tačka, linija...), koja odvaja "isto" od "različitog", afirmaciju od negacije. (O segmentaciji sa opštelingvističkog stanovišta v. Polovina 1992: 185-205).

4. *Centripetalne i centrifugalne tendencije u diskursu.* – Segmentiranje, odnosno pojam granice jeste konceptualna kopča koja povezuje temporalnost sa pojmom diskursnog markera. Na koji način?

U procesu kreiranja diskursa suprotstavljene su dve težnje produktora (govornog lica): s jedne strane, težnja da se ostvari integrativnost, koherentnost i funkcionalna celovitost teksta, a

sa druge strane – težnja da se pojedini delovi teksta razviju što izrazitije, reljefnije, autonomnije. Odnos između tih dveju tendencija (kao svojevrsne centripetalne i centrifugalne sile u tekstu) različit je u različitim komunikativnim situacijama i diskursima, ali uglavnom preovlađuje prva tendencija, usmerena na očuvanje tekstualne kohezije.

Lingvisti obično imaju posla sa komunikativno uspelim tekstovima, u kojima integrativni faktor nadjačava suprotni – razvojni i disperzivni. U komunikativno uspelim tekstovima nadvladane centrifugalne tendencije ogledaju se u manjim ili većim digresijama, u stepenu tematske i formalne raščlanjenosti teksta sve do, na primer, višetomnih romana-reka labavo povezanih jedinstvom prostora, likova, žanra, autora itd.

Informativno manje uspeli tekstovi, npr. neobavezni razgovor za kafanskim stolom, u vozu i slično, može izgledati kao lanac često nepredvidljivih digresija. Uostalom, komunikativna uspešnost diskursa u dobroj meri zavisi ne samo od toga kako je govornik raspodelio *kohezionu i disperzivnu energiju* u tekstu, nego i od toga kakva su očekivanja sagovornika u pogledu odnosa intenziteta i rasporeda kohezije i disperzivne energije u određenom tekstu.

Pošto su pred lingvistima obično komunikativno manje ili više uspeli tekstovi, u kojima je, dakle, kohezija jača od raščlanjenosti, pažnja istraživača diskursa je, prirodno, usmerena pre svega na način ostvarivanja te kohezije, na vezivno tkivo gramatike teksta, na anaforu, koneksiju, glutinaciju itd.

Diskursni markeri umnogome pripadaju upravo ovoj drugoj tendenciji teksta, kao manifestaciji njegove jače ili slabije segmentiranosti, razuđenosti, izvesnog komunikativnog i strukturnog ritma u diskursnoj celini. Kao svaki drugi ritam i ritam diskursa prevashodno je vremenski određen, a diskursni markeri su jedan od njegovih osnovnih izraza.

(Ritam je, čini se, jedna od kategorija, koja retoriku, u savremenoj lingvističkoj interpretaciji, približava teoriji diskursa. U kompleksu problema koji tu postoje jedan od centralnih je prirodna i funkcija diskursnih markera.)

5. *Diskursni markeri i ritam teksta.* – Iako termin *diskursni marker* nije nov, njegova upotreba nije raširena, zbog čega neće biti suvišno reći da se ovde pod diskursnim markerima shvataju oni delovi teksta, obično intonacijski ili interpunkcijski izdvojeni, kojima se ističe njegova tematska konfiguracija, ostvarena početkom i završetkom teksta, i početkom/završetkom svakog njegovog smisaono relativno samostalnog fragmenta (nadrečenične celine), kao nosioca informacije koja se želi izdvojiti kao komunikativno manje ili više zasebna.

Pošto je diskursnim markerima zajednička funkcija segmentacije teksta, a tekst kao događajni fenomen ima procesualnu, a time i vremensku dimenziju, diskursni markeri na ovaj ili onaj način, u manjoj ili većoj meri, učestvuju u oblikovanju ritma teksta, njegove vremenske konfiguracije.

Kao signal granice diskursni marker u funkciji unutrašnje temporalne lokalizacije (tj. temporalnog određivanja graničnih delova teksta prema njegovoj celini) ima ulogu temporalnog lokalizatora sa dva orijentira koja su na vremenskoj osi osnovna: anteriornim ili posteriornim orijentirima (npr. klišetirani počeci i završeci epistolarnih diskursa tipa *dragi moji / srdačan pozdrav* i sl.).

Međutim, zahvaljujući tome što su mnogi diskursni markeri istovremeno i konektori, oni se pojavljuju u dvostrukoj ulozi – markera i konektora, u ovom drugom slučaju kao tekstualni izraz orijentira u kategorijalnoj situaciji vremenske lokalizacije u kojoj učestvuju dva fragmenta (dve nadrečenične celine) istog teksta, npr. pri upotrebi markera *prvo..., drugo..., treće...,* itd. (V. u ovoj knjizi "O tekstu kao linearizovanoj strukturi".)

Pored toga, diskursni markeri mogu obeležavati vremenski odnos teksta ili njegovog denotata prema vremenu govorne situacije (tzv. trenutak govora) ne isključujući prethodne dve funkcije, tako da se njihova funkcionalna opterećenost utrostručuje i manifestuje kao *temporalna lokalizacija u tekstu*, *lokalizacija teksta* i *lokalizacija tekstem*.

6. *Glavniji tipovi diskursnih markera*. – U pogledu njihovog odnosa prema diskursnim granicama diskursni markeri se dosta uočljivo dele na dve grupe u zavisnosti od toga da li obeležavaju spoljašnje ili unutrašnje granice diskursa. Spoljašnje granice razdvajaju diskurse, a unutrašnje granice razdvajaju fragmente diskursa koji su u njemu formalni i funkcionalno relativno autonomni (nadrećenične celine). Diskursnih markera apsolutnog početka ili apsolutnog kraja gotovo i nema jer se u načelu svaki diskurs može uklopiti u širi diskurs, čime njegova spoljašnja granica postaje unutrašnja granica.

Tako, na primer, izraz *Hvala na pažnji* kao konvencionalni kraj, odnosno kao spoljašnji marker referatskih i sličnih diskursa postaje unutrašnji marker ako se posmatra u sklopu diskursa naučnog skupa čiji je referat deo. Ili *Amin* kao uobičajeni kraj molitve očigledno postaje od spoljašnjeg markera signal unutrašnje granice ako se molitva posmatra u sklopu diskursa liturgije.

Međutim, neki diskursni markeri mogu biti samo unutrašnji markeri. Tako je, na primer, za metatekstualne priloge *drugo*, *treće*, *četvrto*... itd. isključena mogućnost upotrebe na početku diskursa, tj. njima mora prethoditi marker početka, npr. *prvo*, *najpre* i sl., mada se i oni ređe upotrebljavaju na apsolutnom početku teksta, tj. bez ikakvog uvoda u temu. Drugim rečima, neki markeri mogu biti isključivo unutrašnji, ali po svemu sudeći nema markera koji su isključivo spoljašnji, iako ima takvih koji su obično u funkciji spoljašnjih diskursnih markera.

Pored toga, diskursni markeri kao signali tematske izdiferenciranosti delova diskursa razlikuju se i prema intenzitetu naglašavanja diskursnih granica. Precizna procedura stepenovanja tog intenziteta u ovom trenutku ne može biti ponuđena, ali se i bez suptilnijeg stepenovanja zapaža da su neki diskursni markeri vrlo uočljivi (npr. *pre svega, dame i gospodo, laku noć* i sl.), dok su drugi to u manjoj meri (npr. retorska pitanja i mnogi veznički markeri, koji imaju inicijalno mesto u rečenici, pa stoga često i u strukturi teksta, zbog čega njihova markerska funkcija ne može biti uvek dovoljno distinktivna). Drugim rečima, diskursni markeri funkcionišu pre svega na pozadini mogućnosti da u istom tekstu on nije upotrebljen, dakle u opoziciji prema svojevrsnoj nuli signala o diskursnoj granici. Sa druge strane, pored formalnih uslova, upotreba diskursnih markera, ili recepcija nekih konektora kao diskursnih markera, zavisi i od toga kakav komunikativni status (važniji ili manje važan) daju govorno lice i sagovornik pojedinim fragmentima teksta.

Kao što prostorna lokalizacija može biti spoljašnja (lokalizacija jednih zasebnih objekata u odnosu na druge zasebne objekte, npr. *Klupa pored stola*) ili unutrašnja, uobličivačka, dimenzionalna (npr. *Dug sto*, "sto čija je jedna strana daleko od njoj suprotne strane"), tako se i odnos između gramatičke temporalnosti i aspektualnosti često pokazuje kao razlika između značenja spoljašnje vremenske lokalizacije (u slučaju temporalnosti, npr. *Pričali su o letovanju* prema *Pričaju o letovanju*) i aspektualnog uobličavanja vremenskog kontinuuma, npr. *Pričali su o letovanju* prema *Popričali su o letovanju*), što važi i izvan glagolske gramatike: npr. *noć posle praznika* (spoljašnja temporalna lokalizacija) prema *duga noć* (unutrašnja temporalna lokalizacija kao određivanje vremenskog odsečka, tj. objekta lokalizacije, odnosom, konkretno stepenom rastojanja, između njegovih granica kao uzajamnih lokalizatora i objekata lokalizacije.)

I diskursni markeri na sličan način učestvuju ili u temporalnoj lokalizaciji (tada se ispoljava njihova konektorska priroda) ili u temporalnom uobličavanju delova diskursa u okviru diskursne celine određivanjem prema pojmu granice (tada su u prvom planu njihova markerska svojstva).

Segmentirajući diskurs, markeri ga uobličavaju, pre svega isticanjem početne ili završne granice, ili isticanjem kontinuiteta, ili naglašavanjem vremena njegovog trajanja (npr. *ukratko, jednom rečju, u najkraćem, da ne dužim* i sl.)

Inicijalnih markera, sa funkcijom kojoj bi u terminologiji teorije aspektualnosti najviše odgovarao termin *inchoativnost*, tj. početnost, više je nego finalnih, što se može objasniti činjenicom da je početak novog iskaza u trenutku svog ostvarenja nesumnjiva činjenica (koja može, iako ne mora biti eksplicirana), dok kraj iskaza, zbog njegove sekvencijalne prirode može biti više puta odlagan dodavanjem novih rečenica, tj. produžavanjem iskaza. Osim toga, marker novog iskaza čini suvišnim markiranje kraja prethodnog (sa retkim izuzecima, npr. u vojnoj telefoniji: *Ovde Soko. Javi se. Prijem*). Sa druge strane, i za sagovornika kao receptora inicijalni markeri su često važniji od finalnih jer nagoveštavaju i signaliziraju promene komunikativne orijentacije prema kojima se diskurs u svom razvoju kreće i čemu se prilagođava strategija percipiranja poruke.

Markeri početka i kraja diskursa referišu o njegovim graničnim tačkama, ali zbog ireverzibilne strukture vremena početak se ne može promeniti, bio on posebno ekspliciran ili ne, dok se posle nekih markera kraja (npr. *doviđenja, i to je sve, eto toliko* i sl.) diskurs ne retko nastavlja nekim dopunskim iskazima.

Međutim, funkcija diskursnih markera po pravilu se ne iscrpljuje u temporalnoj lokalizaciji. Oni manje ili više služe i kao signali raznih drugih, netemporalnih relacija o kojima delovi teksta referišu: kauzalnih (*zato*), konkluzivnih (*dakle*), eksplikativnih (*to jest*) i dr., zbog čega je umesno razlikovati diskursne

markere i s obzirom na to da li je njihovo temporalno značenje primarno ili sekundarno.

7. *Funkcionalne specifičnosti nekoliko diskursnih markera.* – Bogatstvo tipova diskursnih markera (rečenični, nerečenični, spoljašnji, unutrašnji, jednostrani, dvostrani, višekratni, inhoativni, finitivni, durativni, formativni, primarno temporalni, sekundarno temporalni i dr.) i bogatstvo jedinica kojima se ti tipovi manifestuju (npr. *e, evo, sada, onda, vidite, znate, čujte, slušajte, dakle, dalje, zdravo, zbogom, slava im* itd.) – ukazuje na široko polje za istraživanja, koje je u nauci o srpskom jeziku tek manjim delom obrađeno. Zadržimo zato pažnju i na kratkom opisu nekoliko srpskih diskursnih markera prvenstveno u svetlu njihovih temporalnih značenja.

Među slovenskim diskursnim markerima dosta jasno se izdvajaju dve grupe: markeri koji su zastupljeni u svim slovenskim jezicima (npr. srpsko *prvo...*, *drugo ...*, *treće...*, i analogni markeri u drugim slovenskim jezicima), i – sa druge strane, markeri koji nisu zastupljeni u svim slovenskim jezicima nego samo u nekim od njih. Karakteristični primeri za ovaj drugi tip su u srpskom jeziku markeri *inače* i *pa*.

Marker INAČE nešto češći u usmenoj nego u pismenoj komunikaciji, signalizira početak novog fragmenta teksta koji nije na početku tog fragmenta, dakle INAČE je signal unutrašnje granice, odnosno posteriorne lokalizacije novog fragmenta teksta u odnosu na dva lokalizatora – prethodno deo teksta i sam diskursni marker. Njegov sadržaj svodi se na dve međusobno bliske metalingvističke funkcije: (1) isticanje početka dopunske informacije, (2) isticanja vraćanja na digresijom prekinutu osnovnu temu, odnosno svodi se na značenja koja se mogu približno eksplicirati kao (1) "do sada se govorilo o drugom, a sada ističem ovo", npr. *Inače, o svakom tekstu je na početku (...)* dato potrebno obaveštenje (M. Ivić); (2) "do sada se govorilo o

drugom, a sada se vraćam glavnoj temi", npr. *Kako biste portretisali ova naša nacionalna vođstva? – To je pretežak zadatak baš za istoričara (...). Inače, po rezultatima će se današnja vođstva slabo ocenjivati, mada to ne mora biti posledica neadekvatnih ličnosti* (S. Ćirković), što se zapravo svodi na signal početka ili kraja digresije. Digresivnost može biti i jače naglašena, npr. markerom *uzgred* (*budi rečeno*), ili sasvim eksplicitna, kao u primeru: *Da napravim još jednu digresiju; govorni jezik je ono što su neki moji profesori definisali kao buku koju pravite svojim ustima, dok su književni jezik oznake koje pravite rukom* (K. Nejlor).

Marker PA je još više karakterističan za usmeni diskurs. Njime se obično obeležava spoljašnja, početna granica replike kao dela dijaloškog diskursa. Replika se posteriorno lokalizuje prema markeru, ali preko njega i prema prethodnom delu diskursa kao nadređenom lokalizatoru. Verovatno zbog izvesne kolokvijalnosti markera *pa* u *Rečniku srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske nema primera njegove markerske upotrebe, npr. *Da li je bio u pravu? – Pa, delimično je svakako bio u pravu. Laza Kostić je (...) govorio o svome planu da izda svoja Sabrana dela* (M. Leskovic); *Koliko je piscu dato da sledi čoveka u sebi. Pa, mislim da mu je to na prvom mestu dato* (S. Velmar-Janković). Funkcionalna specifičnost markera *pa* sastoji se u tome što se njime donekle konvencionalizovano iskazuje mala začuđenost pitanjem ili tvrdnjom sagovornika, hezitacija ili diskretno ograđivanje, odnosno izdvajanje vlastitog stava da se ne bi sasvim povlačivalo sagovorniku, tj. "izražavam malo čuđenje što to moram posebno da kažem".

Prozirnija je temporalna priroda markera *sada* i *onda*, koji se primarno upotrebljavaju kao vremenski prilozi (Piper 1989).

Marker SAD(A) običniji u usmenom i narativnom diskursu, naglašava početak novog fragmenta teksta, bilo u funkciji bliskoj ili identičnoj markeru *pa* (npr.: *Sad, na to pitanje nije la-*

ko odgovoriti), bilo radi isticanja nove faze događaja o kojem se iskazom referiše, ili neke njegove nove strane, npr.: *E sad, taj problem oni žele da postave na drukčiji način*). U oba slučaja izrazito je značenje unutrašnje granice i jača je konektorska funkcija markera, tj. inicirani fragment teksta nije lokalizovan samo prema markeru nego preko njega i prema prethodnom fragmentu teksta kao osnovnom unutar tekstualnom lokalizatoru.

Međutim, marker ONDA karakterističan je za unutrašnju granicu u diskursu sa nabranjima i pregledima sadržaja čiji redosled nije važan, npr.: *Onda, bila je prava beogradska špica, pa dođe i kaže mi kako nije dobro ofarbao kosu* (V. Dediđer), što se može iskazati i markerima *zatim, pored toga, dalje* i sl., npr.: *Dalje, sociolingvistička istraživanja uključuju i studije o prihvatanju jezika u društvu* (K. Nejlor). Iako je *onda* sasvim običan marker u narativnom diskursu, rečnici takvu njegovu upotrebu ne registruju.

U specifičnom su odnosu markeri PRVO i NAJZAD.

Prvo kao inicijalni redni marker ima značenje koje se može približno eksplicirati kao "sada ističem ovo, a zatim ću istaći redom ostalo", npr.: *Prvo, svakom je jasno da postoji prećutna koalicija (...) Sa druge strane nailazi na veliki pritisak inicijativa za smanjenje tenzije* (N. Koljević). *Prvo* je isključivo inicijalni marker i jedini je lokalizator za fragment teksta koji za njim sledi kao objekat vremenske lokalizacije. Za sinonime markera *prvo* (a to su markeri *pre svega, najpre, na prvom mestu, u prvom redu* i sl.) takva funkcija nije obavezna. Oni često samo obeležavaju početak teksta ili njegovog dela i relevantnost informacije koja se u njemu prva iznosi.

Najzad, za razliku od markera *prvo*, koji signalizira "početak početka" *najzad* signalizira "početak završetka", bilo kao poslednji u nizu prethodno upotrebljenih rednih markera, bilo izvan veze sa eventualnim prethodnim markerima date redne serije, što važi i za markere koji su mu sinonimični ili semantički bliski kao

konačno, povrh svega, napose, napokon, na kraju, na kraju krajeva, na koncu konaca i sl., što ilustruje i poslednji pasus na ovoj stranici i drugi slični primeri, upor.: *Na kraju, nije svejedno da li ćemo dno dodirnuti u uspravnom ili u klečćem položaju* (Z. Čirić); ili *I još nešto na kraju. Pobjede su u današnjem svetu isto toliko opasne kao i porazi* (M. Pavić). Ili: *Najzad, u Evropi se gradi novi berlinski zid, ovoga puta mnogo duži i možda opasniji. To je zid između dve evropske civilizacije <...>. Ako uništimo jednu od dve civilizacije našeg kontinenta, Evropa će ostati hroma i to će biti kraj njene trke.* (M. Pavić)

Prospektivna lokalizacija u tekstu

1. *Prospektivna i retrospektivna lokalizacija.* – Iako je konceptualni aparat ispitivanja anafore relativno razvijen i stabilan, da bi ovaj prilog proučavanjima lokalizacija jednih segmenata teksta u odnosu na druge segmente istog teksta bio, koliko je to moguće, rasterećen terminoloških nejasnoća, korisno je dati na početku nekoliko uvodnih napomena.

Upućivanje jednih segmenata na druge segmente u istom tekstu (npr. *Došao je Pera. <- On te čeka.*) obično se naziva anaforom (ali i endoforom, za razliku od egzofore kao upućivanja na elemente govorne situacije izvan teksta, npr. *Čekaj me ovdje!* – o endofori i egzofori v. Klajn 1982, Piper 1983). S obzirom na linearnu prirodu teksta mogućna su dva pravca unutartekstualnih lokalizacija: *retrospektivna* lokalizacija (upućivanje unazad, tj. na prethodno pomenuti fragment teksta), što se u lingvistici teksta takođe naziva anaforom (zbog čega se očigledno mora razlikovati anafora u širem smislu (= endofora) od anafore u užem smislu), i *prospektivna lokalizacija* (upućivanje unapred, na fragment teksta čija se predstojeća realizacija uzima kao izvesna). Prospektivna lokalizacija obično se imenuje kao *katafora* (ređe i *epifora*) pa će zato dalje i taj termin biti korišćen, dok je u naslov ovog poglavlja stavljen terminološki izraz koji dosta transparentno odražava funkcionalnu suštinu katafore.

Katafora kao oblik intratekstualnog upućivanja posmatra se dalje kao deo sistema jezičkih sredstava i funkcija kojima se

ostvaruje koherentnost teksta kao smisaone, funkcionalne i formalno-strukturalne celine, i uže – kao deo tog sistema koji funkcioniše na principu intratekstualnog endoforskog upućivanja. Pod njim se shvata sposobnost jezičke jedinice sa kategorijalnim sadržajem (najčešće zamenice ili neke funkcionalno slične reči) da pravilno upotrebljena omogućava uspostavljanje relacije denotativne identičnosti (ili neidentičnosti) između takve jedinice i nekog drugog tekstualnog fragmenta u istom diskursu, npr. *Piši ovako: Predstava se otkazuje.*

Prema tome, anaforsko i kataforsko upućivanje ovde se objašnjava uglavnom tradicionalno, preko pojma teksta kao informacije koja se verbalizuje u govornom činu. Komunikativni čin se shvata kao uglavnom intencionalno prenošenje informacija u primarno interpersonalnom odnosu. Interpersonalnost komunikativnog čina uključuje u elementarnom vidu govornika i sagovornika kao objekte sa fizičko-prostornim i mentalnim svojstvima. Na mentalnom potencijalu govornika i sagovornika, koji se može uslovno imenovati kao svest, zasnivaju se jezičke operacije na informacijama – primanje, modifikacije, transformacije, asocijacije, odašiljanje i dr., posebno lokalizacija informacija, odn. memorisanje. Memorisanje informacije je skupa sa drugim mentalnim, ali i fizičko-prostornim odlikama učesnika u komunikacijskom činu i teksta u njegovoj vremensko-prostornoj i formalno-semantičkoj dimenziji važna komponenta univerzuma diskursa, a sam diskurs se shvata kao relativno celovit i relativno autonoman proces komunikacije koji uključuje najmanje jedan govorni čin.

Anafora i katafora su, dakle, dva oblika mehanizma upućivanja u granicama teksta, pri čemu se po pravilu fokusira i for-

malna i sadržinska strana fragmenta teksta na koji se upućuje, rede samo plan sadržaja, u slučajevima tzv. nulte endofore.²⁷

Ostavljajući po strane neka granična pitanja odnosa između endofore i egzofore dalje se okrećemo endoforskom upućivanju da bi zatim u fokus bila stavljena katafora kao prospektivna lokalizacija i neki njeni karakteristični oblici u srpskom jeziku.

2. *Upućivanje kao lokalizacija.* – Upućivanje uopšte, pa tako i endoforsko upućivanje, shvaćeno kao asocijacija ili pridruživanje jednog segmenta teksta, a šire i diskursa, drugom segmentu teksta može biti interpretirano kao poseban vid konceptualne lokalizacije jednog elementa teksta u odnosu na drugi, a na osnovu izvesnog zajedničkog obeležja kao i mogućnosti i potrebe jednosmerne determinacije.

U svetlu koncepcije semantičkih lokalizacija izložene u uvodnim delovima knjige kataforski elemenat vidi se kao objekat lokalizacije u sintaksičko-semantičkom hronotopu teksta, objekat koji se funkcionalno pridružuje informativno potpunijem, koreferencijalnom fragmentu teksta kao kategorijalnom lokalizatoru, čineći sa njim funkcionalno jedinstvo (v. niže primere (1), (2), (3) i dr. u t. 3). Funkcionalno jedinstvo endoforske kategorijalne lokalizacije shvata se, prema tome, kao odnos pridruživanja jednog fragmenta teksta nekom drugom fragmentu teksta (ili nekim fragmentima teksta), pri čemu hijerarhijski status elemenata u tom odnosu izgleda prvenstveno zavisi od njihove entropičnosti, tako

²⁷ Fragment teksta na koji se anaforski ili kataforski upućuje može biti bez posebnog izraza u formalnoj strukturi rečenice (ali ne može da bude bez plana sadržaja jer bi onda prestao da bude znakovni element teksta), v. primer (32) sa kataforom, ili, za anaforu sa "skrivenim" antecedentom ovaj stih iz naše epike "Zar ne vidiš s njima ne gledao", gde *s njima* upućuje samo na komponentu "oči" u semantičkoj strukturi predikata *gledao*, a ne na ceo predikat.

da fragment teksta sa većom entropijom ima status lokalizatora, a onaj sa manjom entropijom ima status objekta lokalizacije. Posmatrano iz perspektive (entropiji suprotne) tendencije ka ekonomisanju jezičkim sredstvima, čiji je pojavni oblik i supstitucija dužih fragmenata teksta kraćima, lokalizator se često, ali ne i obavezno, pojavljuje kao supstitut, a objekat lokalizacije kao supstituent (termini I. Klajna 1976) u endoforskom odnosu.

Endoforski odnos uključuje kao obavezni element kategorijalne situacije upućivanja i domen upućivanja. Domen upućivanja ima ulogu elementa koji specifikuje odnos između kategorijalnog objekta lokalizacije i lokalizatora, analogno statusu orijentira u konkretno-prostornom odnosu, odnosno statusu predloga kao eksponenta semantičkog predikata. U endoforskoj lokalizaciji taj orijentir, zbog linearne strukture teksta, kao što je poznato, može biti ispred ili iza objekta lokalizacije (endoforskog elementa), kao vreme ili prostor u koji je lokalizator smešten ili u kojem se on traži (u zavisnosti od toga da li se stvari posmatraju iz ugla govornika ili iz ugla sagovornika, tj. u zavisnosti od toga da li je u pitanju sinteza ili analiza endoforskog elementa).

U terminima sintaksičke semantike moglo bi se reći da domen upućivanja (orijentir) čini sadržaj predikata u onoj propoziciji u kojoj su argumenti objekat lokalizacije i lokalizator (tj. endoforski elemenat i elemenat na koji se upućuje).

Pošto su osnovni nosioci endoforskog upućivanja pokazne zameničke reči, dalje će uglavnom one biti razmatrane, posebno u svetlu činjenice da je srpski jedan od retkih slovenskih jezika koji čuva tročlani sistem zameničkih demonstrativa. O tročlanoj zameničkoj deiksi je, kao što je poznato, pisao još K. Brugman, iz indoevropske jezičke perspektive, a na slovenskom materijalu pored drugih posebno H. Bjeličova i Z. Topolinjska, koja je specijalno razmotrila tu pojavu u srpskohrvatskom jeziku (Topolinjska 1981). Dosadašnjim istraživanjima priroda tročlane

zameničke deikse je objašnjena i u glavnim crtama i u mnogim detaljima, ali pažnju i dalje zaslužuju neka posebna pitanja, od kojih se jedno odnosi na mesto kataforske funkcije u takvom sistemu. Govoreći dalje o tome, koristiću za svaku od tri serije pokaznih zamičkih reči skraćene nazive prema njihovim korenskim morfemama: OV-zamenice (za *ovaj, ovakav, ovako...*), T-zamenice (za *taj, takav, tako...*) i ON-zamenice (za *onaj, onakav, onako...*).

Glavna teza koja se ovde iznosi u nakraćem se svodi na sledeće. Kataforske funkcije srpskih demonstrativa nisu potpuno analogne i simetrične anaforskim nego imaju izvesnih specifičnosti. Te specifičnosti se na distribucijskom planu ogledaju pre svega u činjenici da su uglavnom OV-zamenice specijalizovane za kataforno upućivanje na nivou nadrećenićnog jedinstva, T-zamenice prvenstveno za kataforu u okvirima složene rećenice dok su refleksivne zamenice osnovni nosioci katafore na nivou proste rećenice.

Pored toga, kataforski upotrebljene OV- i ON-zamenice na semantićkom planu mogu biti oponirane i po distanci u domenu tekstualne posteriornosti, a na komunikativnom planu zamenice sve tri serije često se koriste kao sredstvo markiranja rematizovanosti određenog fragmenta teksta koji sledi, što je naroćito karakteristićno za OV-zamenice.

Postoje, razume se, mnogi interesantni oblici katafore (npr. leksikalizovani oblici istovremenog anaforsko-kataforskog upućivanja kao *naprotiv, suprotno, jednako, isto tako* i sl.) koji ovom prilikom moraju biti izostavljeni iz izlaganja da bi pažnja u što većoj meri bila posvećena osnovnom predmetu, kako je gore formulisan.

3. *Katafordska raspodela OV-, T- i ON-zamenica.* – Naj-izrazitija specifićnost kataforskog upućivanja u srpskom jeziku u poređenju sa drugim slovenskim jezicima, sa izuzetkom done-

kle makedonskog, jeste uočljiva kataforska specijalizovanost posebne zameničke serije OV-zamenica za upućivanje na nivou nadrećeničnog jedinstva uz delimično ili potpuno odsustvo drugih pokaznih zameničkih reči u toj funkciji.²⁸ Na primer: (1) *Mjesto ove prve dvije vrste jedni pjevaju i ovako: mrak na zemlju pade...* (Karadžić); (2) *To je izgledalo ovako: gomila knjiga, tačnije polovina gomile, nakrivljena kao da se nalaktila na onu drugu polovinu* (Dragoslav Mihailović).

OV-zamenice su tu gotovo bez konkurencije drugih zameničkih reči. Dosta retko u toj funkciji se sreću ON-zamenice, ali uz dodatni uslov – da upućuju na udaljeni fragment teksta, obično u korelaciji sa proksimalnom OV-zamenicom, na primer: (3) *Ovo čime ćemo izlaganje započeti jednako je važno kao ono čime ćemo ga završiti.*

Pored toga, ON-zamenice i T-zamenice upotrebljavaju se i u funkciji oslabljene ili prividne katafore, uglavnom u gramatički vezanim oblicima kao što su izrične i relativne rečenice²⁹, na primer: (4) *Neka vas ne brine to što ona malo kasni*; (5) *Ne prihvata ono što mu se silom nameće*; (6) *A mir, sve je mir, kad raspem što je bilo / i priklonim glavu na ono što me čeka.* (Miloš Crnjanski); dok T-zamenice i izvan korelativnih zameničkih izraza nose kataforu u složenoj rečenici, obično sa zavisnom klauzom u prepoziciji (temporalnom, kauzalnom, kondicionalnom i dr.), npr. (7) *Iako je to bilo zabranjeno, ona je zapalila cigaretu*; (8) *Pošto je to bilo*

²⁸ Ako nisu u pitanju korelativni zamenički izrazi, u kojima se pojavljuju i druge dve zameničke serije, ali koji ne predstavljaju tipične oblike katafore (v. primere 5 i 6). Primeri koji se dalje navode sa napomenom (Karadžić) daju se prema izdanju *Српске народне пјесме I-IV / Скупно их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић.* - Београд: Просвета-Нолит, 1987.

²⁹ Kriterijume za razlikovanje relativne od izrične rečenice v. u Kordić 1995:44-46.

zabranjeno, ona je zapalila cigaretu; (9) *Ako je to zabranjeno, ona će zapaliti cigaretu;* (10) *Smatrajući to dopuštenim, ona je zapalila cigaretu;* (11) *Videvši da i drugi to čine, i ona je zapalila cigaretu;* (12) *Gde su drugi to činili, i ona je palila cigaretu;* (13) *Odavno na to čeka pa je vreme da zapali cigaretu.* i sl.

Analogno retrospektivnoj anafori i kataforska imenska grupa sa zamenicom, bilo da sadrži nominacioni elemenat (npr. *ovaj argument*), ili ga ne sadrži (*ovaj, ovo* i sl.) referišući o domenu upućivanja signalizira smer endofore i izvesna kategorijalna i leksičko-semantička obeležja potrebna za identifikaciju postcedenta kao koreferencijalnog elementa potonjeg dela teksta.³⁰

4. *Komentar.* – Objašnjenje dominantnosti OV-katafore na planu nadrečeničnog jedinstva u srpskom jeziku ukratko bi se moglo svesti na sledeće.

Na primarnu upotrebu OV-zamenica u funkciji konkretno-prostorne diferencijacije po stepenu prostornog rastojanja u komunikativnoj situaciji sa govornim licem kao lokalizatorom, npr. (14) *Umesto ove knjige pokažite mi onu, na gornjoj polici,* naslanja se, kao njen transponovani derivat, diferencijacija prema subjektivno lokalizovanom vremenskom rastojanju, npr. (15) *Ove subote smo kod kuće, a one, pre dve nedelje, bili smo na putu,* a zatim, dalje, i transponovanje istog kriterijuma na plan retrospektivne anafore u okviru metajezičkog hronotopa teksta, npr. (16) *Ono što je bilo pomenuto ranije u vezi je sa ovom upravo izrečenom konstatacijom.*

Eksplikacija kontrasta prema distanci u okvirima teksta ipak je relativno retka, pa u retrospektivnoj anafori u srpskom jeziku

³⁰ Postcedentom, za razliku od ponekad i drukčijih načina upotrebe tog termina, nazivam koreferencijalni element u endoforskom odnosu na koji se kataforsi (dakle, unapred) upućuje.

dominiraju T-zamenice, koje su po pravilu indiferentne na opoziciju po distanci, na šta je u literaturi već ukazivano.

Blokiranost upotrebe T-zamenica u kataforskoj funkciji izvan granica složene rečenice može se objasniti nekolikim činjenicama.

Jedna se vidi u tome što se eliminisanjem alternativno dvostranog upućivanja iste klase zamenica (T-zamenica) umanjuje mogućna dvosmislenost o domenu upućivanja tih zamenica. Ovako je ostvarena uočljiva razgraničenost: T-zamenice dominiraju u sferi tekstualne anteriornosti (retrospektivna lokalizacija u tekstu), a OV-zamenice dominiraju u sferi tekstualne posteriornosti (prospektivna lokalizacija), dok se slučajevi suprotne distribucije prepoznaju prema posebnim gramatičkim i leksičkim obeležjima u okruženju ili prema komunikativnoj situaciji.

Drugo, kataforska upotreba OV-zamenica, kao pojavni oblik delimične asimetrije anaforskih i kataforskih upućivanja objašnjava se i činjenicom da retrospektivna i prospektivna lokalizacija u tekstu funkcionišu u dosta različitim uslovima: kod anafore to je upućivanje na realizovani fragment teksta, kod katafore to je upućivanje na još nerealizovani fragment teksta, čija struktura je manje ili više formirana samo kao govornikov dinamički koncept daljeg razvijanja teksta podložan modifikacijama. Anteriorni deo teksta je stabilna, gotova datost u čijim okvirima sagovornik traži fragment koji je najadekvatniji "kandidat" za antecedentsku funkciju i koreferencijalni odnos. Kod katafore pak posteriorni deo teksta u trenutku realizacije kataforskog elementa ima strukturu koja je za sagovornika u najboljem slučaju hipotetična i ponekad teško predvidljiva. Ta preimućstva anafore u poređenju sa kataforom imaju za konsekvencu činjenicu da kod antecedenta (ako tako nazovemo fragment teksta na koji se retrospektivno upućuje) može biti i dosta udaljen od anaforske imenske grupe i anaforskog elementa u njoj, pod uslovom da je dovoljno prepoznatljiv kao antecedent. Na drugoj strani, kata-

forska grupa i njen postcedent obično su u kontaktnom ili bar u proksimalnom odnosu, jer bi distalnost postcedenta, koji u trenutku realizacije kataforsche grupe još nije realizovan, otežavalo njegovu identifikaciju i uspostavljanje koreferencijalnosti. Upravo zbog toga, dakle, što se kataforsche grupa i njen postcedent najčešće nalaze u neposrednoj blizini, u kataforskoj funkciji dominiraju OV-zamenice, primarno upućujući na blizinu u prostoru, u vremenu, pa otud i u tekstu koji neposredno sledi.

Treće, s obzirom na primarno egzoforsku funkciju OV-zamenica, funkciju proksimalne lokalizacije u komunikativnoj situaciji njihova anaforska funkcija nije lišena izvesnog efekta transpozicije: endoforskom upotrebom OV-zamenica stvara se tekstualni privid "očiglednosti" denotata i privid njegove prisutnosti u komunikativnoj situaciji nezavisno od njegovog realnog prisustva ili odsustva. Ni kataforsche upotreba OV-zamenica nije lišena tog, emfatičkog momenta. Na to se naslanja česta mogućnost izostavljanja kataforskih OV-zamenica bez oštećenja semantičke strukture rečenice, koja pokazuje da je jedna od njihovih osnovnih funkcija isticanje rematizovanog dela iskaza, npr. (17) *Zapišite (ovo) što ću vam sad reći*; (18) *Zapamtili smo i (ovu) poslovicu: Kojoj ovci svoje runo smeta, / Onđe nije ni ovce ni runa*. I sl.

Ta mogućnost izostavljanja kataforskih OV-zamenica bez oštećenja semantičke strukture rečenice može se objasniti naglašenom proksimalnošću odnosa između kataforsche OV-zamenice i njenog postcedenta: supstitucija koreferencijalnog elementa u jukstapoziciji protivurečila bi principu jezičke ekonomije, ako ne bi imala i neku posebnu funkciju, a ta funkcija pripada komunikativnom planu rečenične strukture – to je isticanje komunikativno relevantnijih delova rečenice i teksta. Ta funkcija je, kao što je rečeno, najvidljivija onde, gde je zamenički element u formalnom i semantičkom pogledu fakultativan, npr. (19) *A najmlađa govorila (ovo): / Lude li ste drugarice!* (Karadžić);

(20) *Prihvata sve (ono) što ne može promeniti; (21) Neka vas ne brine (to) što ona malo kasni.*

U sintaksičko-semantičke uslove takve fakultativnosti ovom prilikom se ne može ulaziti.

Budući slabije razvijena od retrospektivne, anaforske (i manje frekventna) prospektivna, kataforska lokalizacija u tekstu, posebno kada je nose OV-zamenice, karakteristična je za određene funkcionalne tipove tekstova, kao endoforska najava citata, najava argumentacije ili egzemplifikacije koja sledi (*ovaj / ovi, ovakav / ovakvi*), kao i u različitim instrukcijama, uputstvima, receptima (*ovako*), ili u ekspresivno markiranim narativnim usmenim i pismenim tekstovima uz predikate grupe *verba dicendi*, npr. (22) *Majka <...> plačuć ovo progovori: / Rodila sam devet mili sina* (Karadžić); (23) *Ovako mu govori gospođa: / Ajd' ovamo moj Jovane kume* (Karadžić); (24) *<...> pohitao je da uputi naređenje <...> u kojem je stajalo i ovo: "Dalje se skreće pažnja okružnim komandama na sledeće nezgode: <...>* (Politika, 10. juna 1994, 20)

Kao što su i sami termini anafora i katafora (ili: epifora), preuzeti iz teorije stilskih figura i retorike, dobivši novi sadržaj, tako je i lingvistički shvaćena katafora bliska nekim stilskim figurama, posebno proemijumu i prokatalepsi, ali se, u celini posmatrano, katafora srazmerno ređe sreće u sklopu stilskih figura.

5. Neki prelazni i sporni slučajevi prospektivne lokalizacije.

– Konceptija katafore kao koreferencijalnosti sa upućivanjem na element u domenu tekstualne posteriornosti oslanja se na dve glavne ideje: (a) na shvatanju suštine koreferencijalnosti kao semantičkog dvomesnog predikata *identičnosti / neidentičnosti* sa varijabilnim formalnim realizacijama i semantičkim derivacijama (Podleska 1989), i (b) na koncept kompleksne semantičke kategorije hronotopa teksta kao svih vidova spacio-

temporalne lokalizacije jednih elemenata teksta u odnosu na druge elemente istog teksta (ili drugih tekstova u istom diskursu), slabije ili jače gramatikalizovanih, u koje spada i endoforska, pa s njom i kataforska lokalizacija (v. poglavlje "Hronotop teksta" u ovoj knjizi).

Budući na preseku semantike identičnosti i semantike posteriornosti, katafora u zavisnosti od denotata ima i druga, ali promjenljiva kategorijalna obeležja, npr. subjekta / objekta (*ovo*), kvaliteta (*ovakav*), načina (*ovako*), kojima su određena značenja zameničkih reči.

Pored pokaznih zamenica, i posebno OV-zamenica kao najtipičnijeg kataforskog sredstva prospektivna lokalizacija u srpskom jeziku obuhvata i niz drugih jezičkih sredstava uglavnom manje tipičnih, perifernih, odnosno slabije gramatikalizovanih. Inventar drugih, netipičnih, perifernih, prelaznih, slabije ili jače gramatikalizovanih oblika katafore prilično je raznovrstan: od naslova, uvodnih anotacija i pregleda sadržaja knjiga, člana i sl., zatim najava televizijskih i drugih programa, književnih kataloga i prospekata koreferencijalnih sa izvesnim osnovnim korpusom teksta, preko tekstualnih struktura sa pitanjem u prvom delu, a odgovorom u drugom (bilo da se radi o retorskim, monološkim pitanjima ili o interpersonalnoj, dijaloškoj komunikaciji); od katafore u složenim rečeničnim strukturama, u kojima dominiraju kataforsi upotrebljene zamenice, pored nekih etimološki nezameničkih leksema (*sledeći, naredni, dolenađeni* i sl. do katafore u prostoј rečenici sa rematizovanim reflektivnim zamenicama u prepoziciji (nasuprot osnovnoj, anaforskoј upotrebi reflektivnih zamenica), npr. (25) *O sebi Ana nije mislila*; (26) *O svojoj mucu Ana nije mislila*. i sl.

Tako je, na primer, kataforičnost interrogativnih zamenica orijentisana na dijaloško povezivanje adresantovog teksta sa kategorijalno zadatim adresatovim tekstom-replikom, npr. (27) *Kome pišeš? – Majci*, dok tzv. retorska pitanja mogu biti monološka kata-

forska najava rematizovanog dela iskaza, npr. u publicistici: (27) *Gde naći odgovor na to pitanje? U novoj knjizi Marka Marića*. Ili iz narodne književnosti: (28) *Uze majka ruku Damjanovu / Pa je ruci 'vako besjedila: / Moja ruko zelena jabuko <...>* (Karadžić)

I u naslovima književnih i drugih tekstova obično se pojavljuju kataforski orijentisane interrogativne zamenice, npr. (29) *Šta sanjam i šta mi se događa* (Ivo Andrić); (30), ali i zamenice drugih semantičkih tipova, npr. lične: (31) *Oni su se borili za otadžbinu* (Mihail Šolohov) i sl.

U manje tipične ili čak sporne slučajeve kataforskog upućivanja spadaju i iskazi u kojima je koreferencijalnost iz različitih razloga narušena, kao i iskazi u kojima je postcedent ispušten ili nejasan, kakve nalazimo u primerima u kojima bi se, analogno terminu P. Postala "anaforska ostrva" (Postal 1965) moglo govoriti o kataforskim ostrvima, npr. (32) *Dodavši tome nekoliko dopuna, premijer je naložio da se plan realizuje*, gde kataforski element *tome* ne upućuje na ceo fragment teksta nego na semantičku komponentu "tekst" u semantičkoj strukturi glagola *naložiti* – "izgovoriti tekst, čiji je sadržaj zahtev x".

Narušenu kataforsku koreferencijalnost nose i zamenički glagolski izrazi koji nemaju konkretnu referencijalnost, npr. (33) *Iako nije hteo da to učini, on je ipak povredio saputnika*.

S obzirom na to da su kataforski element i postcedent obično međusobno sintaksički nezavisni, slučajevi sintaksičke porednosti postcedenta kataforskom elementu mogu se smatrati manje tipičnim, npr. u reklamnom tekstu: (34) *Takav proizvod kao X, nećete nigde naći*.

U sličnom statusu graničnih slučajeva kataforskog upućivanja mogu se videti i primeri sa nultim kataforskim elementom, npr. (35) *Pošto se Ø malo odmorio, Sava je počeo priču*; za razliku od primera u kojima je nulta reprezentacija kataforskog elementa nemogućna jer on ima funkciju signala promene koreferencijalnosti, kao što je to slučaj u primeru (36), sa mogućnošću

istovremenog anaforskog i kataforskog upućivanja: (36) *Pošto je on nešto odsvirao, a ona nešto otpevala, neobični par se poklonio i povukao.*

Navedeni manje tipični slučajevi ipak se nalaze u krugu koncepta katafore kao prospektivne lokalizacije u tekstu, a šire i u krugu endofore, ako se endofora shvati kao veza između fragmenata teksta zasnovana na odnosu identičnosti njihovih semantičkih struktura ili elemenata tih struktura, nezavisno od postojanja ili nepostojanja posebnog dvočlanog ili višečlanog formalnog izraza smislaone identičnosti. Drugim rečima, kao što druge semantičke kategorije mogu imati pored gramatičkog jezgra i slabije gramatikalizovane oblike iskazivanja, tako, čini se, i prospektivna i retrospektivna lokalizacija u tekstu, pripadajući kompleksu sintaksičko-semantičkog hrontopa teksta, imaju pojavne oblike čiji pojavni izraz nije uvek jednako gramatikalizovan.

6. *Katafora bez koreferencijalnosti?* – Međutim, na periferne i manje tipične slučajeve kataforskog upućivanja naslanja se širi krug sredstava unutarjezičke deikse *bez koreferencijalnog odnosa* (npr. u literaturi o problemima gramatike teksta u srpsko-hrvatskom jeziku: Dudok 1987, Glovacki-Bernardi 1990 i dr.).³¹ To su različiti oblici upućivanja na deo teksta kojim se već izneta informacija proširuje i dopunjuje novom informacijom. Pored obaveznih dopuna i determinacija ta oblast obuhvatala bi i te-

³¹ Kao što se, uostalom, i termin *anafora* upotrebljava i u širem značenju u vezi sa ponavljanjem određenog elementa teksta bez jednosmernog upućivanja (npr. Silić 1984).

matsko-rematske strukture, neke vidove glutinacije teksta, uključujući čak i većinu interpunkcijskih znakova i dr. Ovde termin katafora nije uziman u takvom, znatno proširenom smislu.

O tekstu kao linearizovanoj strukturi

1. *Uvodne napomene.* – Vremenska jednodimenzionalnost usmenog teksta i prostorna linearnost njegove pismene verzije imaju za posledicu sukcesivnost konstitutivnih jedinica teksta kao najopštiju odliku njihove vremensko-prostorne konfiguracije. Specifičnija obeležja linearne organizacije teksta nose, pre svega, različita sredstva jezičke lokalizacije i kvantifikacije, u okviru kojih posebno mesto pripada nekim tipovima numeričkih priloga. Numerički prilozima, slično, na primer, zameničkim prilozima i drugim jezičkim pojavama srodnim po prelaznom statusu u lingvističkim klasifikacijama, još su uvek, bar kada je reč o slovenskim jezicima, manje ili više samo fragmentarno opisani. Negde je, na primer, bolje opisana njihova semantika (Gžegorčikova 1975: 54-58), negde tvorba (Suprun 1967: 201-214), ili funkcija u tekstu (Vježbicka 1971), ali ostala je potreba za daljim proučavanjem i pojedinih pitanja i celine podsistema numeričkih priloga u okviru numeričkih kvantifikatora, s jedne, i priloga, sa druge strane, u različitim slovenskim jezicima. Ovde će biti reči o prvom pomenutom zadatku sa pokušajem da se specifična značenja i tekstualne funkcije rednih priloga u standardnom srpskom jeziku pokaže u svetlu koncepcije semantičkih lokalizacija na pozadini semantičkog sistema srpskih numeričkih priloga, ocrtanog u glavnim linijama.

Prethodno bi bilo potrebno dati nekoliko terminoloških napomena. Prvo, termin *kvantifikator* upotrebljava se za jezička

sredstva (ovde prevashodno leksička) u funkciji označavanja količinskih odnosa, dakle šire nego što je to uobičajeno kada se govori o logičkim operatorima univerzalne ili egzistencijalne kvantifikacije ili njima najbližim jezičkim reprezentantima odgovarajućih funkcija. Drugo, numeričkim nazivam kvantifikatore koji referišu o veličinama komparabilnih skupova tako da je parametar poređenja ("jedan") elemenat skupa, odnosno tako da po jedan elemenat tako kvantifikovanog skupa može biti pridružen po jednom elementu nekog drugog skupa iste veličine. Treće, vezanim, za razliku od slobodnih, nazivam kvantifikatore u čijim su semantičkim strukturama pored količinskih obavezno prisutne i drukčije semantičke komponente³², koje se obično odnose na predmet kvantifikacije, npr. *trojka* "zaprega sa tri konja", *utroje* "zajedno, tako da su tri osobe (u nekoj akciji)". Taj nenumerički element može ostati neekspliciran, kao u navedenim primerima, ili može imati poseban morfemski izraz, npr. *dvoglasno*, *dvomesečnik* i sl., što za semantičku analizu ne mora uvek biti relevantno. Četvrto, prilozi će dalje biti nazivane pored leksema koje se tradicionalno identifikuju kao prilozi i jezičke jedinice složenije formalne strukture, npr. *pet puta* (prilog analitičkog tipa) za razliku od *dvaput* (prilog sintetičkog tipa), ali ne i imenske grupe sa brojevima, čiji se sastavni delovi ponašaju kao sintaksičke, a ne kao tvorbene i leksičke jedinice, npr. *po pet*, *po šest* i sl., upor. sa umetnutom pridevskom ili priloškom odredbom *Svako je dobio po dobrih pet kilograma*, *Svako dobija po najmanje pet karata* (pored *Svako je dobio najmanje po pet karata*) i sl.

2. *Priloška numerička kvantifikacija i lokalizacija*. – Numerički prilozi su kvantifikatori vezanog tipa i to je jedan od razlo-

³² V.: P. Piper, O tipovima kvantifikatora u srpskohrvatskom jeziku. – *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 1982, 11/2, 93-103.

ga što se obično ne razmatraju zajedno sa slobodnim numeričkim kvantifikatorima, kakvi su osnovni brojevi. Ipak, sasvim je jasno da su numerički prilozi u tesnoj semantičkoj vezi sa brojevima, kao što je na sintaksičkom planu upotreba numeričkih priloga u vezi sa upotrebom brojeva u imenskim grupama.

Kao što je jedan od relevantnijih kriterijuma semantičkih klasifikacija brojeva sadržan u činjenici da broj u prirodnom jeziku može označavati ili *samo veličinu* ili *veličinu i strukturu* skupa, pa s obzirom na to razlikujemo osnovne i redne brojeve,³³ tako su i kod numeričkih priloga, prema istom kriterijumu, suprotstavljena dva podsistema: A. podsistem *količinskih* (kumulativnih) priloga, priloški analog osnovnih brojeva, i B. podsistem *rednih* priloga, priloški analog rednih brojeva. Odnos elementa i skupa o čijoj veličini referiše neki numerički količinski prilog u srpskom jeziku može biti shvaćen ili dinamički, ili tako da se mogućnost promene stanja ne smatra relevantnom.

Dinamički shvaćen odnos između elemenata i skupa koji oni čine ostvaren je kod numeričkih priloga sa (a) *ablativnim* značenjem (npr. *nadvoje*, *natroje*, *načetvoro*), koji referišu o tome na koliko se elemenata razlaže neka celina (1) ili skup (2): (1) *Uže se prekinulo nadvoje*; (2) *Podelili su novac nadvoje*.

Veći deo količinskih priloga nije ablativnog značenja nego je (b) neutralan prema datom kriterijumu i referiše samo o tome koliko elemenata neki skup *sadrži* nezavisno od toga da li se ti elementi ponašaju dinamički, npr. (3) *Igraju utroje*; ali (4) **Sede utroje*; ili statički, npr. (5) *Ovaj paket je tripud težu od onog*.

³³ Tzv. zbirni brojevi u ovom pogledu idu na istu stranu sa osnovnim brojevima, sa kojima, kao što je poznato, mogu biti u odnosu denotativne sinonimije (npr. *dva pileta* = *dvoje piladi*) ili dopunske distribucije (npr. samo *dvoja vrata* i samo *dva vojnika*, *dvojica vojnika*, ali ne **dvoje vojnika* osim supstandardno).

Analogno nazivu količinskih priloga sa ablativnim značenjem ovoj drugoj grupi odgovara naziv kumulativnih priloga sa *lokativnim* značenjem. Kao što se iz primera vidi, elementi koji su lokalizovani u takvim skupovima mogu biti i konkretni i apstraktni, odnosno i diskretni i nediskretni.

Količinski prilozima sa lokativnim značenjem imaju nekoliko semantičkih tipova. Među njima se izdvajaju prilozima sa *socijativnim* značenjem, semantički derivati refleksivnog zameničkog priloga *zajedno* (v. Piper 1983), npr. *udvoje, utroje, učetvoro*. Kao što pokazuje parafraza priloga *utroje* data u t. 1, prilozima ovoga tipa pored (a) značenja "zajedno" sadrže i (b) numeričku kvantifikaciju skupa o kojem je reč, kao i (c) podatak da elementi datog skupa imaju zajedničko semantičko obeležje "čovjek" u funkciji (d) aktivnog učesnika u odnosu označenog predikatom. Manje je uobičajena, ali je takođe mogućna, upotreba priloga date serije za kvantifikaciju skupova čiji elementi imaju opštije obeležje "stvor" (vs. "stvar"), npr. (6) *Mačići se sada igraju utroje*; ili (7) *Vuk i vučica sada traže plen udvoje*. i sl.

U količinske numeričke priloge pored socijativnih spadaju i prilozima sa *temporalnim* značenjem, npr. *dvokratno, trokratno* ili *dvared(a), trired(a)*, upor. (8) *Prodavnica radi dvokratno*; (9) *Ujak ode dvared u Zagreb* (*Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske, dalje RMS). Prilozima kao u primeru (8) imaju *distributivno* značenje kvantifikujući delove istog procesa koji se ostvaruju u različitim vremenskim odsečcima, dok prilozima kao u primeru (9) imaju *frekventativno* značenje, kvantifikujući celokupne istovrsne akcije koje se ostvaruju u različitim vremenskim odsečcima. U savremenom srpskom književnom jeziku umesto frekventativnih priloga kakvi su *jedared, dvared(a), trired(a)* češće se upotrebljavaju prilozima *jednom, dvaput // dva puta, triput // tri puta, četiri puta* itd.

Prilozima *dvojako* i *trojako* imaju *načinsko* značenje, v. primer (10) *Taj problem se rešava dvojako*.

Posebne serije čine prilozi sa *amplifikativnim* (proporcionalno-komparativnim) značenjem, tip *dvostruko*, npr. (11) *Ovaj put je dvostruko duži*; (12) *Našla je dvostruko* previjenu novčanicu; i prilozi sa *multiplikativnim* značenjem: *jedanput*, *dvaput*, *triput*, *četiri puta...* itd., npr. (13) *Triput tri je devet*; za čiju je upotrebu u datom značenju karakteristično da vezuju isključivo brojeve, da je reč o načelno otvorenom nizu, kao i to da se prilozi koji mogu biti upotrebljeni u multiplikativnoj funkciji vrlo često upotrebljavaju i za temporalnu (v. gore) ili amplifikativnu kvantifikaciju, upor. (9a) *Ujak ode dvaput u Zagreb*; (11a) *Ovaj put je dvaput duži*.

Osim različitih semantičkih funkcija količinski prilozi se razlikuju i prema broju leksema u okviru pojedinih semantičkih tipova i prema njihovoj frekventnosti u savremenom standardnom jeziku. Ablativni, načinski i frekventativni prilozi predstavljeni su samo nekolikim gore navedenim leksemama. Za ostale se načelno može reći da je verovatnoća njihovog pojavljivanja u tekstu obrnuto srazmerna veličini skupa koji se kvantifikuje, tj. što je skup veći manja je verovatnoća da će on biti kvantifikovan načinskim prilogom. U okviru tog, načelnog ograničenja mogu postojati i uža ograničenja, npr. skupovi veći od 100 ne mogu biti kvantifikovani socijativnim priložima (tip *udvoje*). Leksikografski podaci, kako izgleda, nisu uvek dovoljno pouzdani. Na primer, u RMS nema priloga *ušestoro*, *uosmoro*, dok su ostali prilozi iz te serije do *udesetoro* dati.

Izvan ovog pregleda količinskih numeričkih priloga ostali su malobrojni prilozi koji vezuju konkretnije oblike kvantifikacije, na primer, *dvoglasno* ili *dvomesečno*, kao i oni prilozi koji su netipični za savremeni srpski jezički standard, npr. *dvogubo*, *dvaž*, *dvaš*, *dvač*, *dvakrat* i sl. (v. RMS).

3. *Priloška linearna kvantifikacija i lokalizacija*. – Redni prilozi, kao i redni brojevi, predstavljaju jedan od najizrazitijih obli-

ka povezivanja pojmova *količine* i *prostora*, odnosno kvantifikacije i lokalizacije. Kao i u svakom drugom slučaju lokalizacije, bilo da je ona shvaćena konkretno ili apstraktno, tako i ovde postoji pojam u funkciji lokalizatora (uređeni i numerički kvantifikovani skup) i pojam u funkciji objekta lokalizacije, koji se lokalizuje pre svega u datom skupu, kao njegov sastavni deo, ali i uže, unutar skupa, s obzirom na uređenost skupa, u odnosu na prethodni deo prostornog ili vremenskog kvantifikovanog niza, kao poslednji elemenat u njemu. Drugim rečima denotat označen rednim prilogom je *intralokalizovan* u određenom, numerički kvantifikovanom skupu, a u njemu je *posteriorno ekstralokalizovan* u odnosu na ostali deo skupa. Bez obzira na to u kojim ćemo terminima opisati semantiku rednih priloga sasvim je jasno da je odnos elementa i skupa – odnos između dela i celine prema kojoj se taj deo lokalizuje po pripadnosti. U tom smislu se pokazuje da su redni prilozima jedan od pojavnih oblika *parcijalne* kvantifikacije, za koju je, za razliku od *kumulativne* kvantifikacije,³⁴ karakteristično izdvajanje dela iz celine, a ne samo ili uopšte ne,³⁵ njena kvantifikacija.

Štaviše u rednim prilozima, kao i u rednim brojevima, ostvaruje se dvostruka parcijalna kvantifikacija: prvo, zbog izdvajanja numerički kvantifikovanog podskupa iz nekvantifikovanog skupa (sa izuzetkom slučajeva kada redni prilog označava apsolutno poslednji elemenat u uređenom skupu); drugo, zbog izdvajanja jednog elementa ili grupe srodnih elemenata iz datog podskupa, s obzirom na to da taj element zauzima *granično* (poslednje) mesto samo u datom podskupu (npr. *peti* – "poslednji u uređenom skupu od pet elemenata"), koji sa svoje strane može

³⁴ V. referencu u napomeni 1.

³⁵ Imenske grupe sa distributivno upotrebljenim brojevima (*po pet* i sl.) primer su numeričke parcijalne kvantifikacije isključivo dela (podskupa), a ne skupa iz kojeg je dati podskup izdvojen.

biti uključen u širi nekvantifikovani skup (npr. *peto...* ne isključuje mogućnost da sledi i *šesto, ... sedmo, ...* itd.).

4. *Redni prilozi*. – Srpski redni prilozi dele se na dve grupe prema funkcijama koje imaju u rečenici i tekstu, kao i prema značenjima koja u okviru tih funkcija mogu biti realizovana. Jednu, heterogeniju grupu čine prilozi čija je primarna funkcija da referišu o denotatima koji su izvan samog teksta, npr. (14) *Prvi put je čula tu priču*; ili (15) *Analizom su, sekundarno, obuhvaćeni i drugi numerički prilozi*; a drugu grupu čine oni prilozi koji referišu pre svega o samom tekstu, o njegovoj strukturi, a tek posredno i fakultativno o onome što se tim tekstom označava, upor.: (16) *Prvo, prikupila je sve podatke o tome, drugo, ume samostalno da zaključuje, treće, ne mora da žuri...*

Među priložima prve grupe, nazovimo ih primarnim rednim priložima može se razlikovati serija priloga koji su analitičke (dvočlane) strukture, pripadaju otvorenom uređenom skupu i kvantifikuju učestalost neke pojave, zbog čega ima odgovara naziv *redno-frekventativnih priloga*, npr. (17) *Prvi put su svi hteli da joj pomognu, drugi put samo nekolicina, a treći put niko*; i malobrojnija grupa priloga kojima se označava ili redosled događaja (pre svega početnih ili završnih), npr. (18) *Prvo je dala nekoliko načelnih napomena, zatim je analizirala problem i, najzad, formulisala je zaključak*, ili stepen njihove važnosti ili izraženosti, npr. (19) *Rad je primarno posvećen rednim priložima, a sekundarno i ostalim numeričkim priložima*.

Kao što se vidi iz poslednjih primera, u semantički shvaćene redne priloge moraju se ubrajati i lekseme koje nisu i formalni derivati brojeva. Na primer, prilog *najzad*, kao i njegov manje uobičajen sinonim *napose*, predstavlja semantički korelat priloga *prvo* u tom smislu što takođe označava granični član uređenog skupa, ali i s tom razlikom što je takav skup obavezno zatvoren, ograničen s obe strane. Bez broja u osnovi je i prilog *najpre* kojim se na-

glašava inicijalno mesto u nizu, kao i prilog *opet*, sa značenjem "ne prvi put", kada su u pitanju istovrsni denotati, npr. (20) *Opet je počela da pada kiša*; za razliku od zameničkog priloga *zatim*, koji upućuje na vremenski sled neistovrsnih denotata, npr. (21) *Za t i m je počela da pada kiša*.

5. *Metatekstualna priloška linearizacija*. – Drugu seriju srpskih rednih priloga čine *metatekstualni* prilozi (Vježbicka 1971, Gžegorčikova 1975), čiji je niz u principu otvoren: *prvo*, *drugo*, *treće* itd.

Njima se ističe sukcesivnost semantičkih celina unutar teksta, koji time dobija naglašeni oblik uređenog niza. Ta sukcesivnost očigledno može biti prostorne ili vremenske prirode u zavisnosti od medijuma u kojem se poruka organizuje. Poredak elemenata u takvom nizu često referiše o njihovom značaju iako to nije obavezno. Za razliku od rednih brojeva i prethodno razmotrenih rednih priloga, gde upotreba jednog takvog broja ili priloga nije uslovljena upotrebom drugih (prethodnih u nizu) u istom iskazu, kod metatekstualnih rednih priloga to nije slučaj: sa izuzetkom dva priloga (*prvo* i *poslednje*) upotreba ostalih je koprezentna upotrebi svih prethodnih u nizu rednih priloga, tj. iskaz koji počinje, na primer, prilogom *peto*,... prihvatljiv je samo ako su prethodno na odgovarajući način oformljeni iskazi sa *prvo*, *drugo*, *treće* i *četvrto* (ili njihovim sinonimima) kao sastavnim elementima stog teksta, bilo monološke strukture (što je običnije), bilo dijaloške strukture.

Iz rečenog logično proizilazi da su metatekstualni redni prilozi okrenuti i prethodnom i potomjem delu teksta povezujući ih i zauzimajući u odnosu na njih nadređenu poziciju. S jedne strane, upućujući na prethodni deo teksta takvi prilozi numerički kvantifikuju slične delove teksta, dok, sa druge strane, upućuju na novu takvu celinu koja neposredno sledi, odnosno čiji je prilog često sastavni, inicijalni deo. U tom smislu se značenje ne-

kog metatekstualnog rednog priloga, npr. *peto*, može približno parafrazirati kao "peta stvar koju želim da kažem je ovo", ili, u razvijenijem obliku, "posle prethodne četiri teme ovim dalje prelazim na petu temu".

Donekle izdvojen status u odnosu na ostale priloge ovoga tipa imaju prilozima *prvo* i *poslednje*, što je jedan od oblika jezičkog pandana činjenice da i u matematici jedinica ima poseban status pošto za nju ne važe mnoga pravila koja važe za druge cele brojeve. Naime, *prvo* i *poslednje* kao priloški antonimi koji nisu u odnosu komplementarne antonimije jer dopuštaju postojanje trećeg (*prvo* ima uže značenje od "ne poslednje", kao što i *poslednje* ima uže značenje od "ne prvo"), označavajući granične vrednosti, sadrže u svojim semantičkim strukturama komponentu univerzalne kvantifikacije, koja može biti zamenički eksplicirana u parafrazi, odnosno u sinonimičnom izrazu "pre svega" / "posle svega (još ovo)". Oni su dvostruko singularni: i u pogledu obima skupa koji označavaju, i u pogledu elementa koji iz takvog skupa izdvajaju (u ovome drugom kao i ostali redni brojevi i prilozima). U onom delu njihove semantike koji je izvan univerzalne kvantifikacije prilog *prvo* sa svojim elementarnim singularnim značenjem ima parametarsku funkciju jer su vrednosti ostalih članova niza metatekstualnih rednih priloga određene tom najprostijom neraščlanjivom veličinom. Semantička razlika između *prvo* i *poslednje* nije u sferi kvantifikacije nego u strukturi njima ograničenih nizova: *prvo* nosi univerzalnu kvantifikaciju načelno beskonačnog niza, a *poslednje* – univerzalnu kvantifikaciju niza čija je konačnost izvesna. Drugim rečima, u opoziciji prema kriterijumu zatvorenosti skupa na koji se odnosi univerzalna kvantifikacija prilog *poslednji* je markirani, a prilog *prvi* je nemarkirani član.

Za razliku od odgovarajućeg prideva upotreba rednog priloga *preposlednje*, opozita priloga *drugo*, u standardnom srpskom tekstu je retka.

Dosta je očigledno da ono što je rečeno za priloge *prvo* i *poslednje* važi *mutatis mutandis* i za odnos između priloga *prvi put* / *poslednji put* ili *prvo* (= *najpre*) / *najzad* (= *napose*), pomenutih u t. 3. Kao što se iz dosad rečenog vidi, prilog *prvo* se ne upotrebljava isključivo u metatekstualnoj funkciji. Isto važi i za *najpre* (kao sinonima metatekstualnog *prvo*) kao i za priloge *najzad*, *napose* (= *poslednje*), npr. *najpre, ... drugo, ... treće, ... najzad, ...* i sl.

Kao metatekstualni znakovi redni prilozi imaju funkciju granične signalizacije unartekstualnih celina označavajući početak posebnog teksta ili celine u njemu, slično, na primer, klišetiranim počecima bajki, npr.: *Bio jednom jedan...*; *Živeli deda i baba i...*, izrazima kojima se u tekst uvode poslovice, npr. u srpskom *Što se kaže, ... Štono kažu, ...* i sl.; izrazima kojima počinju politički i drugi govori ili nove teme unutar njih, npr. *Braćo i sestre, ... Dame i gospodo, ...* i sl. Takvi klišeji obično ne služe samo za to da signaliziraju početak novog teksta, ili prelazak na novi pod-tekst, nego i radi markiranja tipa (pod-)teksta na koji se odnose. Redni prilozi u tom pogledu funkcionišu kao svojevrsni "prekidači" u strukturi teksta, odnosno kao sredstva za uvođenje novih pod-tema.

6. *Semantičke funkcije*. – Iako je vrlo uočljivo da se metatekstualni redni prilozi upotrebljavaju radi verbalne paragrafizacije teksta, na prvi pogled je manje vidljivo kakve semantičke funkcije mogu da imaju. Treba, pre svega, konstatovati da njihova upotreba može biti svedena isključivo, ili gotovo isključivo, na metatekstualnu funkciju u smislu pomenutog naglašavanja tematske artikulisanosti teksta i prelaska na novu temu. To se dešava u "nabranjima", kao popisu ili pregledu neke problematike, poslova i sl., koja su proizvoljna po redosledu i ne odražavaju predmetnu povezanost onoga što za tako upotrebljenim priložima sledi, npr. (22) *Da vidimo šta još treba uraditi. Prvo, treba otići na poštu, dru-*

go, treba deci kupiti sveske, treće, treba svratiti kod obučara, četvrto, treba telefonirati Jovanu...

Redni prilog se tu upotrebljava u funkciji konvencionalnog "podnaslova", drukčijeg od ostalih u istom tekstu, koji ni po čemu ne kongruira sa onim što za njim sledi, niti tome protivureći. U takvim slučajevima je, dakle, u prvom planu distinktivna funkcija u smislu najkonvencionalnije nominalizacije. Međutim, činjenica da su metatekstualni redni prilozi istovremeno i numerički kvantifikatori, koji ne referišu samo o veličini nekog skupa podtekstova nego i o njegovoj strukturi (uređenosti) može biti iskorišćena za naglašavanje sličnih principa strukturiranja različitih sadržaja, npr. za isticanje: (a) *vremenske sukcesivnosti* kao u primeru (23) *Ona je, prvo, učestvovala u pripremi tog skupa, drugo, na tom skupu je imala referat, treće, učestvovala je u formulisanju zaključaka...*; (b) *uzročno-posledičnih veza*, npr. (24) *Situacija u toj privrednoj grani nije dobra, prvo, zbog skupe stočne hrane, drugo, što je to dovelo do smanjenja stočnog fonda, treće, zato što je to rezultiralo slabijom snabdevenošću tržišta mesom...*; (c) *progresivne gradacije*, npr. (25) *Pažnju je privukao mladi igrač XY: prvo, velikim zalaganjem, drugo, dobrim prilikama koje je stvarao suigračima, treće, efektivnim pogocima...*; (d) *regresivne gradacije*, npr. isticanjem implikativnih odnosa: (26) *Razloga za nezadovoljstvo ima mnogo: prvo, finansijsko stanje preduzeća je u celini loše, drugo, plate su slabije nego u drugim, konkurentskim preduzećima, treće, dobri stručnjaci odlaze u druga preduzeća...*

Na taj način u gramatici teksta metatekstualni redni prilozi nose strukturnu shemu neograničeno velikog (u zavisnosti od konkretnih sadržaja) broja tekstova u kojima data shema može biti realizovana. S obzirom na visok stepen uopštenosti značenja tih priloga stabilnost strukturne sheme teksta u koju oni ulaze i neograničenu produktivnost takve sheme, redni prilozi se, slično zameničkim priložima i zameničkim rečima uopšte, na nivou teksta pona-

šaju prvenstveno kao gramatičke ili njima bliske reči za razliku od mnogih drugih klasa priloga koji su pre svega leksički reprezentanti različitih sadržaja.

7. *Formalna obeležja.* – Za formalnu stranu srpskih metatekstualnih rednih priloga karakteristična je pre svega činjenica da su oni sa stanovišta tvorbene strukture derivati rednih brojeva, homonimični oblicima srednjeg roda jednine rednih prideva. U komplementarnoj distribuciji sa for-mantom *-o* (npr. *drugo*) nalazi se formant *-e* (*treće, poslednje* i, eventualno, *preposlednje*). U analognom tvorbenom odnosu sa rednim brojevima nalaze se redni prilozima u makedonskom, bugarskom i donjoluzičkosrpskom (prema rečniku E. Muke), upor.: mak. *npso*, bug. *нърво*, d.luž. *perwo* itd. U drugim savremenim slovenskim književnim jezicima sličnosti su u ovom pogledu manje izražene, upor.: sloven. *prvič*, polj. *po pierwsze*, gor. luž. *za prenje*, češ. *za prve*, slovač. *po prve*, rus. *во-первых*, ukr. *no-nepuue*, blr. *no-nepuue*. U onoj meri u kojoj bi se ova slika dopunjavala dijalekatskim materijalom, postajala bi, razume se, još raznovrsnija, upor., npr., u srpskom i *prveč* (prema *Srpskom rječniku* V. Karadžića, sa napomenom "u Srijemu"), kao što bi je složenijom učinilo uključivanje u razmatranje sinonimskih reči i izraza (npr. u ruskom *в pervuy o-eredx, pre`de vsego, pervoe* i sl.).

Prilog *prvo* upotrebljava se u srpskom i udvojeno, kao *prvo i prvo* (češće kolokvijalno i emfatički) što se sreće i u drugim jezicima, upor. u nekim balkanskim jezicima: mak. *prvo i prvo*, bug. *нърво нърво*, sloven. *prvič in prvič*, rumun. *intii sintii, novogr. πωτα- πωτα*.

Za druge metatekstualne redne priloge u srpskom jeziku takva, udvojena upotreba je netipična, u literaturi nije opisana, ali nije isključena (npr. *drugo i drugo* i sl.), ali svakako nije odlika dobrog književnog jezika.

Redni prilozi *prvo*, *dugo*, *treće* itd. mogu se, ređe, pojaviti i u izrazima *kao prvo*, *kao drugo*, *kao treće* itd. sa istom metatekstualnom funkcijom. U upotrebi su i kvazi-administrativni izrazi *pod jedan*, *pod dva*, *pod tri* i sl., obično kada se kategoričnije ističe ono na šta se ti oblici odnose, npr. (27) *Moraćemo da okrenemo list: Pod jedan, više nema gledanja televizije svake večeri; pod dva, zadaci se pišu čim se dođe kući; pod tri, odmah spremite svoju sobu.*

Upotreba jednog od navedenih tipova metatekstualnih priloga (*prvo*, *kao prvo*, *pod jedan*) obično traži da i drugi redni prilozi u istom tekstu budu iz iste serije. U usmenom neoficijelnom komuniciranju mogućna su izvesna odstupanja od tog principa, npr.: *kao prvo, ... drugo, ... treće, ...* i sl.

Metatekstualni redni prilozi, kao što i primeri svedoče, imaju inicijalnu poziciju u rečenici, odnosno u delu teksta na koji se odnose. Osim toga oni mogu biti upotrebljeni i prepozitivno u odnosu na rečenicu koju verbalno "paragrafiraju" kao svojevrсни podnaslovi u tekstu (v. primer 29). Međutim, ako su uključeni u strukturu prve (ili jedine) rečenice u delu teksta na koji se odnose, oni ne moraju biti na njenom apsolutnom početku. To posebno važi za prilog *prvo*, naročito u usmenom komuniciranju, pri čemu je bitno da se redni prilog upotrebi kao nekakva zakasnela verbalna paragrafizacija teksta, pre svega, rematskog dela rečenice, npr. (28) *Ona je, prvo, pametna, drugo, vesele je naravi, treće, vrlo je vredna...*

U finalnoj poziciji ponekad u kolokvijalnoj upotrebi može da se nađe prilog *prvo* (ili neki od njegovih sinonima), takođe u funkciji naknadne verbalne paragrafizacije, npr. (28a) *Ona je pametna – kao prvo; drugo, vesele je naravi; treće, vrlo je vredna... itd.*

Inače, metatekstualni redni prilozi su od svog okruženja izdvojeni intonacijskim, a u pisanju – interpunkcijskim sredstvima.

Delovi teksta na koje se ti prilozi odnose mogu biti sintak-
sički elementarni (28, 28a), ali mogu imati i složenije oblike, –
često oblik pasusa, kao u poslednjem primeru: (29) *O sadržaju
rada o funkciji metatekstualnih priloga koji ističu linearnu ure-
đenost strukture teksta može se reći sledeće:*

*Prvo. U radu se ukazuje na nedovoljnu istraženost tog
aspekta strukturiranja teksta. Daje se okvirna informacija o
konceptiji rada. Zatim slede uvodne terminološke napomene.*

*Drugo. Ukratko se razmatraju osnovni semantički odnosi u
podsystemu numeričkih priloga. Izdvajaju se dva uža podsiste-
ma: prilozi sa značenjem kumulativne kvantifikacije i prilozi sa
značenjem kvantifikacije i lokalizacije (redni prilozi).*

*Treće. Data je lokalistička interpretacija semantike red-
nih priloga.*

Četvrto. Dat je pregled semantičkih tipova rednih priloga.

*Peto. Razmotrena je specifična metatekstualnih priloga u si-
stemu rednih priloga.*

*Šesto. Ukazuje se na neke karakteristične semantičke funk-
cije metatekstualnih priloga.*

*Sedmo. U glavnim tačkama razmotrena je i formalna stra-
na pitanja, posebno sa stanovišta tvorbene strukture priloga i
njihove uloge u linearizaciji rečenice. Na kraju se na primeru
sažetka istog rada pokazuje kako redni prilozi mogu upućivati
na nadrečenične delove teksta, najčešće na pasuse, kao u pri-
meru:*

Prvo, u radu se ukazuje na... itd. u krug.

U PROSTORU LINGVISTIKE I IZVAN NJEGA

1. "Nema ničeg prirodnijeg nego zamišljati jezik kao prostor u kojem ljudi oblikuju svoje ideje". Navedena rečenica iz knjige J. S. Stepanova *U trodimenzionalnom prostoru jezika* " (Stepanov 1998, 175) posvećene teorijskoj sintaksi, semantici i pragmatiki jedan je od mnogih efektnih primera sposobnosti jezičkog izraza da u određenim granicama putem metaforizacije menja svoj sadržaj, i spremnosti lingvista da veruju u veliki kreativni potencijal principa metaforizacije prostora.

U naslovu ovog poglavlja u sličnu metaforu stavljen je drukčiji sadržaj: činjenica da su prostorne metafore veoma prisutne u metajeziku lingvistike (v. i poglavlje "Lokalizacija kao lingvistička metafora u ovoj knjizi").

Postoji li neka načelna razlika između prostornih metafora u jeziku i u lingvistici? Odgovor na to poluretoričko pitanje ne može biti jednoznačan, a osnovni cilj ovde je u pokušaju da se u glavnim crtama pokaže opšte i posebno među prostornim metaforama u dvema pomenutim sferama upotrebe.

2. U diskursu naučnog rada, u lingvistici kao i izvan nje, vrlo je uobičajeno da se istraživanje vidi kao "put", koji ima "polaznu tačku", "ishodište" i sl. i "krajnji cilj" (Klikovac 1992), do kojeg autor kao putnik "dolazi", sam ili sa čitaocem (npr. "pogledajmo izbliza", "vratimo se našem predmetu" i sl.), zapinjući ponekad o "kamen spoticanja" i savlađujući svakovrsne "prepreke", koje neki drugi radije "obilaze", pokazujući sklonost, posebno u

usmenom izlaganju, da ponešto i "preskoči", da se "udalji" od teme, ponekad i da se "izgubi", ali se obično "vraća" na problem da bi "u okvirima" određenog naučnog "pravca" "došao" do nekih zaključaka. Pri tome se predmet istraživanja stavlja "u centar" pažnje i razmatra "s jedne strane" i "s druge strane", dok se neka pitanja razmatraju "usputno" ili se "stavljaju u prvi plan" i posmatraju "na pozadini" drugih, a radi veće slikovitosti dočaravanja prostora naučnog diskursa pribegava se i geometrijskim metaforama kao što je "tačka" gledišta, ponekad "dijametralno" udaljena od neke druge tačke gledišta, prate se razvojne "linije", prave se "paralele", ponekad se upada u "začarani krug", ili se gleda kroz "prizmu", govori se o "sferama" ovoga ili onoga, dok su u pojedinim lingvističkim disciplinama neizbežno govori o semantičkom "trouglu", tvorbenom "kvadratu", "cikličnoj" fonologiji itd. Radi bolje orijentacije u prostoru teksta autor može da počne od *pred*-govora ili *uvoda*, a da završi "*priložima*" povremeno upućujući čitaoca da nešto vidi "dalje", odnosno "napred" itd. (v. str. 159-170).

Lingvistička terminologija vrvi od prostornih metafora kao što su *nivo*, *polje*, *prilog*, *predlog*, *transpozicija*, *stratifikacija* itd. (v. str. 133-136). Da bi se formirali takvi termini često se pribegava kriterijumima prema kojima su organizovani sistemi predloga, prefiksa, prideva, priloga i drugih jezičkih jedinica sa prostornim značenjima. To je, pre svega, opozicija između "unutrašnjeg" i "spoljašnjeg" (npr. *endofora* / *egzofora*, *implicitan* / *eksplicitan* itd.), često s preciziranjima odnosa u sferi "unutrašnjeg" pomoću pojmova centra i periferije, npr. *centar* / *periferija funkcionalno-semantičkog polja*, ili dubinskog, koje se postavlja naspram površinskog kao "spoljašnjeg" i sl.³⁶

³⁶ Tim i sličnim terminima faktički se označavaju lokalizator i orijentir lokalizacije u lingvističkom prostoru, dok je objekat lokalizacije realno ili potencijalno prisutan u kontekstu ili u govornoj situaciji, npr.

3. Lokalizacija u "spoljašnjem" lingvističkom prostoru pruža više mogućnosti. To je, pre svega, lokalizacija "u nivou" zamišljenog prototipičnog lokalizatora, npr. lokalizacija njegovom prednjom ili zadnjom stranom (npr. *prednje polje / zadnje polje* u gramatici zavisnosti), ili bočnim stranama (npr. *leva / desna valentnost*), ili lokalizacija "izvan nivoa" lokalizatora, koja se obično iskazuje prefiksima i prefiksoidima *nad-*, *hiper-*, *super-*, odnosno *pod-*, *hipo-*, *sub-* i sl. (npr. *nadrečenično jedinstvo*, *supersegmentna obeležja*, *podtekst*, *hiperonim*, *hiponim* itd.).

Za lokalizaciju u lingvističkom prostoru može biti relevantan kriterijum količine (brojive ili nebrojive). Tako su za metalokalizaciju pomoću morfema *među* ili *inter-* (kao uostalom i za prostornu protolokalizaciju) potrebna najmanje dva lokalizatora (npr. *međudijalekatski*, *interfiks...*), koji i ne moraju biti imenovani (npr. *medijalan*, *interpozicija* i sl.), dok se za označavanje rastojanja između lokalizatora i objekta lokalizacije u prostoru lingvistike koriste termini u čijem su sastavu elementi kao što su *par(a)-*, *proksimalni*, *prateći*, odnosno *distalni* i sl. (npr. *paronimi*, *paralingvistika*, *prateća značenja...*), za označavanje velikog ili malog rastojanja na zamišnjenjnoj vertikali – pridevi *visoki* ili *niski* (npr. *stil*) i sl.

Lingvističke prostorne metafore međusobno se razlikuju kako u različitim jezicima tako i u istom jeziku (u zavisnosti od teorije kojoj pripadaju). Zbog toga, kao i zbog mnogobrojnosti prostornih metafora u terminološkim okazionalizmima i poluterminološkim izrazima, lingvističke prostorne metafore u srpskom ili nekom drugom jeziku nisu organizovane u jedinstven terminološki podsistem sa koliko-toliko određenim granicama.

"U *dubinskoj* (= orijentir) *strukturi* (= lokalizator) izdvojen je *čvor imenske grupe* (= objekat lokalizacije)", analogno, na primer, upotrebi rečenice "*U* (= orijentir) *kući* (= lokalizator) *čula se muzika* (= objekat lokalizacije)".

4. Viševjekovna tradicija proučavanja prostornih metafora kao predmeta gramatičkih istraživanja obogaćena je u dvadesetom veku nizom novih ideja i teorija. Teorije prostornih metafora koje su se u XX veku razvijale u okvirima različitih lingvističkih modela (npr. strukturalnog, stratifikacionog, generativnog, kognitivnog) uprkos tome što su imale zajednički predmet, a otuda i mnoge dodirne tačke, pored ostalog i terminološke, ostale su terminološki dosta udaljene jedne od drugih, sačuvavši kao zajedničku crtu orijentaciju na stvaranje takvog konceptualnog aparata teorije u čijoj su osnovi prostorne metafore (v. str. 9-37). Tako se pitanje o prostornim metaforama ocrta na bar tri plana: prostorne metafore u jeziku, prostorne metafore u lingvistici i, uže, prostorne metafore u teorijama prostornih metafora (uključujući tu i sam termin metafora). To se svakako odnosi i na teoriju semantičkih lokalizacija, i na njeno konceptualno jezgro, bilo da je u pitanju elementi situativnog okvira lokalizacije (lokalizator, objekat lokalizacije, orijentir), orijentacioni aspekti lokalizacije (intralokalizacija / ekstralokalizacija, proksimalnost / distalnost), ili njeni dinamički aspekti (lokativnost, translativnost, ablativnost, adlativnost, perlativnost; centrifugalne / centripetalne tendencije u diskursu i dr.).

Prirodno je pretpostaviti da je raširenost prostornih metafora u lingvističkoj terminologiji poseban slučaj njihove mnogobrojnosti u prirodnim jezicima. Za čoveka kao biće koje ima i fizičko-prostorna obeležja i potrebu za neprestanom orijentacijom u fizičkom prostoru, prostorni kriterijumi imaju veliki značaj, pa se time lako objašnjava njegova sklonost da neprostorne pojave percipira i osmišljava kao da su u pitanju prostorni objekti. U tome se takođe može videti čovekova sposobnost da u univerzumu koji ga okružuje i ispunjava zapaža neke zakonitosti koje se uz svu njihovu spoljašnju raznovrsnost svode na izvene opšte principe, a njih je zbog raširenosti i izdiferenciranosti prostornih

izraza lako označiti terminologizovanim prostornim metaforama.

Uprkos raznolikosti ideja iskazanih u različitim teorijama prostornih metafora, čiji broj je krajem XX veka ubrzano rastao, ta raznolikost je, prirodno, neuporedivo siromašnija od one koju nalazimo u neterminološkim prostornim metaforama u bilo kojem jeziku, a pogotovu u nekoj grupi jezika ili u svim jezicima. To kao jedan od mnogih slučajeva kada teorija zaostaje za empirijom svedoči o činjenici da u većini slučajeva prostorne metafore nisu proizvod teorijskih razmatranja i svesne orijentacije na "prostorno" osmišljavanje neprostornih pojava nego nastaju spontano i intuitivno.

5. Metajezičke prostorne metafore u principu takođe mogu da nastaju spontano, ali se one i stvaraju, manje ili više promišljeno, i u tom pogledu se međusobno razlikuju stepenom teorijske utemeljenosti, koja je najpotpunija u lokalističkim teorijama padeža ili u savremenim kognitivnim teorijama metafore. U većini slučajeva metajezičke prostorne metafore, budući samo nagoveštaji ili posredne potvrde teorije prostornih metafora, predstavljaju termine paralokalističkog ili kriptolokalističkog sadržaja, u zavisnosti od stepena svesne orijentacije autora termina na neku od lokalističkih teorija padeža ili neku drugu teoriju prostornih metafora.

6. Kriterijum stepena svesnog izbora terminološkog rešenja, koji delimično ide širokom granicom između jezičkih i metajezičkih prostornih metafora, ima epistemološki značaj jer je određen pitanjem uloge intuicije u verbalnom stvaralaštvu, što obuhvata i stvaranje termina. Lingvistički radovi o intuiciji većinom su posvećeni pokušajima da se obrazlože rešenja različitih lingvističkih problema (u savremenoj lingvistici to su najčešće pitanja u vezi sa teorijom generativne gramatike i jezičkom kompetencijom). Međutim, problematika intuicije traži širu teorijsku razradu koja bi omogućila ne samo stvaranje celovite teo-

rije intuicije u jeziku nego i izlazak iz okvira logičke analize jezika, onoliko koliko suština jezika ne podleže isključivo racionalnim i diskursivnim objašnjenjima.³⁷

7. Široka zastupljenost prostornih metafora u svakodnevnom i naučnom jeziku objašnjava se nizom uzroka, od neurofizioloških do geografskih, pri čemu, naravno, centralno mesto pripada lingvističkim objašnjenjima (uključujući tu, pored ostalog, opšti smer razvoja višeznačnosti od konkretnijih značenja ka apstraktnijim značenjima, kao i tendenciju metafore da, kada je jednom upotrebljena, indukuje u istom tekstu upotrebu drugih metafora koje su joj kategorijalno srodne). Kratkim pregledu mogućih uzroka mnogobrojnosti i raznolikosti prostornih metafora u prirodnim jezicima izloženom na str. 16-21 ovde se može dodati hipoteza o prostornim metaforama kao rezultatu verbalnog stvaralaštva predstavnika različitih jezičkih etnokolektiva, izvedenog iz njihove intuicije o najopštijim zakonitostima sveta koji ih okružuje i čije su manifestacije oni skloni da vide kao varijante iste suštine, odnosno kao lokalizacije različitog stepena apstraktnosti, i da ih zato zaodevaju u prostorne metafore.

8. U lingvistici se pitanje intuicije postavljalo više puta, na primer, u vezi sa estetskom funkcijom jezika (B. Kroče), jezičkom kompetencijom (N. Čomski), hermeneutikom (E. Itkonen), učenjem stranih jezika (F. Maliž) i drugim pitanjima (v. Ašer 1994). Na pojam intuicije prečutno se oslanjaju lingvističke koncepcije empatije, pragmatičke presupozicije, implikatura, nekih postulata uspešnih govornih činova (uzimanje u obzir

³⁷ Tu se može napraviti paralela ne samo sa intuitivizmom u filozofiji nego i sa intuicionizmom kao pravcem u matematici i logici, u okviru kojeg se kao glavni i jedini kriterijum pravilnosti izbora metoda i tačnosti rezultata uzima njihova intuitivna ubedljivost, v. Averincev (red.) 1989: 221, Ašer (red.) 1994: 1758-1759.

znanja i komunikativnih očekivanja adresata) itd. U krajnjoj liniji sva narušavanja govornog uzusa – fonetska (npr. odstupanja od izgovorne norme), morfološka (npr. različiti krnji oblici), sintaksička (npr. elipsa, parcelacija itd.), diskursna (defektnost govorne situacije, npr. razgovor sa nepoznatim licem u mraku i sl.) manje ili više se kompenzuju ne samo elementima prethodnog iskustva o nepotpuno zastupljenoj celini govorne situacije nego, bar donekle, intuitivno stečenim znanjima o toj situaciji (Loski 1995, 190). Mnoštvo primera u korist takvog gledišta može se naći u situacijama kada čovek sluša na nepoznatom ili samo delimično poznatom jeziku pesmu, poeziju, ponekad i propoved (npr. tzv. *anđeoski jezik*, v. Loski 1995: 191) i uz dovoljno jako intenciju i empatiju stepen razumevanja celine bude znatno veći od stepena nerazumevanja pojedinih njenih delova. Kognitivne situacije koje proističu iz intuicije ovaplotile su se u frazeologizmima kao što su *razumeti se bez reči*, *biti s nekim na istim talasnim dužinama*, *čitati nekome misli* i sl. ili se naziru u tzv. unutrašnjoj formi reči (signifikativnom značenju), kao, na primer, u srpskom jeziku, gde u istom etimološkom nizu sa rečima kognitivne semantike kao što su *sloviti*, *prosloviti*, *slušati* postoji i *slutiti*, *naslućivati* i sl.³⁸

Jedina jezička funkcija koja je dobila čvršće teorijsko intuitivističko utemeljenje (u radovima B. Kročea, K. Foslera i nekih predstavnika Foslerove škole, kao i kod nekih predstavnika neolingvistike) jeste estetska funkcija. Veze intuicije sa drugim jezičkim funkcijama osim estetske ispitane su fragmentarno, što važi i za referentivnu i metajezičku funkciju, koje su u nepo-

³⁸ Na taj način za razliku od ruskog tročlanog modela kojima je određen koncept 'reč', rus. *сЛОВО* (Stepanov 1997: 247) za srpski jezik je karakterističan četvoročlani model: (1) *slaviti*, (2) *slušati*, (3) *sloviti* i (4) *slutiti*.

srednoj vezi s pitanjem o metaforama u trodimenzionalnom prostoru lingvistike.

9. U filozofiji se problemima intuicije posvećivala veća pažnja nego u lingvistici. Intuicija kao poseban tip saznavanja, zajedno sa percepcijom, pamćenjem, maštom i mišljenjem (u oblicima pojmova, sudova i zaključaka) predstavlja centralni pojam intuitivističkog pravca u filozofiji (i intuicionističkog pravca u matematičkoj logici), a bila je i pre nego što je A. Bergson zasnovao taj pravac uključena u učenja niza filozofa, npr. Aristotela, Dekarta, Loka, Lajbnica, Spinoze, indijskih filozofa (od 2. veka n.e.) i drugih filozofa istočne i zapadne civilizacije. Iako se u pojam intuicije ne stavlja uvek isti sadržaj, intuiciji se često daje viši status u poređenju sa drugim tipovima saznavanja. (Riz 1996: 354-247). U ruskoj filozofiji "počeci učenja o znanju kao neposrednom shvatanju stvarnosti nalaze se u delima slovenofila I. Kirejevskog i A. Homjakova" (Loski 1995: 139), a najrazvijeniji oblik te ideje dobile su u prvoj polovini XX veka u filozofiji N. O. Loskog (1995), kod koga je intuicija u osnovi njegove gnoseologije i njegovog filozofskog sistema u celini kao filozofije personalizma i sveta kao organske celine. Prema rečima N. O. Loskog "Intuitivizam /.../ je učenje o tome da predmet saznavanja, čak i kada je u pitanju saznavanje spoljašnjeg sveta, ulazi u svest onoga koji saznaje u izvornom obliku, neposredno, i zato se on saznaje onakav kakav jeste nezavisno od čina saznavanja" (Loski 1995: 137). N. O. Loski podvlači da u njegovoj teoriji intuicija ne znači, iako i ne isključuje, iracionalnost niti znači mišljenje koje se odvija u oblasti posvesnog ili ima obavezno oblik ozarenja, nadahnuća, genijalne ideje i sl.

10. Tipovi saznavanja, u opštim crtama, saglasno kriterijumima stepena razvijenosti njegovih posrednih oblika i njegove verbalizovanosti (idući od više posrednih i verbalizovanih tipova ka takvima u kojima su ta obeležja slabija izražena ili ih uopšte nema) jesu spoljašnja posredna verbalizacija (pisanje, či-

tanje, jezik gestova i sl.), spoljašnja usmena verbalizacija (govorenje i slušanje), unutrašnja verbalizacija (mišljenje, uključujući unutrašnji govor ili njegove elemente), neverbalno diskretno mišljenje (npr. matematičko mišljenje), percepcija i, najzad, intuitivno saznavanje kao najneposredniji, najpotpuniji i najcelovitiji tip saznavanja, koje više nego drugi tipovi odgovara saznavanju objekata koji nemaju oštre granice. Intuicija je istovremeno izrazito pesonalizovan tip saznavanja, koji traži visoko razvijenu sposobnost empatije, što omogućuje identifikaciju subjekta saznavanja s njegovim objektom. Zahvaljujući činjenici da su svi elementi i delovi univerzuma delovi iste celine, dovoljno jako ispoljavanje takvog osećanja i shvatanja sveta, kao i intencija subjekta saznavanja da se "uživi" u objekat, brišu granicu između subjekta i objekta pretvarajući objekat posmatranja objekat samoposmatranja, tj. svojevrne introspekcije.

11. Kao ispoljavanje naglašeno ličnog odnosa intuitivno saznavanje ima obeležja simpatije, heteropatije (paropatije ili anti-patije), apatije i sl., koja prate i druge vidove saznavanja, i u izvesnom stepenu određuju kvalitet saznavanja. Jača manifestacija obeležja intuitivne simpatije, makar i jednostrane, u principu obezbeđuje viši kvalitet intuitivnog saznavanja i obratno (sve do slučajeva o kojim se u svakodnevnom jeziku kaže *prevarila ga je intuicija*, *pogrešna intuicija*, *intuitivna greška* i sl.). Time se objašnjava i visok stepen međusobnog razumevanja između emocionalno bliskih ljudi čak i onda kada za to ne postoji oslonac u dužem zajedničkom iskustvu.³⁹

³⁹ Sadržaj navedenih termina očigledno se razlikuje od onog koji oni imaju u svakodnevnom životu, npr. ovde se pod simpatijom ima u vidu harmonična raznovrsnost emocionalne intuicije, tj. osećanje unutrašnje analogije između subjekta i objekta saznavanja (živog ili neživog), što može biti od značaja za pitanje o formi, stepenu i kvalitetu pozitivnog ili negativnog uticaja objekta na subjekt saznavanja. Pored

U spojevima intuicije sa drugim tipovima saznavanja ona u jednim slučajevima može da ima sporednu, prateću, a u drugim osnovnu ulogu koja može da raste srazmerno opadanju mogućnosti oslonca na neki drugi tip saznavanja. Deca se, na primer, manje nego odrasli mogu osloniti na pamćenje i verbalizovano diskursivno mišljenje, zbog čega su više usmerena na intuitivno saznavanje slično predstavnicima kultura sa niskim nivoom verbalizovanog diskursivnog mišljenja, ili slično načinu na koji odrasli pri susretu s nepoznatom situacijom za koju nemaju vremena da je analiziraju takođe pribegavaju intuitivnim rešenjima i zaključcima i sl.

12. Za razmatranje pitanja nastanka i širenja prostornih metafora u jeziku (uključujući i metajezik nauke) poseban značaj ima intuicija kao osnova verbalnog stvaralaštva, kako u procesu stvaranja reči tako i u procesu stvaranja iskaza. U vrlo uočljivoj razvijenosti sistema prostornih metafora u prirodnim jezicima teško bi se mogao videti rezultat svesnih diskursivnih traganja za najadekvatnijim izrazima kojima bi mogli biti označeni neprostorni odnosi. U tim izrazima bi pre trebalo videti plodove intuitivne metaforičke verbalizacije pretežno intuitivnog saznavanja sveta u različitim jezičkim etnokolektivima. Pretpostavljena intuitivna osnova verbalnog stvaralaštva, onoliko koliko je njeno postojanje realno, odnosila bi se i na stvaranja termina, pored ostalog i lingvističkih termina, gde promišljeno stvaranje reči nije retko iako ne isključuje i oslonac na intuiciju.

S obzirom na to može biti interesantna mogućnost da se u okviru intelektualne intuicije izdvoji *intuicija nominacije* kao intuitivnog uspostavljanja analoškog odnosa između novog sadržaja i nečega što je već poznato, i čiji se naziv zbog toga, u celini ili delimično, uzima kao najadekvatniji za nominaciju tog novog sadržaja.

perceptivne i intelektualne intuicije u govoru se ostvaruje i mistička intuicija (npr. u molitvi kao verbalizovanom opštenju s Bogom).

ja.⁴⁰ U tom slučaju se široka zastupljenost prostornih metafora u različitim jezicima može videti kao jezička potvrda intuicije predstavnika datih jezičkih etnokolektiva o sveta koji ih okružuje i ispunjava.

Pošto su intuitivna znanja u osnovi obično nediskursivna (prema nekim mišljenjima ona su uvek nediskursivna), njihovo ovaploćivanje u diskursu mora da prođe put diskursivizacije, koji je najkraći u najsazetijim iskazima (npr. uzvici, vokativne, imperativne i, uopšte, jednočlane rečenice). U tom pogledu intuitivno saznavanje jače se ispoljava u reči nego u iskazu koji ima oblik složene rečenice ili u nadrečeničnom jedinstvu (što, doduše, naizgled protivureći Bahtinovoju koncepciji reči kao abrevijaturi iskaza). Kao minimalna jedinica koja može biti iskaz ili deo iskaza, uključujući i jednofonemske morfeme (npr. *O!*) reč je najsazetija verbalizacija intuitivnog iskustva, verbalni koncentrat intuitivnog znanja.⁴¹

Osim verbalne kreativnosti kao rezultata uspostavljanja pre svega intuitivnih veza između znanja koja postoje u (jezičkom) iskustvu i njihovih mogućih izraza, s jedne strane, i novih sadržaja kao ispoljavanja iste suštine na nivou reči ili iskaza, s druge strane, jezička intuicija se sreće i u različitim slučajevima ostvarivanja uspešne komunikacije uprkos formalne nepotpunosti ili

⁴⁰ Upor. "Intuitivno osećanje sličnosti ima veliku ulogu u praktičnom mišljenju, kojim je određeno ponašanje čoveka, i mora biti prisutno u svakodnevnom jeziku. U tome se nalazi neizbežan i neiscrpan izvor metafore u "svakodnevnom životu" (Arutjunova 1990: 8).

Teoriju unutrašnjih analogija između naizgled udaljenih fenomena razradio je poznati matematičar, filozof i pisac M. Petrović u svojoj fenomenologiji preslikavanja (Petrović 1962).

⁴¹ Verovatno se, pored drugih razloga, i time donekle objašnjava centralna uloga reči u filološkim tradicijama drevnih civilizacija.

nepravilnosti diskursa, ali su njeni dinamički mehanizmi za sada poznati samo u opštim crtama (v. t. 8).

*

Skoro potpuna zatvorenost lingvistike, kao manje-više i drugih nauka, u okvire empirijskih, kauzalnih i diskursivnih dokaza ima svoju cenu, i to se najočiglednije ispoljava u eksplanatornim ograničenjima takvog pristupa. Ukoliko intuicija stekne status manje ili više ravnopravan drugim oblicima verbalizovanog saznanja, i u svakodnevnom životu i u nauci, ako ne i poseban epistemološki status (uprkos preovlađujućoj nemogućnosti da se intuitivni dokazi provere nekim od tradicionalnih sredstava), posebno s obzirom na značaj koji intuicija ima u jezičkom stvaralaštvu, to bi verovatno omogućilo da se u razumevanju i objašnjavanju jezičkih fenomena lakše iskorači iz trodimenzionalnog prostora jezika i lingvistike u drugu sferu njihovog postojanja, iza čarobnog ogledala racionalne refleksije, gde vladaju neki drugi zakoni, koji nam još uvek nisu dovoljno poznati, ili gde promiču duhovi još nedokazanih hipoteza.

Citirana literatura

- Aleksijeva** 1993: Bistra Alexieva. The relationship between entity and space in English and Bulgarian existential sentences. – *Съпоставително езикознание*, XVIII, 3-4, 9-17
- Anderson** 1971: John M. Anderson, *The Grammar of Case: Towards a Localistic Theory*. – Cambridge: University Press.
- Anderson** 1973: John M. Anderson, *An Essey Concerning Aspect: Some Considerations of a General Arising from the Abbe' Darrigol's Analysis od the Basque Verb*. The Hague: Mouton.
- Anderson** 1977: John M. Anderson, *On Case Grammar: Prolegomena to a Theory of Grammatical Relations*. – London: Croom Helm.
- Arutjunova** 1990: *Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс. – Теория метафоры: Сборник. – Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; Общ. ред. Н. Д. Арутуновой и М. А. Журиной. – Москва: Прогресс, стр. 5-33.*
- Artjunova, Levontina** (ред.) 2000: *Логический анализ языка: Языки пространств. – Отв. ред. Н. Д. Арутунова, И. Б. Левонтина. – Москва: Языки русской культуры.*
- Ašer** 1994: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Vol. 1-10. – Editor-in-chief R. E. Asher. – Oxford – New York – Seoul – Tokyo: Pergamon Press.

- Averincev** (red.) 1989: *Философский энциклопедический словарь*. Ред. коллегия: С. С. Аверинцев и др. – 2 изд. – Москва: Советская энциклопедия, 1989.
- Batistić** 1972: Tatjana Batistić, *Lokativ u savremenom srpsko-hrvatskom književnom jeziku*. – Beograd: Institut za srpsko-hrvatski jezik. (= Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 3)
- Benet** 1975: David C. Bennet, *Spatial and Temporal Uses of English Prepositions: An Essey in Stratificational Semantics*. – London: Longman.
- Benvenist** 1975: Emil Benvenist, *Problemi opšte lingvistike*. – Beograd: Nolit.
- Blek** 1986: Maks Blek, Još o metafori. – U zb. *Metafora, figure i značenje: Zbornik teorijskih radova*. – Izabrao i priredio Leon Kojen. – Beograd: Prosveta, 145-179.
- Boduen de Kurtene** 1984: Јан Бодуен де Куртене, *Лингвистички списи*. - Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Bondarko** (ur.) 1987: *Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис*. – Отв. ред. А. В. Бондарко. Ленинград: Наука.
- Bugarski** 1969: Ranko Bugarski, *Predlozi over, under, above, below i beneath u engleskom jeziku*. – Beograd: Filološki fakultet. (= Monografije, knj. XXXII)
- Цивјан** 1973: Т. В. Цивьян. О некоторых способах отражения в языке оппозиции "внутренний / внешний". – В сб. *Структурно-типологические исследования в области грамматики славянских языков*. Под ред. А. А. Зализняка. – Москва: Наука, 242-261.
- Ćenki** 1995: Alan Cienki, The semantics of possessive and spatial constructions in Russian and Bulgarian: A comparative analysis in cognitive grammar. – *Slavic and East European Journal*, Vol. 39, 73-114.

- Demjankov** 1981: В.З. Демьянков. Принципы языковой интерпретации. – В сб. *Теоретические и прикладные аспекты вычислительной лингвистики*. Москва, 89-106.
- Detelić** 1992: Мирјана Детелић, *Митски простор и епика*. – Београд: Српска академија наука и уметности – АИЗ "Досије".
- Dudok** 1987: Miroslav Dudok, *Glutinácia textu v slovenčine a srbochorvátčine*. – Novy Sad: Obzor.
- Dženks** 1985: Čarls Dženks. *Jezik postmoderne arhitekture*. – Beograd: Vuk Karadžić.
- Feleško** 1995: Казимјеж Фелешко, *Значења и синтакса генитива у српскохрватском језику*. – Београд: Вукова задужбина – Орфелин; Нови Сад: Матица Српска.
- Filmor** 1968: Charles J. Fillmore, The case for case. In: Emmon Bach and Robert Harms (eds), *Universals in Linguistic Theory*. – New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Filmor** 1971: Charles J. Fillmore, Some problems for case grammar. In: Richard J. O'Brien (ed.), *Report of the Twenty-Second Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*. – Washington, D.C.: Georgetown University Press, 35-56.
- Flajšman** 1983: Eberhard Fleischmann, Der semantische Lokativ: Eine Untersuchung an Hand russischer Wortfugungen. – *Zeitschrift für Slawistik*. 1, 1-8.
- Fokonije** 1984: G. Fauconier, *Espaces mentaux: Aspects de la construction du sens dans les langues naturelles*. – Paris: Les éditions de minuit.
- Foset** 1980: R. P. Fawcett, Cognitive linguistics and social interaction. In: *Towards an Integrated Model of a Systemic Functional Grammar and the Other Components of a Communicating Mind*. – Heidelberg: Groos.

- Fransis** 1985: J. Francis, *L'espace logic d'interlocution*. – Paris: Presses univ. de France.
- Fridrih** 1969: Paul Friedrich, *On the Meaning of the Tarascan Suffixes of Space*. – Bloomington. (= *Memoir of the International Journal of American Linguistics* 23)
- Fridrih** 1970: Paul Friedrich, Shape in grammar. – *Language*, 2, 379-408.
- From** 1971: Erich Fromm, *Man for Himself: An Enquiry into the Psychology of Ethics*. – London: Routledge and Kegan Paul.
- Giljferding** 1972: Aleksandar Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji*. – Sarajevo: Veselin Masleša.
- Glovacki-Bernardi** 1990: Z. Glovacki-Bernardi, *O tekstu*. – Zagreb: Školska knjiga.
- Godel** 1957: R. Godel, *Les sources manuscrites de linguistique generale de F. de Saussure*. – Geneve: E. Droz – Paris: Minard.
- Gortan-Premk** 1971: Darinka Gortan-Premk, *Akuzativne sintagme bez predloga u srpskohrvatskom jeziku*. – Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik. (= Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 2)
- Gunajev** 1977: З. С. Гунаев. О выражении пространственных отношений в некоторых дагестанских языках. – *Вопросы языкознания*, 6, 126-130.
- Gžegorčikova** 1975: Renata Grzegorzczkova, *Funkcje semantyczne i składniowe polskich przysłówków*. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk
- Hol** 1968: Edward T. Hall, Proxemics. – *Current Anthropology*, 9, 83-95.
- Horecki** 2000: Ján Horecký, Teória sémantickej lokalizácie. – *Jazykovedný časopis*, 1, str. 46-48.
- Ivanov** 1979: В. В. Иванов. Чет и нечет: асимметрия мозга и знаковых систем. – Москва: Радио.

- Ivić** 1954: Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*. – Београд: Посебна издања Српске академије наука, књ. ССХХVII.
- Ivić** 1983: Milka Ivić, *Lingvistički ogleđi*. – Београд: (= Biblioteka XX vek, 61)
- Ivić** 1995: Milka Ivić, *O zelenom konju: Novi lingvistički ogleđi*. – Београд. (= Biblioteka XX vek, 82)
- Jakovljeva** 1994: Е. С. Яковлева. *Фрагменти русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. – Москва: Гнозис.
- Jurkowski** 1986: Marian Jurkowski, Gradacja a czasoprzestrzeń. In: *Czas i przestrzeń w języku*. – Katowice: Uniwersytet Śląski, 105-118.
- Kasirer** 1953: Ernst Cassirer, *The Philosophy of Symbolic Forms*. Vol. I. *Language*. New Haven: Yale University Press.
- Kempf** 1978: Zdzislaw Kempf, *Próba teorii przypadków: Część I*. – Opole: Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Kimel** i dr. (ur.) 1979: H. D. Kimmel, E. H. van Olst, J.F. Oriebke (eds.), *The Orienting Reflex in Humans*. – Hillsdale: Erlbaum.
- Klajn** 1976: Ivan Klajn, O zamenicama i pojmu zamenjivanja. – *Anali Filološkog fakulteta*, Београд, XII, 547-564.
- Klajn** 1982: Ivan Klajn, *O funkciji i prirodni zamenica*. – Београд: Institut za srpskohrvatski jezik (= Biblioteka Južnoslovenskog filologa, 7)
- Klark i Carpenter** 1989: E.V. Clark, K.L.Carpenter, The notions of source in language acquisition. – *Language*, Vol. 65, 1, 1-30.
- Klikovac** 1992: Duška Klikovac, Naučna argumentacija je putovanje i druge metafore. – *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXXV/2, 179-185.

- Klikovac** 2000: D. Klikovac, *Semantika predloga: Studija iz kognitivne lingvistike*. – Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet.
- Kojen** 1980: Leon Kojen, Semantički parametri u sintaksi. – *Јужнословенски филолог*, XXXVI, 13-25.
- Kolindž** 1980: E. Collinge, *Case and Space*. – Trier: Linguistic Agency University of Trier (= Series A, Paper No. 76)
- Končarević** 1990: Ксенија Кончаревић, О граматици функционално-језичких поља. - *Живи језици*, XXXIII, 1-4, 19-31.
- Koneski** 1967: Блаже Конески, *ГраMATИКА на македонском литературен јазик*. Дел 1, 2. Скопје.
- Kovalenko**, 1989: П. А. Коваленко. *Пространственная ориентировка пилотов: Психологические особенности*. – Москва: Транспорт.
- Kordić** 1995: Snježana Kordić, *Relativna rečenica*. – Zagreb.
- Kroč** 1934: Benedeto Kroč, *Estetika kao nauka o izrazu i kao opšta lingvistika*. – Beograd: Kosmos.
- Kurilović** 1971: Jerzy Kuryłowicz, Podstawowe kategorie morfologiczne. – *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 28, 3-13.
- Kurilović** 1972: Jerzy Kuryłowicz, The role of deictic elements in linguistic evolution. – *Semiotica*, 2, 174-184.
- Lahur** 1999: Czesław Lachur, *Semantyka przestrzenna polskich przymków przefigowanych na tle rosyjskim*. – Opole: Uniwersytet Opolski.
- Lajons** 1977: John Lyons, *Semantics*. Vol. I, II. – Cambridge: Cambridge University Press.
- Langacker** 1982: Ronald W. Langacker, Space grammar, analysability, and the English passive. – *Language*, 1, 22-81.
- Langacker** 1987: Ronald Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. *Theoretical Prerequisites*. – Stanford CA: Stanford University Press.

- Legurska** 1985: П. Легурска, Номинативни метафори, изразени с названия за части на тялото в българския книжовен език. – *Български език*, 1, 36-42.
- Lejkof i Džonson** 1980: George Lakoff and Mark Johnson, *Metaphors We Live By*. – Chicago: University of Chicago Press.
- Leontjev** 1974: А. А. Леонтьев. *Папуасские языки*. – Москва: Наука.
- Loski** 1995: Н. О. Лосский. *Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция* / Сост. А.П. Полков; Подгот. текста и примеч. Р. К. Медведевой. – Москва: Республика.
- Lotman** 1976: Jurij Lotman, *Struktura umetničkog teksta*. – Beograd: Nolit.
- Маројевић** 1983: Радмило Маројевић, *Посесивне категорије у руском језику (у својој историјској развојној и данас)*. – Београд: Филолошки факултет. (= Монографије, ЛВ)
- Matezius** 1961: V. Mathezius, *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickým*. Praha.
- Меновщиков** 1986: Г. А. Меновщиков. Выражение категории пространства и времени в эскимосско-алеутских языках. – *Вопросы языкознания*, 2, 117-127
- Mihailović** 1977: Ljiljana Mihailović, Lokalistička teorija padeža i pojam neotuđivog pripadanja. – *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu*, 4, 173-190.
- Mihajlović** 1970: Велимир Михајловић, Анатомска лексика у српскохрватској ономастичкој о географској терминологији. – *Зборник за филологију и лингвистику*, 2, 7-49.
- Miler** 1974: J. Miller, A localist account of the dative case in Russian. – In: *Slavic Transformational Syntax*. – Ed. by R.D. Brecht and C.V. Chvany. – Ann Arbor, 1974. (= Michigan Slavic Materials, 10), p. 244-261.

- Miler i Džonson-Lerd** 1976: G.A. Miller, P.N. Johnson-Laird, *Language and Perception*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Miščević** 1981: Nenad Miščević, *Filozofija jezika*. – Zagreb: Naprijed.
- Mitrinović** 1990: Vera Mitrinović, *Poljski glagolski prefiks pr-ze- i njegovi srpskohrvatski ekvivalenti pre- i pro-*. – Beograd: Naučna knjiga.
- Monelja** 1997: М. Монелья. Прототипические vs. непрототипические предикаты: способы понимания и семантические типы лексических значений. – *Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология*, 2, стр. 157-174.
- Murjanov** 1978: М.Ф. Мурьянов. Время (понятие и слово). – *Вопросы языкознания*, 2, 62-67.
- Novak** 1974: Pavel Novak, K vecne platnosti padu, jejich tzv. celostnemu (obecnému) visnamu a lokalismu. – *Slovo a slovesnost*, 35, 2, 88-96.
- Obrenović** 1983: Joviša Obrenović, *Izgovor vokala u funkciji nadmorske visine*. – Beograd. (Magistarski rad)
- Okonjova** 1994: Joanna Okoniowa, *Przeciwstawienia kierunkowe w języku polskim*. – Kraków: Instytut języka polskiego.
- Petrenko** 1988: В. Ф. Петренко, Психосемантика сознания. – Московский университет.
- Petrović** 1962: Михајло Петровић, *Метафоре и алегориче*. – Београд: Српска књижевна задруга.
- Piper** 1977: Предраг Пипер, Обележавање просторних односа предлошким и падежним конструкцијама у савременом руском и савременом српскохрватском књижевном језику. – *Прилози проучавању језика*, 1977-1978, 13-14, 1-51.

- Piper** 1983: Predrag Piper, *Zamenički prilozi (gramatički status i semantički tipovi)*. – Novi Sad: Institut za strane jezike i književnosti.
- Piper** 1984: Predrag Piper, O psiholingvističkim osnovama opozicije "unutra" / "spolja" kao mogućnom konstitutivnom faktoru sistema semantičkih kategorija. – *Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije*, 1983-1984, 7-8, 223-231.
- Piper** 1987: Предраг Пипер, О семантичком систему заменица у српскохрватском језику (у поређењу са руским). - *Зборник Матице српске за славистику*, 33, стр. 79-103.
- Piper** 1988: Предраг Пипер, *Заменички прилози у српскохрватском, руском и пољском језику (Семантичка студија)*. - Београд: Институт за српски језик. (= Библиотека Јужнословенског филолога, 8)
- Piper** 1997: Предраг Пипер, *Оглед српске морфосинтаксе (у поређењу с македонском)*. - Сеул: Ханкук универзитет за стране језике, 1997.
- Podleska** 1989: В.И. Подлеска]. К уточнениу понятия "анафора". – В сб. Русские местоимения: семантика и грамматика. – Владимир: Владимирский ГПИ, 13-18.
- Polovina** 1992: Весна Половина, *Огледи из опште лингвистике*. - Београд: Научна књига.
- Popović Ljub.** 1966: Љубомир Поповић, Предлошки изрази у савременом српскохрватском језику. - *Наш језик*, И, нова серија, 3-4, 159-220.
- Popović Ljud.** 1994: Људмила Поповић, Поетски и метатекстуални хронотоп у новели Васиља Стефаника "Пут". - *Зборник Матице српске за славистику*, св. 46-47.
- Popović Ljud.** 2000: Људмила Поповић, *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*. - Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет, 2000.

- Postal** 1965: Paul Postal, Anaphoric Islands. – *Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 205-239.
- Potje** 1974: Bernard Potier, *Linguistique générale*. – Paris: Klincksieck.
- Pribram** 1975: К. Прибрам. Языки мозга. – Москва: Прогресс.
- Radenković** 1996: Љубинко Раденковић, *Народна бајана код Ју`них Словена*. – Београд: Просвета.
- Radovanović** 1990: Milorad Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*. – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Novi Sad: Dobra vest.
- Rasulić** 1994: Katarina Rasuluć, Kategorizacija predložkih značenja tipa "ispod" u engleskom, srpskohrvatskom i italijanskom jeziku: Magistarski rad. – Beograd: Filološki fakultet.
- Ribak** 1970: Ю. Рыбак. Активная грамматика и преподавание русского языка как иностранного. – *Русский язык за рубежом*, 3.
- Riz** 1996: W. L. Reese, *Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought*. – New and enlarged edition. – New Jersey: Humanities Press.
- Rokošova** 1999: J. Rokoszowa, *Język. Czas. Milczenie*. – Kraków: Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie.
- Rosch** 1978: E. Rosch, Principles of categorisation. In: *Cognition and Categorisation*, ed. E. Rosch and B. B. Lloyd. – Hillsdale: Erlbaum, 27-48.
- Rugaleva** 1977: А. Ругалева. О локалистской семантической модели в применении к русскому языку. – *Russian Language*, XXXI, 108, p. 49-60.
- Serl** 1991: Džon Serl, *Govorni činovi*. – Beograd: Nolit.
- Silić** 1984: Josip Silić, *Od rečenice do teksta (teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*. – Zagreb: Liber.

- Solecka** 1983: Kazimierza M. Solecka, *Semantyka czasowników ruchu w języku macedońskim*. – Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Sosir** 1989: Ferdinand de Sosir, *Kurs opšte lingvistike*. – Beograd: Nolit.
- Stanković** 1979: Богољуб Станковић, *Интерференција у предикатским синтагмама руског и српскохрватског језика*. – Београд: Филолошки факултет. (= Монографије, XLIX)
- Stepanov** 1997: Ю.С. Степанов. *Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследований*. – Москва: Языки русской культуры
- Stepanov** 1998: Ю.С. Степанов. *Язык и метод: К современной философии языка*. – Москва: Языки русской культуры.
- Stojanović** 1996: Smiljka Stojanović, *Binarne relacije posesije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. – Beograd: Filološki fakultet. (= Monografije, LXXVI)
- Suprun** 1967: А. Е. Супрун. Наречия с корнями числительных. – Ученые записки филологического факультета Киргизского государственного университета. Вып. 4, Фрунзе, 201-214.
- Šaumjan** 1974: С.К. Шаумян. Аппликативная грамматика как семантическая теория естественных языков. – Москва: Наука.
- Šeremet** : Т. Шеремет, Глаголы движения в современном русском языке. - *Зборник за филологију и лингвистику*, XVIII/2, 31-61.
- Škiljan** 1980: Dubravko Škiljan, *Od horizontalne ka vertikalnoj stratifikaciji jezika*. – *Naše teme*, XXIV, 6.
- Ščerba** 1974: Л. В. Щерба. *Языковая система и речевая деятельность*. – Ленинград: Наука.

- Tanasić** 1982: Срето Танасић, Пасивне конструкције са трпним придјевом у српскохрватском језику (синтаксичко-семантичка интерпретација). – *Радови ИХ. Одјељење за језик Института за језик и књижевност*, Сарајево, 65-124.
- Tereščenko** 1979: Н. М. Терещенко, *Нганасанский язык*. – Ленинград: Наука.
- Tolstoj** 1987: Н. И Толстой. О природе связей бинарных противопоставлений типа "правый – левый", "мужской–женский". – *Языки культуры и проблемы переводимости*. Отв. ред. Б.А. Успенский. – Москва: Наука, с. 169-184.
- Tom** 1970: Rene Thom, Topologie et linguistique. In: *Essays on Topology and Related Topics: Memoirs dedies a George de Rham*. – Berlin: Springer Verlag, 226-248.
- Topolinjska** 1981: Зузана Тополињска, Семантичка и синтаксичка дистрибуција заменичких корена *-m--ов-, -он-* у српскохрватском језику. – *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 7, 297-307.
- Topolinjska** 1999: Zuzanna Topolińska, *Język. Człowiek. Przestrzeń*. – Warszawa – Kraków: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- Toporov** 1983: В. Н. Топоров. Пространство и текст. В сб. Текст: семантика и структура. Под ред. Т. В. Цивьян. – Москва: Наука, 227-285.
- Vajnsberg** 1973: Adam Weinsberg, *Przyimki przestrzenne w języku polskim, niemieckim i rumuńskim*. – Wrocław: Polska Akademia Nauk.
- Vinogradov** 1970: В.В. Виноградов. О некоторых лингвистико-методических взглядах акад. Л. В. Јербов. – *Русский язык за рубежом*, 2.

- Vježbicka** 1971: Anna Wierzbicka, Metatekst w tekście. /In:/ *O spójności tekstu*. – Red. M.R. Mayenowa. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, s. 105-121.
- Vježbicka** 1973: Anna Wierzbicka, In search of a semantic model of time and space. In: *Generative Grammar in Europe*. Ferenc Kiefer and Nicolas Ruvet (eds.). – Dordrecht: D. Reidel Publishing Company. (= Foundations of Language. Supplementary Series, 13), 616-629.
- Vježbicka** 1985: Anna Wierzbicka, *Lexicography and Conceptual Analysis*. – Ann Arbor.
- Vojvodić** 1991: Дојчил Војводић , Функционално-семантичко поље као лингвистички модел у испитивању хрватско-српског језичког система. - *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 20/2, 269-281.
- Vojvodić** 1998: Д. Војводић, Теорија семантичких локализација као универзални лингвистички модел. - *Јужнословенски филолог*, LIV, стр. 204-213.
- Zvegincev** 1982: В.А. Звегинцев. Язык и знание. – *Вопросы философии*, 1.

Registar važnijih pojmova i jezika

- ablativnost 25-29, 32, 34, 44, 51, 52, 54, 58, 69, 70, 72, 74-77, 79-82, 85, 87, 90, 104, 116, 125, 128, 129, 134, 139, 146, 188, 223-225, 239
- adlativnost 25-29, 32-34, 51-54, 58, 69, 71-81, 85, 104, 116, 125, 128, 134, 136, 139, 146, 147, 188, 239
- adverbijali 12, 65-68, 72, 73, 78, 82, 84, 85, 105, 114, 115, 122, 128, 133, 136, 137, 178
- aletička modalnost 178
- anafora 69, 187-189, 193, 198, 207-209, 207-221
- antecedent 189, 209, 215
- antropocentričnost 14, 15, 61, 92, 93, 98, 99
- aspektualnost 39, 105, 106, 108, 201
- balkanski jezici 233
- bugarski 15, 85, 233
- centrifugalne i centripetalne tendencije u diskursu 58, 197, 239
- cilj 28, 44, 83, 92, 127, 152
- diskurs 58, 157, 158, 184, 187, 192, 193, 197-201, 204, 208, 209, 217, 242, 247 (dijaloški 204; epistolarni 199, nara-tivni 204, 205; naučni 24, 158, 237; pismeni 203, 217; usmeni 204)
- diskursni markeri 60, 194-207 (dvostrani 202; finalni 29, 201, 202, 234; inicijalni 29, 200, 201, 202, 205, 228, 229, 219; jednostrani 202; spoljašnji 199, 200, 202; unutrašnji 198, 199, 202)
- disperzivna energija u tekstu 197
- distalnost 9, 58, 82, 90, 112, 137, 138, 193, 215
- distribucija 223
- egzofora 207, 209, 215, 228
- ekskluzivnost 172
- ekstralokalizacija, v. intralokali-zacija
- endofora 207-211, 213, 216, 217, 220
- epifora 213, 207, 217
- etnolingvistika 19, 41, 59
- generativni model 37, 48, 55, 112, 115, 191, 194, 239, 241
- govor i jezik 161-170
- gradacija (progresivna i regre-

- sivna) 134, 232
gramatika 37-41, 44-61, 65, 67, 77, 82, 83, 87, 92-94, 103-107, 110-115, 119, 121, 126, 130, 131, 136, 139, 150, 151, 157, 171, 184, 185, 187, 188, 189, 191-198, 201, 213, 214, 217, 218, 229, 233, 238, 239, 241
homologija 31, 33, 35
hronotop teksta 183-191
ikoničnost 40, 57, 58, 109, 158
inkluzivnost 159, 172, 173
intertekstualni odnosi 183, 189, 190, 193
intralokalizacija / ekstralokalizacija 34, 51, 69, 82, 87, 104, 105, 108, 124, 128-132, 135, 136, 138, 138, 147, 193, 226, 239
istorija jezika 30, 50, 116, 157, 158, 169
jezik i govor 161-170
jezici:
balkanski 231
bugarski 15, 85, 233
češki 233
dagestanski 9
donjoluzičkosrpski 233
indoevropski 9, 10, 211
italijanski 98
keva 9
lužičkosrpski 233
makedonski 13, 83-90, 120, 212, 233
neindoevropski 9
nganasanski 15
novogrčki 233
papuanski 9
poljski 12, 13, 85, 93, 151
praslovenski 10, 92, 93
rumunski 233
ruski 12, 49, 51, 52-55, 93, 97-99, 115, 116, 120, 144, 150, 151, 233
srpski 5, 13, 19, 20, 23, 28, 38, 51, 53-55, 60, 62, 65, 79, 80-83, 85, 87, 91, 97-99, 103, 106, 109, 115-117, 119, 120, 128, 134, 137, 142, 150-152, 158, 159, 171, 172, 187, 188, 191, 193, 195, 202-204, 209, 211, 212, 214, 218, 220, 221, 223-234, 239, 243
slovački 233
slovenački 13, 85, 233
slovenski 5, 10, 12, 13, 38, 42, 49, 51, 55, 60, 62, 65, 83, 85, 92, 93, 97, 99, 110, 115, 120, 152, 203, 211, 212, 221, 233
taraskana 15
ukrajinski 233
veri 9
jezička ekonomija 40, 210, 216
katafora 58, 189, 208-214
kauzalnost (v. takođe uzrok) 129, 175, 176, 202, 213, 248
kognitivna lingvistika 5, 19, 37-41, 47, 57, 59-61, 119, 139, 141, 192, 195, 239, 240, 242, 243
kohezija u tekstu 187, 193, 197, 198

- komparativnost 39, 57, 87, 107-109, 112, 177, 225
- konektori 187, 188, 193, 198-201, 204
- kriptolokalizacija 45, 46, 160, 240
- kvalifikativnost 28, 104, 112-120, 129, 165, 172, 185
- kvantifikacija 70, 77, 78, 89, 90, 109, 110, 112, 113, 118, 125, 126, 131-138, 148, 149, 174-179, 221-230, 232, 235
- lokalistička teorija padeža 13, 15, 18, 21, 24, 29, 37, 39, 47, 51, 60, 61, 141, 191, 194, 240
- lokalizator 22-26, 42, 43, 52, 58, 61, 62, 68, 69, 70-81, 84-91, 96-104, 109, 111, 112, 116, 119, 124-139, 143, 148, 149, 188, 190, 195, 196, 199, 201, 203-205, 210, 214, 226, 238
- lokativnost 25-29, 34, 58, 68-70, 74-76, 81, 82, 85, 125-128, 139, 147, 188, 193, 239
- memorisanje kao lokalizacija informacije 208
- mesto 12, 16, 21, 26, 32, 65, 69, 70, 83-91, 97, 99, 103
- metafora 7, 14, 15, 17, 19, 30, 34, 38, 39, 43, 45, 47, 57, 60, 61, 82, 95, 101, 103, 110, 111, 113, 120, 136, 140-149, 150-153, 157-160, 190, 193, 195, 236, 237
- metalokalizacija 43-46, 238
- modalnost 23, 56, 60, 113, 118, 171, 172-180
- necesitativnost 176, 178-180
- negacija 177, 178, 196
- neurolingvistika 11, 18
- objekat lokalizacije 21-28, 42, 43, 52, 58, 61, 62, 68-81, 84, 88, 95-97, 99, 108-128, 130, 132-149, 188-190, 195, 201, 205, 209, 210, 226, 238, 329
- obligatornost 44, 176-178
- određenost / neodređenost 13, 58, 117-120, 138, 185
- orijentir 22-28, 42, 43, 58, 61, 62, 78, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 97, 108, 112, 116, 124, 130, 139, 146, 147
- paralokalistički 13, 45, 46, 103, 240
- perlativnost 25-29, 32-35, 44, 51, 52, 58, 68, 69, 71-81, 87, 104, 109-112, 116, 130, 139, 146, 159, 188, 239
- permisivnost 177
- persuazivnost 173-175, 177
- poređenje jezika 48-56
- posesivnost 23, 28, 37, 38, 54, 57, 58, 11, 113-116, 120, 129, 152, 194
- postcedent 213, 215, 216, 219
- pravac 22, 27, 83-91
- prilozi 12, 22, 29, 60, 61, 62, 65, 69, 76, 82, 83-91, 92, 103, 126, 135, 137, 138, 142, 147, 149, 151, 175, 191, 200, 207, 221, 222, 223-235 (amplifikativni 235; distributivni 235; frekvencijativni 225, 229; količinski 224;

- kumulativni 224; metatekstualni 200, 228-235; multiplikativni 235; načinski 225; numerički 221, 223-225; prostorni 83-91; redni 119, 205, 221, 223; refleksivni 224; socijativni 224, 226; temporalni 224; zamenički 23, 24, 60, 61, 86, 108, 139, 224)
- princip natkategorijalne lokalizacije 37, 39, 40, 41, 43, 46, 57, 59, 92, 107, 108, 121, 145, 147
- pripadanje, v. posesivnost
- proemijum 217
- prokatepsa 217
- proksemika 20
- proksimalnost 58, 80, 81, 82, 90, 137, 138, 139, 189, 193, 239
- prospektivna lokalizacija 184, 207-217, 254
- protolokalizacija 40, 41, 43, 46, 57, 104, 194, 238
- psiholingvistika 40, 41, 59
- refleks kognitivne orijentacije 39, 57, 59, 86
- retrospektivna lokalizacija 207-217
- ritam teksta 198
- socijalni prostor 20, 32, 33
- socioablativni prostor 32
- socioadlativni prostor 33
- sociofugalni prostor 32
- socioperlativni prostor 32
- sociopetalni prostor 32
- sociolingvistika 11, 205
- spacijalnost 113
- stratifikacija 2630, 169
- strukturalni model 191, 239
- temporalnost 194, 195, 197, 201
- teorija semantičkih lokalizacija 6, 14, 16, 20, 35, 38, 48, 57-62, 191, 192
- translativnost 58, 240
- unutartekstualna lokalizacija 183, 194, 207, 231
- uzrok (v. takode kauzalnost) 28, 31, 40, 44, 83, 92, 119
- verbalna paragrafzacija teksta 234
- vreme (v. takode temporalnost) 3, 23, 26, 29, 32, 41-43, 50-53, 55, 57, 83, 92, 94, 104, 105, 122-138, 142, 152, 186, 194-205, 221, 229
- zameničke reči 9, 12, 13, 23, 24, 60, 61, 86, 116-119, 139, 175, 189, 191, 208, 211-216, 218, 221, 224, 228, 230, 233

Bibliografska beleška

Pojedina poglavlja u knjizi ranije objavljena kao zasebni radovi ovde su data sa manjim ili, češće, sa većim izmenama, u nekim slučajevima tolikim da se praktično radi o novom tekstu. Tako je poglavlje "Jezik u prostoru i prostor u jeziku" bilo objavljeno u zborniku radova iz jugoslovenske opšte lingvistike koji je uredio M. Radovanović *Yugoslav General Linguistics* (Amsterdam, 1988, 241-264); poglavlje "Teorija semantičkih lokalizacija i poređenje jezika" u časopisu *Journal of Hankuk University of Foreign Studies*, Vol. 29 (Seoul, 1995, 637-642); poglavlje "Načela teorije semantičkih lokalizacija" u priručniku za postdiplomske studije *Metodologija lingvističkih istraživanja: Pregled i hrestomatija*. – Priredio Predrag Piper. – Beograd, 2000, str. 241-243; poglavlje "Priloška značenja mesta i pravca" u časopisu *Literaturen zbor* (Skoplje, 1986, 2, 3-13), poglavlje "Prostor i jezička antropocentričnost u glagolima kretanja" objavljeno je prvi put; u poglavlje "Lokalizacija kao lingvistička metafora" uključen je deo rada o denotativnom i signifikativnom značenju lingvističkog termina objavljen u zborniku *Kontrastivna proučavanja jezika* (Novi Sad, 1983, 125-128); poglavlje "Spiralna dinamika odnosa između jezika i govora" bilo je objavljeno u *Južnoslovenskom filologu* (Beograd, 1983, 43-51), "Unutrašnja i spoljašnja modalnost glagola *morati*" u zborniku *Nau~ni sastanak slavista u Vukove dane*, (Beograd, 1983, 167-172) "Hronotop teksta" u zborniku *Nau~ni sastanak slavista u Vuko-*

ve dane (Beograd, 1991, 23-31), "Strukturiranje teksta kao uređenog niza" u zborniku *Folia linguistica polono-jugoslavica* 1, Katowice, 1988, s. 23-41, "Diskursni markeri i temporalna lokalizacija" u zborniku *Gramatika i semantika na slavjanskite ezici v komunikativen aspekt* (Sofija, 1994, 55-64), "Prospektivna lokalizacija u tekstu" u zborniku *Istraživanja jezika i oko jezika* (Beograd, 1996, 61-70); poglavlje "U prostoru lingvistike (i izvan njega)" u zborniku radova u čast akademika J. S. Stepanova *Jazyk i kul`tura: fakty i cennosti* (Moskva, 2001).

S a d r Ź a j

TEORIJSKI OKVIRI PROUČAVANJA PROSTORNIH METAFORA U JEZIKU

Jezik u prostoru i prostor u jeziku (9)

Lokalizacija kao princip strukturiranja i funkcionisanja
semantičkih kategorija (37)

Teorija semantičkih lokalizacija i poređenje jezika (48)

Načela teorije semantičkih lokalizacija (57)

PROSTOR U JEZIKU

Kategorija prostora u predloškim adverbijalima (65)

Priloška značenja mesta i pravca (83)

Prostor i antropocentričnost u glagolima kretanja (92)

PROSTORNE METAFORE U JEZIKU I GOVORU

Prostorne metafore u gramatičkim kategorijama (103)

Kategorija vremena u predloškim adverbijalima (122)

Prostor u političkoj metafori (140)

PROSTORNE METAFORE U LINGVISTICI

Lokalizacija kao lingvistička metafora (157)

Spiralna dinamika odnosa između jezika i govora (161)

Unutrašnja i spoljašnja modalnost glagola *morati* (171)

U PROSTORU TEKSTA

Hronotop teksta (183)

Diskursni markeri i temporalna lokalizacija (194)

Prospektivna lokalizacija u tekstu (207)

Strukturiranje teksta kao uređenog niza (221)

U PROSTORU LINGVISTIKE I IZVAN NJEGA (236)